

UJVÁRY GÁBOR

ANTISZEMITA ZSIDÓMENTŐK?

Hóman Bálint, Zsindely Ferenc, Makkai János, Mester Miklós
és Kemény Gábor 1944-es szerepének előzményei

Ujváry Gábor

ANTISZEMITA ZSIDÓMENTŐK?

Hóman Bálint, Zsindely Ferenc, Makkai János,
Mester Miklós és Kemény Gábor
1944-es szerepének előzményei

VERITAS

Történetkutató Intézet és Levéltár

MAGYAR NAPLÓ

Budapest, 2024

A kötet megjelenését támogatta

© Ujváry Gábor, 2024
© VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2024
© Magyar Napló, 2024

ISBN 978-963-541-125-2

ISSN 2498-4493

TARTALOM

„Politikai környezetem sohasem volt megfelelő”	7
Hóman Bálint	15
Zsindely Ferenc	51
Makkai János	79
Mester Miklós	117
Kemény Gábor	145
Utószó	159
Névmutató	161

„POLITIKAI KÖRNYEZETEM SOHASEM VOLT MEGFELELŐ”

Öt, a magyar politikai életben – az egyik esetben hosszabb, a többiekében rövidebb ideig – fontos szerepet játszó politikus jelentősen eltérő, ám egymást néha mégis keresztező életútja segítségével kívánom bemutatni, hogy a történelmet a jó és a rossz harcának gondoló, fekete-fehér szemléletű megközelítéssel szemben miért fontos az árnyalt látásmód az egyes korszakok és személyiségek tetteinek ábrázolásakor, értékelésekor. Vizsgálatom célja korántsem a mentegetés. Mégis fontosnak tartom kiemelni, hogy olyan esetekben is az eddigiektől eltérő közelítések születhetnek, amelyekben bizonyos szereplőket azonos vagy hasonló politikai, eszmei csoportba sorolhatónak tekintettek.

Könyvem öt főszereplője közül Hóman Bálint (1885–1951) és Zsindely Ferenc (1891–1963) ifjú- és korai felnőttkora esett a „boldog békeidőkre”. A többiek szűk egy nemzedékkel utánuk születtek, és már az ellenforradalmi Magyarországon, a Horthy-korszakban szocializálódtak (Makkai János /1905–1994/; Mester Miklós /1906–1989/; báró Kemény Gábor /1910–1946/). Származásuk is különbözött: Hóman másodgenerációs, a felső középosztály szintjén élő értelmiségiként vált ismert történelemszereplővé, és Zsindely is hozzá hasonló környezetből érkezett: édesapja kúriai bíró, a komáromi törvényszék elnöke volt. Makkai egy nemesi – ám nem éppen jómódú – családba, Kemény Gábor pedig egy elszegényedett erdélyi arisztokrata famíliába született, míg Mester Miklós szülei egyszerű székely földművesek voltak.

Összekötő kapocs közöttük, hogy valamennyien a budapesti tudományegyetemre jártak: Hóman és Mester a bölcsészeti, Zsindely, Kemény és Makkai a jogi karra. Zsindely kivételével mindnyájan rendelkeztek erdélyi gyökerekkel: Hóman csak annyival, hogy szülei – még az ő világra jövedele előtt – Kolozsvárott éltek, ahol édesapja az 1872-ben alapított kolozsvári tudományegyetem professzora volt, Mester a székelyföldi Rugonfalván, Makkai Erzsébetvárosban, Kemény viszont már Budapesten látta meg a napvilágot.¹ Mind az öten jobboldaliak voltak, s ha más-más életszaka-

¹ Életútjukról bővebben (a továbbiakban is – külön jelzés nélkül – elsősorban ezen kötetek nyomán vázolom föl pályájukat): Ujváry Gábor: *Hóman Bálint életének fontosabb állomásai (kronológia)*. In: Hóman Bálint és népbíróvá válik. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest–Székesfehérvár, Ráció–Városi Levéltár és Kutatóintézet, 2019. (a továbbiakban: Hóman Bálint 2019.) 11–114. – Zsindelyről nem készült életrajz, ám naplójának sok helyén utal korábbi tevékenységére, annak előszavában pedig Székér Nóra összegzi Zsindely pályáját: *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója*.

szukban, különféle indíttatásból és intenzitással is, de antiszemita nézeteket hangoztattak. Ezek hatásától azonban később valamennyien megrettentek.

E folyamat mélyebb elemzésébe nem belebocsátkozva csak annyit jeleznék, hogy kettejüknek felnőttkori – Hómannak már elismert tudósként, Zsindelynek Komárom vármegye főispáni titkáráként, egyben tiszteletbeli főjegyzőjeként átélt –, a többieknek pedig gyerekként tapasztalt, meghatározó és tragikus élménye volt az Osztrák–Magyar Monarchia s benne Magyarország felbomlása, illetve (megint csak Hóman és Zsindely kivételével) őseik szülőföldjének elvesztése. A magyarországi 1918–1919-es forradalmak szomorú élményei és az első világháború utáni békerendszer visszaságai őket is – mint szinte mindenkit hazánkban és a vesztes országokban – az új rendezés ellenfeleivé tették. A közép–kelet-európai győztesek sokszor indokolatlan területi követeléseinek – csaknem teljes – kielégítése az egykori központi hatalmak megalázásával, az etnikai elvek megcsúfolásával járt együtt. Ennek leginkább az 1920-as évek körül életképtelennek tartott Magyarország érezte a káros hatását, ezért is vált a trianoni „csonkaországban” a revízió igénye a legkisebb – valamennyi politikai oldal vállalta – közös politikai többszörössé. Viták legfeljebb annak mértékében voltak. A döntő többség a történelmi határok visszaállítását tartotta indokoltnak, s csak néhányan vallották ennek lehetetlenségét, miközben a politikusok többsége tisztában volt vele, hogy a teljes körű revízió kivihetetlen.

Az általános elégedetlenség azonban a győzteseknél is észlelhető volt. A modernizáció hamis ígéretével fellépő diktatúrák, a kommunizmus, a fasizmus, majd a nemzetiszocializmus nemcsak az 1919 után legtöbb szenvedést átélt államokban, hanem

1941. február 25. – 1946. március 9. Szerk. bev. Székér Nóra. Budapest, ÁBTL – Kronosz, 2021. (a továbbiakban: Zsindely 2021.) 5–26. (Előszó). – VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Oral History Archivum, Interjú dr. Mester Miklóssal. Készítette Gyurgyák János és Varga Tamás 1986-ban. – Somlai Katalin: Nacionalistaként korszakokon át. Mester Miklós (1906–1989). In: *Évkönyv XVIII. 2011–2012. Búvópatakok – a feltárás*. Szerk. Rainer M. János. Budapest, OSZK–1956-os Intézet Alapítvány, 2012. (a továbbiakban: Somlai 2012.) 105–165. – Kása Csaba: Mester Miklós élete és munkássága. In: *Mester Miklós: Küzdelem a nemzeti munkaállamért. Társadalom-politikai írások 1932–1945*. Szerk. uő. Budapest, Kárpátech Bt. 2018. (a továbbiakban: Mester 2018.) 3–73. – Ugyanezzel a címmel és azonos szerkezeti tagolással közli ezt az életrajzt Kása Csaba a Mester országgyűlésben elhangzott felszólalásait összegző kötetben is, a Mester elleni népbíróági eljárás bemutatásával kiegészítve: *Mester Miklós: Magyarság, becsület, tudás. Parlamenti felszólalások 1939–1943*. Szerk. bev. Kása Csaba. Budapest, Kárpátech, 2022. (a továbbiakban: Mester 2022.) 5–91. – Csizmadia Ervin: *Makkai János. Ösztön és politika. Makkai János és a magyar reformjobboldal a két háború között*. Budapest, Új Mandátum, 2001. (a továbbiakban: Csizmadia 2001.) – Kemény Gáborról nem született életrajz. 1944–1945-ös tevékenységére a leg gazdagabb forrás: Karsai László: *Zsidósors Budapesten a nyilas uralom idején*. In: *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 4. 1944. október 15.–1945. január 18.* Szerk. Karsai Elek–Karsai László. Budapest, Balassi, 2014. (a továbbiakban: Vádirat 2014.) 7–67. és a kötetben közölt dokumentumok számos helye.

a nyerteseknél is sok támogatóra találtak. A szélsőséges nézetek terjedését az ekkor globalizálódó politika, valamint a nemzetállamok fölött létrejövő nemzetközi intézményrendszer – elsősorban a röviden csak Népszövetségnek nevezett Nemzetek Szövetsége – hatékonyságának a hiánya is segítette. Ehhez társult a főleg Közép- és Közép–Kelet-, de részben Nyugat-Európában is mind nagyobb teret nyerő antiszemitizmus, amely a térség egyik legjelentősebb létszámú zsidó állampolgárával rendelkező Magyarországon 1919 őszétől virulenssé vált, az 1920-as években fokozatosan enyhült, majd a világgazdasági válságot és a németországi nemzetiszocialista hatalomátvételt követően ismét fölerősödött.²

Ennek fő oka az 1919-es Tanácsköztársaság volt, amelyet a magyarok döntő többsége – részben még a társadalmi bázisának álmodott munkásság is – elutasított és gyűlölt. A kommün vezetőinek jóval több mint a fele – a legszerényebb becslések szerint is több mint 60%-a – zsidó származású volt,³ miközben a lakosságnak nem egész 6%-át tették ki. Ezért a keresztény magyarok, főleg az értelmiségiek, úgy vélték, hogy a zsidóság a gazdasági és a kulturális élet területén már korábban elért erős felülreprezentáltságát – amely elsősorban a sajátos társadalomfejlődésüknek volt köszönhető; erre azonban alig gondoltak akkoriban – immár a politikai hatalom megszerzésére kívánja fölhasználni. Az ugyancsak széles körű kommunizmusellenességhez így kapcsolódott kéz a kézben az antiszemitizmus, amely az 1930-as évek közepétől Hómant, Zsindelyt, Makkait, Mestert és Keményt sem hagyta érintetlenül. Annál inkább sem, mivel a nyíltan és drasztikusan antiszemita Hitlert a nyugati nagyhatalmak még az 1919–1920-as versailles-i békerendszer felbontása és felbomlása után, 1938 őszén is komoly tárgyalópartnernek tekintették.

A magyar belpolitikában mind az öten „reformereknek” számítottak. Míg azonban Hóman 1938-ig, Zsindely még a későbbiekben is konzervatív alapon tűnt nyitottnak

² Az antiszemitizmus történetének mindmáig leghiggadtabb feldolgozása: Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001. (a továbbiakban: Gyurgyák 2001.), e tekintetben leginkább: 88–188. – Ugyancsak kiváló feldolgozás: Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon. II. 1849-től a jelenkorig*. Pozsony, Kalligram, 2012. (a továbbiakban: Komoróczy 2012.) 325–866. – Ld. még a kiváló szöveggyűjteményt: Komoróczy Géza: *Zsidók a magyar társadalomban. Írások az együttélésről, a feszültségekről és az értékekről (1790–2012) I–II. köt.* Pozsony, Kalligram 2015. (a továbbiakban: Komoróczy 2015.) Témám indokoltságát bizonyítja, hogy e vasikos kötetekben éppen csak az említés szintjén kerülnek szóba tanulmányom főszereplői.

³ Azért használom ezt a körülírást, mivel e vezetők általában a saját vallásukat is megtagadták, ateistának és internacionalistának vallották magukat. A legszerényebb becslésről ld. a 2012-es „Romsics–Gerő vitát” (ennek összefoglalója: Rácz Árpád: Egy „vita” története. *Rubiconline*, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/racz_arpad_egy_vita_tortenete/), illetve Hajdu Tibor: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételéről. *Rubicon*, 2012/8. 72–75. – Újabb: Hatos Pál: *Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Budapest, Jaffa, 2021. 95–117.

az újításokra, a többiek már eleve radikális változtatásokat kívántak. Ötük közül négyen jutottak parlamenti mandátumhoz, mindannyian a korszakban domináns kormánypárt színeiben. Zsindely Ferenc 1931-ben, Hóman Bálint 1932-ben, Makkai János 1935-ben – ekkor ő volt a legfiatalabb honatya –, Mester Miklós pedig 1939-ben lett országgyűlési képviselő.

Hóman a korszak egyik legnevesebb historikusaként – ma is a legnagyobb magyar középkorászok között tartjuk számon –, Zsindely közgazdászként és szépíróként, Makkai és Mester pedig újságíróként vált ismertté. Makkainak több kötete (leginkább *A háború utáni Magyarország* /1937/ és az *Urambátyám országa* /1942/), Mesternek a nemzetiségi kérdésről írt munkája (*Az autonóm Erdély*; 1937-ben ezzel szerezte meg a történettudományi doktorátust) és tanulmányai keltettek feltűnést. Míg a Teleki Pál hívének számító Zsindely megőrizte konzervatív kormánypártiságát, Hóman 1938-tól fokozatosan jobbra sodródott, Makkai és Mester pedig eleve a kormánypárt szélső jobbszárnyára pozicionálta magát, sőt Mester az onnan kilépőkkel 1940 októberében az Imrédy Béla által alapított Magyar Megújulás Pártjának ellenzéki képviselőcsoportjához csatlakozott. A nyilas agitáció miatt a móri szolgabírói állásából 1939 áprilisában lemondani kényszerült Kemény Gábor még ugyanebben az esztendőben lépett be a Nyilaskeresztes Pártba – amelynek az eszméit addig is hirdette –, s bár nem indult képviselőjelöltként, a szintén ez évi, május végi választások után a nyilas képviselőcsoport titkára lett. Nem sokkal később, augusztusban már politikai tüntetés szervezése miatt ítélték nyolc havi fogházra.

Az 1944-es német megszállásig tehát hárman (Hóman, Zsindely és Makkai) kormánypárti, ketten pedig (Mester és Kemény) ellenzéki politikusként tevékenykedtek. 1944. március 19-e után ez annyiban változott, hogy a miniszteri pozíciójáról lemondani kényszerült Zsindely visszavonult a politikától, Makkait pedig az elsők között tartoztatta le a Gestapo. Hóman a felkínált miniszteri tárcát ugyan határozottan visszautasította, ám a németeket kiszolgáló Sztójay-kormányt továbbra is támogatta. Mester Miklós ismét kormánypárti lett, sőt államtitkári tisztséget vállalt. Az 1943 májusától 1944 májusáig a keleti fronton harcoló Kemény Gábor – legalábbis félig-meddig – ellenzéki maradt.

Az 1944. október 16-i nyilas hatalomátvétel után az október 9-én szabadult Makkai és a már korábban háttérbe vonult Zsindely semmiféle politikai szerepet sem játszott, Mester pedig – jogosan tartva a letartóztatásától – bujkált. Hóman – bár politikailag passzív volt, sőt olykor Szálasiékkal szemben kritikusan nyilvánult meg, és főleg tudományos munkáival foglalkozott – a csonka parlamentet még Sopronba is követte, Kemény Gábor pedig külügyminiszter lett. Mellette Hóman a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban (1932–1938, illetve 1939–1942 között), Zsindely a Kereskedelemi és Közlekedésügyi Minisztériumban (1943–1944) töltött be tárcavezetői pozí-

ciót, Mester pedig 1944. április végétől a nyilas hatalomátvételig – Hómanhoz hasonlóan – a kultuszminisztériumnak lett a tárcát tulajdonképpen irányító államtitkára.

Mindebből érzékelhetjük, hogy ebben az öt, tipikusnak, valahova besorolhatónak egyáltalán nem nevezhető életútban milyen – egy-egy személyen belül, de ötük között is más és más irányba mutató – változások következtek 1939-től, s hogy milyen sokszínű és megosztott volt a magyar jobb-, illetve szélsőjobboldali politika. Azonban egymástól különböző személyiségjegyeik dacára is valamennyien elmondhatták volna magukról, amire Mester Miklós így emlékezett: „politikai környezetem sohasem volt megfelelő”.⁴ 1945 után emiatt vádolták négyüket háborús bűnökkel; egyedül Zsindely maradt ki e sorból. Hómant és Keményt el is ítélték, Makkai pedig a felelősségre vonástól félve menekült el 1947-ben az országból. Mestert is csak széles körben ismert zsidómentő tevékenysége mentette meg egy ellene indítandó népbírószági eljárástól – ám sokak igazolta pozitív szerepe sem akadályozta 1951-es kitelepítését. Zsindely ugyan szintén megkapta a kitelepítési parancsot, ám ezt végül – amennyiben ez egy héten belül megtörténik – szabad elköltözésre enyhítették.

Hangsúlyozom, hogy azokkal értek egyet, akik a magyar közigazgatás letagadhatatlan, aktív közreműködésével végrehajtott 1944-es zsidóellenes intézkedéseket, illetve a gettósítást és a deportálást a magyar történelem legnagyobb szégyenfoltjának tartják, hiszen magyar állampolgárok százezreit szolgáltatták ki egy idegen hatalom kénye-kedvének, sőt megsemmisítő szándékának. Ugyanakkor osztom azon historikusok véleményét, akik mindezt nem a magyar történelem természetes fejleményének tekintik, hanem az ebben a térségben 1944 nyaráig nyomasztóan erős Német Birodalom erőszakos megszállása következményének tulajdonítják. Biztos vagyok ugyanis abban, hogy e beavatkozás nélkül másként alakult volna a magyar zsidóság – a jogfosztással és rengeteg megalázással járó zsidótörvények ellenére addig egészen tűrhető, más európai országokéhoz viszonyítva sokkal elviselhetőbb – sorsa. A még Magyarország háborúba lépése előtt, 1938-tól meghozott zsidóellenes törvények és intézkedések okozta szenvedések persze ez esetben is nehezen lettek volna megbocsáthatóak, a világégésből mégis jóval kevesebb veszteséggel került volna ki a hazai zsidó közösség.

Mindezt az is igazolja, hogy a német állambiztonsági szervek első dolga Magyarországon a számukra veszélyesnek tekintett politikusok – köztük Makkai Jánossal együtt három tucat országgyűlési képviselő – letartóztatása volt. De újságírók, művészek, ügyvédek, polgári és arisztokrata politikusok vagy közvélemény-formálók

⁴ Mester Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában. Visszapillantás a katasztrofális 1944. esztendőre, részint annak előzményeire és közvetlen következményeire is, 27 év távlatából.* Budapest, Tarsoly, 2012. (a továbbiakban: Mester 2012.) 185.

– köztük néhány hölgy is –, zsidó gazdasági vezetők, szakszervezeti tisztviselők, lengyel menekültek, a Magyarországra érkezett amerikai katonai misszió tagjai és a Badoglio-párti olasz diplomaták sem kerülhették el az őrizetbe vételt. Összesen mintegy 10 000 főt fosztottak meg a szabadságától, ami a magyar politikai, gazdasági és kulturális elit erőszakos és átgondolatlan lefejezését, derékba törését jelentette.

A magyar közigazgatás vezetői pozícióiban pedig – éppen amiatt, hogy a keresztények többségét is elriasztó borzalmak megvalósulhassanak – nemzetközi összehasonlításban is nagyarányú cserére volt szükség a kollaboráns kormány működőképességének biztosításához. Mindehhez még több párt feloszlatása, a gyülekezési jog korlátozása, mintegy 130 újság megszüntetése, a sajtócenzúra erősödése, könyvek sorának betiltása és bezúzása, a külföldi adók hallgatásának tilalma társult. A legfájdalmasabb talán az addig igen erős civil szféra totális felszámolása volt. Minimálisra szorították vissza a társadalmi és a kulturális egyesületek és szervezetek tevékenységét: közülük két hónap alatt 1900-at számoltak vagy függesztettek föl. Még olyanokat is, mint például az Antialkoholista Ligát – bár kétségtelen, hogy az akkori történeteket nehéz lett volna józanul elviselni. Mindez semmiképpen sem a magyar fejlődésből következő, békés, a magyar társadalom által támogatott átmenetnek tűnik...⁵

Kétségtelen tehát, hogy akik 1944 tavaszától bármilyen vezető pozíciót vállaltak, bizonyos értelemben kollaboránsnak tekinthetők, hiszen új tisztségbe kerülésükkel, illetve helyben maradásukkal az imént vázolt elitcserét és az annak révén bekövetkező iszonyatot segítették elő. Ráadásul ma már tisztán látjuk – mivel ismerjük a jó egy évvel későbbi végeredményt –, hogy a geopolitikai alapúnak tűnő realitás, azaz a Német Birodalom e régióban még mindig nyomasztó dominanciájának és befolyásának eltűrése-elfogadása nemcsak túlhaladott politikai álláspontnak, hanem egyben olyan zsákutcának bizonyult, amelyből már nem lehetett visszafordulni. De 1944 tavaszán a szabadlábon maradt közszereplők – néhány élesebb szemű, Bethlen Istvánhoz hasonló képességű megfigyelőn kívül – mindezt nem feltétlenül, sőt egyáltalán nem így gondolták. (Az év nyarán, különösen pedig őszén persze mindez már megváltozott.) Ezért sem mindegy, hogy ki, miként viselkedett abban a helyzetben,

⁵ A folyamatról rövid összefoglaló: Ujváry Gábor: Változások a magyar politikai elitben 1944–1945. *Rubicon*, 2014/11. 70–73. – Bővebben: Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt*. Budapest, Jaffa, 2019. (a továbbiakban: Veszprémy 2019.) Veszprémy szerint: „Komparatív perspektívában – egy hasonló helyzetben levő (megszállt) országgal, Hollandiával összehasonlítva, amely hasonlóan szélsőséges módon együttműködött a németekkel a holokauszt alatt – elmondható, hogy a magyar közigazgatás tagjait kiemelkedő mértékben cserélték le a megszállást követően.” (223.) Itt jegyzem meg, hogy Mester Miklós és Kemény Gábor neve Veszprémy kötetében egyáltalán nem, Hómané és Makkaié pedig csak az említés szintjén jelenik meg.

amikor kevesen vállalták a megszállókkal szembeni ellenállást, és kevesen mondtak le – esetleg jól fizető – állásukról, tiltakozásukat így kifejezve; akkor, amikor sokan úgy vélekedtek, ahogy a népbíróági perében a vádiratra cinikusan válaszoló Imrédy Béla: „[...] magyar politikusoktól nem lehetett megkívánni, hogy mindent kizárólag a zsidókérdés szemszögéből nézzenek. Ez vonatkozik a kormányba való belépésemre is, amelyet nem determinálhatott az, hogy mi történt már eddig a zsidókérdésben. Ha a magyarság érdekében segíteni tudok, ezt nem gátolhatta meg az, hogy a zsidóság érdekében nem tudok segíteni.”⁶

1944-ben Hóman 59, Zsindely 53, Makkai 39, Mester 38, Kemény Gábor pedig 34 esztendő, idősödő, illetve érett felnőtt volt, s valamennyien rendelkeztek legalább néhány éves politikai tapasztattal. A német megszállás, majd a nyilas kormányzás azonban – mint már utaltam rá – az ő sorsukban is komoly változást eredményezett. A továbbiakban ennek, kiemelten a „zsidókérdéshez” való viszonyuknak bemutatására vállalkozom.

⁶ *Imrédy Béla a vádlottak padján.* Szerk. Sipos Péter. Budapest, Osiris, 1999. (a továbbiakban: Imrédy 1999.) 164.

HÓMAN BÁLINT

Kötetem öt szereplője közül a politikai közéletben – legalábbis 1942-ig – Hóman Bálint rendelkezett a legnagyobb befolyással. Még jóval ennek megszerzése előtt nyilvánvalóvá vált azonban, hogy már az 1910-es években is rendkívül tehetségesnek és szorgalmasnak tartott ifjú középkorász a két világháború közötti időszakban a magyar történettudomány legnagyobbjai közé került.⁷

Ifjúkori filoszemitizmusa ugyan fokozatosan gyengült, és az 1910-es évektől korábbi, részben zsidókból álló baráti körétől is egyre inkább eltávolodott, ám még ezután is sokukkal szoros kapcsolatban maradt. Valószínűleg csak a sokak által „zsidóuralomnak” tartott Tanácsköztársaság reakciójaként, 1919 után vált antiszemitává, oly sok, a zsidókkal szemben korábban toleráns és befogadó keresztény értelmiségihez hasonlóan. Mindnyájan úgy hitték, hogy a gazdasági és a kulturális hatalom részbeni megszerzését követően a zsidóság 1919-ben a politikai hatalmat is megkaparintotta. A friss tapasztalatok és az ezek nyomán túltengő érzelmek miatt azt már nem mérlegelték, hogy a tanácsköztársaság vezetőinek többsége az ateizmus és az internacionalizmus jegyében a saját hitét és a zsidóságot – többük a hazáját – is megtagadta.⁸ Ugyanakkor Hóman – keresztény kortársai döntő többségétől eltérően – 1919 után sem hangoztatott zsidóellenes szövegeket.

Antiszemitizmusa más volt, mint amit a holokauszt utáni ismereteink alapján erről az egész magyar társadalmat megmérgező nézetrendszerről gondolunk. Szándéka a magyar társadalom többsége által a gazdasági és a kulturális életben túlzottnak vélt zsidó befolyás *részbeni* visszaszorítására irányult, így nem sok köze volt a teljes kirekesztéshez vezető 1944-es – általa is kárhoztatott – zsidóüldözésekhez. A nemzetiszocialista fajelméletet amúgy is számos alkalommal bírálta. Antiszemitizmusát ezért leginkább „szelektívnek” nevezném, amely az asszimiláció – nem a valósi, hanem a magyarsághoz való hasonulás – mélysége szempontjából ítélte meg

⁷ Hóman történetírói tevékenységéről Romsics Ignác, Szabados György, Draskóczy István és Szende László tollából jelent meg tanulmány: *Történeti áttértek. Hóman Bálint, a történész és a politikus*. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, Ráció, 2011. 9–68.

⁸ 1918–1919-es szerepéről: Ujváry Gábor: Hóman Bálint 1918–1919-ben. In: *Universitas – Historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére*. Szerk. Draskóczy István–Varga Júlia–Zsidi Vilmos. Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete, 2018. 589–601. – A zsidóság Magyarországi Tanácsköztársaság alatti szerepéről és az 1920 körüli, virulens antiszemitizmusról lásd még: Komoróczy 2012. 354–395.

az egyébként korántsem egységes, társadalmi, vallási és kulturális szempontból is erősen tagolt zsidóságot. Ezért maga is óvott az általánosítástól.

Amúgy is ritkán, sohasem a nyilasokat jellemző útszéli, harsány propaganda – és semmiképpen sem a német birodalmi faji törvények – szellemében szólt a zsidókérdésről. Nem gondolt erőszakos, súlyos jogfosztást jelentő megoldásra. Ugyanakkor vallotta, hogy a szerinte is szükséges szociálpolitikai intézkedések végrehajtása csak a nagy vagyonok részbeni megadóztatásával lehetséges. Mivel azokat a zsidók – társadalomtörténeti okokra visszavezethetően – lakosságon belüli arányszámukhoz mérten sokszorosan felülreprezentáltak birtokolták, a kisajátítás kétségtelenül érzékenyebben érintette volna őket, mint a keresztény nagytőkét. Hóman azonban a zsidó vagyonok teljes, 1944 tavaszán és nyarán bekövetkezett kisajátítására álmában sem gondolt. Elismerte a zsidók kiváló gazdasági képességeit, sőt kulturáltságuk magasabb fokát is, egyben kárhoztatta a magyarokat azért, mert nem mennek elegenden gazdasági pályára, és nem fordítanak kellő figyelmet gyermekeik nevelésére és művelődésére.

Hóman már a harmincas évek közepétől szorgalmazta az egyetemeken és a főiskolákon a zsidók arányszámának csökkentését, amit részben az egyetemi ifjúsági egyesületek és a szélsőjobboldal nyomásának engedve, az állampolgári jogegyenlőséget sértve hajtott végre. A kiesett zsidók helyébe elsősorban a szegény sorsú, főleg paraszti tehetségeket kívánta beemelni a felsőoktatásba, majd a szerinte is megújulásra érett középosztályba. Megszavazta az első és a második zsidótörvényt (1938, 1939) is: kormánypárti képviselőként és miniszterként aligha cselekedhetett volna másként. Mindkettőt a németeknek tett kényszerű engedménynek tartotta. Azt gondolta – megint csak tévesen és komoly sérelmeket okozva –, hogy ezzel a német igényeket kielégítik, illetve a kulturális területen az arányszámához képest erősen felülreprezentált zsidóság háttérbe szorításával (úgymond az esélyegyenlőség nevében) a keresztény értelmiséget hozhatják helyzetbe.

Ám ezt követően is következetesen képviselte, hogy a „zsidókérdést” csakis törvényes intézkedésekkel, a magyar gazdaság érdekeit mindig szem előtt tartva, nem drasztikusan és – 1938. márciusi, sokat idézett, és később részben méltatlanul a fejére olvasott szentesi beszéde szerint – „nem bunkóval” szabad csak megoldani. Eszé ágában sem volt túlmenni a jogkorlátozó törvények szabta kereteken – bár önmagában már az ilyen rendelkezésekhez való hozzájárulása is elítélendő –, hitt benne, hogy ezekkel a zsidóságot is megvédhetik a németek által 1942-től egyre erőszakosabban követelt, brutális intézkedésektől. Népbíróági perében is többen tanúskodtak amellett, hogy a zsidótörvényeket minisztersége után, a Nemzeti Múzeum és a Teleki Intézet elnökeként a lehető legenyhébben hajtotta végre az irányítása alatt álló intézményekben, 1944 tavaszán és kora nyarán pedig sikerrel kezdeményezte számos zsidó tudós és művész mentesítését. A deportáltak sorsáról szóló híreket nem

is hitte el, azokat teljesen irracionálisaknak vélte: az auschwitzi jegyzőkönyvek valódiságában komolyan kételkedett.

*

Az imént mondtak s annak ellenére, hogy az 1933/34. tanévtől a zsidóság aránya – ha lassan is, de – csökkent az egyetemisták és a főiskolások között, Hóman gazdag irathagyatékában egyáltalán nincs nyoma annak, hogy 1938-ig antiszemita nézeteket hangoztatott volna. A Széchényi Könyvtár (1922–1923) vezetőjeként, majd a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójaként (1923–1932) tudósi és tudományszervezői teljesítményével vált ismertté, kultuszminiszterként pedig 1938-ig elsősorban szakpolitikai kérdésekkel foglalkozott. 1932-ben induló politikai pályáját sem az antiszemita intézkedések jellemezték, bár kétségtelen, hogy a numerus clausus 1933-tól bekövetkező szigorítása – az ezt szorgalmazó Gömbös Gyula mellett – leginkább őt terheli.

A felsőoktatási intézményekbe fölvehető hallgatók számának korlátozását jelentő numerus clausus (zárt szám) Magyarországon – és a világon sokfelé – mindmáig érvényesül. 1920-ban Magyarországon több szempontból is szükséges volt a bevezetése. A vesztes világháborút követő gazdasági összeomlás, a háború után az egyetemekre és a főiskolákra tóduló fiatalok tömege, a Kolozsvárról és Pozsonyból Budapestre, majd 1921-ben Szegedre, 1923-ban Pécsre menekült tudományegyetemek – és más Magyarországra költözött felsőoktatási intézmények –, az elszakított országrészekből a magyar anyanyelvű értelmiség nagy részének Magyarországra menekülése sürgették annak meghozatalát, Magyarország ugyanis képtelen lett volna annyi értelmiségit eltartani, amennyi képzésére a jelzett okok miatt hirtelen igény mutatkozott. Még békeidőben is, nemhogy egy súlyos, a megmaradt állam létét veszélyeztető gazdasági helyzetben.

A numerus clausus első, parlament elé terjesztett javaslatában még szó se volt a zsidóság arányának visszaszorításáról, ám az utca – elsősorban a Tanácsköztársaság következtében radikalizálódó ifjúság, a revansszellemben újonnan alakult egyetemi egyesületek, illetve a szélsőségesen jobboldali szervezetek – és számos parlamenti képviselő nyomásának engedve a hosszas huzavona után, 1920 szeptemberében elfogadott törvénycikk (1920: XXV. tc., módosítva: 1928: XIV. tc.) mégis elsősorban – de nem kizárólag – a zsidók egyetemi felvételének lehetőségét korlátozta. Még akkor is, ha a zsidó vagy az izraelita kifejezés nem is szerepelt benne, s a törvény csak a tudományegyetemre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaság-tudományi karra, illetve a jogakadémiákra vonatkozott.⁹

⁹ A kérdéskörrel részletesebben lásd az adatgazdag, ám tendenciózus, forrásait a sokszor hangoztatott koncepciójához válogató és igazító monográfiát: Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A nume-*

Az 1910-es évek elején a zsidók aránya 30%,¹⁰ 1920-tól kezdődően már csak 10% körüli volt a teljes egyetemi és főiskolai hallgatóságban (országos arányszámuk 6%-ra rúgott, a numerus clausus ennek betartását írta volna elő). A törvény 1928-as módosítása következtében ugyan némileg növekedett a számuk (1928/29: 8,8%; 1932/33: 12,5%), 1933-tól azonban folyamatosan csökkent (1933/34: 11,6%; 1934/35: 9,7%; 1935/36: 8,3%; 1936/37: 7,4%; 1937/38: 6,2%; 1938/39: 3,9%; 1939/40: 3,2%; 1940/41: 3,1%; 1941/42: 2,9%; 1942/43: 2,7%).¹¹

Hómannak a numerus clausus megszületésében egyáltalán nem, a zsidóság 1930-as évekbeli arányának fokozatos csökkentésében viszont igenis volt felelőssége. Még akkor is, ha a numerus clausust több tényező következményeként szigorították. Ebben a főszerepet az értelmiségi munkanélküliség – elsősorban a gazdasági világválság miatti – növekedése, az egyetemi bajtársi egyesületek (mindenekelőtt a Turul és a Hungária, kisebb részben az Emericana) ez irányú nyomásgyakorlása, illetve az antiszemitizmus Kelet-Közép-, de egész Európában is megfigyelhető erősödése játszotta. Fontos azt is leszögezni, hogy az állampolgári jogegyenlőséget sértő numerus clausus ellenére a felsőoktatásban részt vevő zsidó hallgatók aránya 1937/38-ig meghaladta a zsidók országos arányszámát, radikálisan az 1938/39. tanévben csökkent, amikor nem Hóman, hanem Teleki Pál volt a kultuszminiszter. Az izraeliták lakosságon belüli részesedése ráadásul állandóan csökkent: 1930-ra 5,1%-ra, 1941-re – annak ellenére, hogy a visszacsatolt területek zsidósága némileg emelte a trianoni Magyarország zsidóságának arányát – 4,9–5%-ra. Sokkal drasztikusabb volt azon-

rus clausus Magyarországon, 1920–1945. Budapest, Napvilág, 2012. – Nála sokkal árnyaltabban közelít a témához: Gyurgyák 2001. 117–123. – Ladányi Andor: *Klebelsberg felsőoktatási politikája.* Budapest, Argumentum, 2000. 76–89. – Újabban: *Trianon és a magyar felsőoktatás. 1–5. köt.* Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2018–2022. 1. köt.: Batalka Krisztina, Debreceni Péter, Gali Máté, Haraszti György, Hollósi Gábor, Joó András, Orosz László, Ujváry Gábor és Veszprémy László; 2. köt.: Batalka Krisztina, Joó András, Gali Máté, Ligeti Dávid és Ujváry Gábor; 3. köt.: Gali Máté, Hamerli Petra, Joó András; 4. köt.: Ligeti Dávid, Lengvári István; 5. köt.: Ligeti Dávid tanulmányai.

¹⁰ Az adatok forrása a *Statisztikai évkönyvek: A m. kir. kormány ... évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv 1898–1915–1918.* Budapest, 1899–1924. 1881 és 1898 között csaknem duplájára nőtt az izraelita hallgatók összlétszáma, a hallgatóságon belüli aránya pedig – a hittudományi karokat és intézményeket nem ideszámítva – enyhén, 25,03%-ról 25,86%-ra emelkedett (Statisztikai évkönyv 1898, 576.), 1898/99-ben már 27,07%-ot (Statisztikai évkönyv 1899, 311.), 1899/1900-ban 28,41%-ot (Statisztikai évkönyv, 1900 314.), 1905-ben pedig 30,40%-ot (Statisztikai évkönyv 1905, 392.) tett ki, majd stagnált (1910: 29,6%: Statisztikai évkönyv 1910, 389.; 1915/16. II. féléve: 29,44%); ezután 1916/17. II. félévére 31,98%-ra, 1917/18. II. félévére pedig 33,74%-ra (utóbbi három adat: Statisztikai évkönyv 1915–1918, 213–215.) nőtt. Ha a hittudományi karokat is ideszámítjuk, valamivel alacsonyabb adatokat kapunk. – Vö. Kovács M. 2012. 132., 135., 138–140., 142–143.

¹¹ Az adatok statisztikai évkönyvek alapján történt összegzéséről lásd Kovács M. 2012, 132–133.

ban a csökkenés a zsidó gyermekek és fiatalok – így az egyetemisták – számában. 1920-ban a 6 éven aluliak körében még 4,1%, 1930-ban már csak 2,9% volt a zsidók aránya. Az elemi iskolák tanulói között 1920/21-ben 4,4%, 1935/36-ban viszont mindössze 2,5% volt izraelita. A fiatalabb korosztályokon belüli arányuk tehát fokozatosan csökkent.¹²

Az értelmiségi munkanélküliség területén hozott intézkedések 1938-ig még nem zsidóellenes éllel születtek. A jelenség okait Hóman – minden antiszemita kitétel nélkül – így jellemezte 1936 szeptemberében: „Az értelmiségi munkanélküliség oka a magasabb műveltséget adó és elméleti pályára nevelő iskolák – a középiskolák, főiskolák és egyetemek – tanulólétszámának nagyarányú megnövekedése, minek következtében az innen kikerült érettségizettek és diplomások száma messze meghaladja a tényleges szükségletet. Az okok [...] eléggé ismeretesek [...]. Csonka-Magyarország intellektuális lakosságának száma aránytalanul nagy a megmaradt országrész összlakosságának számához képest. Az elcsatolt részekről éppen az intellektuális elem kényszerült nagyobb számban távozni, s ezért a területében alig egyharmadára, lakosságában alig több mint egyharmadára zsugorodott országunk értelmisége számban megközelíti a történelmi Magyarország értelmiségét. S ez a megnövekedett szám nem korlátozódik egy nemzedékre, mert az intellektuális családok fiai is természetesen a szellemi pályák felé törekszenek, másfelől pedig egészen más társadalmi kategóriák körében is ugyanez a törekvés észlelhető. [...] Ez a felfelé törekvés társadalmi és nemzetpolitikai szempontból egyaránt egészséges jelenség volna, ha nem párosulna a főváros és a hivatalok felé való beteges törtetéssel. Amíg a szűkebb értelemben vett elméleti pályák felé való törekvés az alsóbb néprétegek kiválóan tehetséges gyermekeire korlátozódik, s ennek ellenében a magasabb társadalmi rétegek kevésbé tehetséges gyermekei a gazdasági pályák felé tereltetnek, ez a fejlődés egyértelmű a nemzeti jövő szempontjából rendkívül fontos tehetségszelektálással, mihelyt azonban a magasabb elméleti képzésre nem alkalmas és tehetségtelen gyermekek generaliter tereltetnek az intellektuális pályák felé, kóros jelenséggel, valóságos kontraszelekcióval kerülünk szembe.”¹³

Ezen problémák orvoslására nyújtotta be Hóman a minisztertanácsnak 1938. február 25-én a „Beszámoló az értelmiségi munkanélküliség leküzdése érdekében megvalósítandó, valamint folyamatban lévő intézkedésekről” című tervezetét. Többek

¹² Kovács Alajos: *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében*. Budapest, 1938. <http://www.angelfire.com/zine2/judeolog/cikkek/csmzs1.htm>. Amikor az 1935/36-ban másodikos kiskolások már az egyetemen tanulhattak (az 1942/43. tanév második félévében), 2,7% (a Kovács Alajos jelezte 2,5%-nál még ekkor is nagyobb) volt az izraeliták aránya az egyetemi és főiskolai hallgatók között.

¹³ Hóman Bálint: *Művelődéspolitikai*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1938. 540–541.

állításával szemben¹⁴ Hóman 27 pontos javaslata semmiben sem előlegezte a zsidótörvényt. A kabinet ülésén annak 19. pontjával kapcsolatban Darányi Kálmán miniszterelnök proponálta, hogy „a jövőben közmunkákban, közszállításokban és az előbb említett egyéb kedvezményekben csak az részesülhet, aki igazolja, hogy bizonyos számú keresztény munkaerőt máris foglalkoztat vállalatában”. Tehát elsősorban a zsidó kézben lévő vállalatoknál a keresztények száma növelésének szükségességéről, nem pedig valamiféle zsidókvóta megállapításáról döntöttek – és nem Hóman, hanem Darányi kérésére.¹⁵ Ugyanekkor járult hozzá a minisztertanács „az értelmiségi munkanélküliek ügyei miniszteri biztosának kormánybiztossá való kinevezéséhez”.¹⁶ A kormánybiztosság Hóman felügyelete alá tartozott. Erről egy 1938. április 13-án kihirdetett rendelet határozott, amelyben azonban egyetlen szó sem szerepelt arról, hogy ez a zsidóság ellen irányulna.¹⁷

Kétségtelen azonban, hogy 1938 novemberétől – amikor viszont Hóman nem volt kultuszminiszter – e hivatal feladata lett a zsidótörvények végrehajtásának ellenőrzése. A kormánybiztosságot 1943 márciusáig – majd a német megszállás után ismét – vezető Kulcsár Istvánt az 1938. november 16-i minisztertanácsi ülés határozata alapján vonták be a „zsidókérdésben tervbe vett intézkedések” ellenőrzésébe, mivel „szakszerű tapasztalatokat szerzett e téren”.¹⁸ Az ekkoriban már erősen antiszemita, a második zsidótörvény előkészítésében is tevékenyen közreműködő Kulcsár 1919-től dolgozott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, és 1937 májusának elején lett Hóman javaslatára az értelmiségi munkanélküliség ügyeinek miniszteri biztosa (Hóman két, 1937. évi rendelete alapján),¹⁹ majd innen került a kormánybiztosi méltóságba.²⁰

A kormánybiztosság létesítésével nagyjából egyidőben, 1938 februárjában Hóman addigi, nagyrészt szakpolitikai jellegű pályáján látványos fordulat következett be (melynek előzményeként persze a Gömbös Gyulával ápolt, kiváló kapcsolatáról sem

¹⁴ Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Jelenkor–OSzK, Pécs–Budapest, 2013. 191–192.

¹⁵ MNL OL, K 27, 1938. február 25-i ülés, 37. napirendi pont.

¹⁶ Uo., Hóman előterjesztésének 8. pontja

¹⁷ 1938. évi 2.323. M. E. számú rendelet „az értelmiségi munkanélküliség megszüntetése céljából szükséges intézkedésekről”. *Magyarországi rendeletek tára 1938*. Budapest, Belügyminisztérium, 1939. 412–413.

¹⁸ MNL OL, K 27, 1938. november 16-i ülés, 6. napirendi pont.

¹⁹ „A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1937. évi 4.626. számú rendelete, az értelmiségi munkanélküliség leküzdésével kapcsolatos intézkedésekről.” „A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1937. évi 7.864. eln. számú rendelete, az értelmiségi munkanélküliség leküzdésével kapcsolatos intézkedések tárgyában kiadott 4.626J1937. VKM. eln. sz. rendelet módosításáról.” *Magyarországi rendeletek tára 1937*. Budapest, Belügyminisztérium, 1938. 470–471, 1092–1093.

²⁰ Kulcsár kormánybiztosságáról: Ungváry 2013, 409–413.

szabad megfélekezniük).²¹ A kormánypárt (Nemzeti Egység Pártja) 1938. február 3-i értekezletén unokatestvére s egyben legjobb barátja, Darányi Kálmán miniszterelnök nagy tapsot és éljenzést kiváltva jelentette be, hogy „amennyiben őt a pártvezéri tevékenységében bármi akadályozná, Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi minisztert kérte fel arra, hogy ilyen esetekben őt helyettesítse”.²² Ez a pártban a hivatalból pártvezéri (pártelnöki) tiszttel betöltő miniszterelnök utáni pozíciót jelentette, melyet ugyan csak jó egy évig töltött be Hóman, ezzel azonban elkerülhetetlenül olyan, immár „nagypolitikai” feladatokat kapott, amelyek messze túlmutattak saját tárcája ügyein.²³

Nem sokkal később, 1938. március 6-án – egy nappal Darányi Kálmán nagy visszhangot kiváltó, hadsereg- és infrastruktúra-fejlesztést meghirdető „győri programjának” bejelentése után – mondta el Szentesen a kormánypárt Csongrád megyei szervezetének ülésén azt a beszédét, amelyben először szólt a zsidók aránytalan gazdasági és kulturális befolyásának kérdéséről. „Nincs hozzáfűznivaló ahhoz – jelentette ki –, amit a miniszterelnök a zsidókérdésben [előző napi győri beszédében, a győri program bejelentésekor] mondott. Az elmondottak alapján megállapítom csupán, hogy olyan kérdés ez, amelyről nem lehet – és a zsidóság érdekében nem szabad – hallgatni. A kérdés voltaképpen gazdasági és világnézeti problémára tagozódik. A gazdasági ok, amely az elégedetlenséget kiváltotta, a zsidóság aránytalan befolyása és részesedése gazdasági téren, az ipar, a kereskedelem és a hitelélet vállalatiban, aminek kettős oka van: egyrészt a zsidóság ez irányú képességének fejlettsége, másrészt a magyar társadalom közönyössége, a mezőgazdasági és értelmiségi pályák előtérbe helyezése.

Világnézeti szempontból a kérdés alapja az, hogy a zsidóság aránytalanul vesz részt a kulturális életben és a sajtóban, ami egyes zsidó elemeknél, különösen az újonnan jötteknél a magyartól idegen szemlélettel párosul. A befogadott s itt talált idegen népelemek behelyezkedtek, elkeveredtek, áthasonultak a történelmileg kialakult magyar fajba, beleolvadtak a magyar nemzetbe, és ma ennek szerves részeként élnek. A történelmileg kialakult magyar faj éppen úgy magába szívta ezeket az elemeket, mint más nemzetek a maguk történelmi kialakulása folyamán, hiszen minden európai nemzet többféle népelemből tevődött össze.

²¹ Hóman és Gömbös barátságáról: Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. Pécs, Kronosz, 2018. 31, 219, 253, 329–330, 334–337, 348, 381, 424, 505, 519–520, 530.

²² Darányi szavairól a napilapok többsége tudósított, ld. pl.: Széll belügyminiszter ismertette a kormánypártban a választójogi javaslaton eszközölt módosításokat. *Pesti Hírlap*, 1938. február 4. 4.

²³ Hóman politikai pályafutásáról ld.: Hóman Bálint 2019. 11–107. Ugyanitt található a téma gazdag szakirodalmának válogatott bibliográfiája is: 108–114.

A zsidóság nem ment át ezen a folyamaton – önként vagy kényszerítve, ezt vitatni lehet –, de különálló, sajátos életét élte, különálló sajátos világszemlélettel és felfogással élt itt a magyarság körében is. A régiek igazodtak a magyar közszellemhez, az újonnan jöttek azonban elkülönültek, s ezért a magyarság idegeneknek tekinti őket. Ezeknek az újonnan jött elemeknek bizonyos fölforgató mozgalmakban, eszmeáramlatok terjesztésében való részvétele általánosításra vezet, és ezért a régóta itt lakó zsidóságnak is érdeke ennek a kérdésnek a megoldása, mert csak ez vezethet nyugodt együttélésre és a ma Európa-szerte mutakozó antiszemitizmus levezetésére.

Az erre szolgáló eszközök igen különbözők. Nagy tévedés volna azt hinni, hogy erőszakos fellépéssel – mondjuk bunkóval – lehet ilyen kérdést megoldani. Erre azonban gondolni sem szabad, hiszen megvannak törvényes eszközeink ennek a kérdésnek rendezésére. Egyfelől megfelelő oktatással és neveléssel a keresztény magyar ifjúságot versenyképessé kell tenni, és a gazdasági életben versenyre kell állítani megfelelő támogatással. További eszköz a jogosulatlanul beszivárgott nem kívánatos zsidóság kitelepítése és az állandó újabb beszivárgás megakadályozása. A kormány éppen ezért állít kormánybiztost az idegenellenőrző hivatal élére. Végül – ez a zsidóság feladata – a zsidó ifjúságnak társadalmi ráneveléssel kell elérni azt, hogy alkalmazkodjék a nemzeti közfelfogáshoz, és közösítse ki magából mindazokat, akik a magyar közfelfogással és közszellemmel szembehelyezkednének.”²⁴

Az értelmiségi munkanélküliség kapcsán tett intézkedései és imént idézett szentesi beszéde kapcsán Ungváry Krisztián azt állította, hogy Hóman „magától és felszólítás nélkül készített ezzel [a zsidókérdéssel – U. G.] kapcsolatos tervezeteket, amelyek később törvényerőre is emelkedtek, és már azelőtt felszólalt a még ki sem dolgozott zsidótörvények mellett, hogy erről minisztertársaival egyeztetett volna”.²⁵ Eltekintve attól, hogy Hóman szentesi szavai elhangzásakor a kormánypárt második embere volt, tehát nyilván nem csak úgy „magától” szólalt meg (a zsidókérdés rendezésének szükségességét emlegető kormányfő után egy nappal), azt is ki kell emelni, hogy a szónoklat – az általánosan elterjedt véleménnyel szemben – nem a zsidókérdést taglalta: mindössze az egyötöde szólt erről. Hóman ugyan nyilván tudott az első zsidótörvény tervéről – nem ok nélkül említette a „bunkóval” szemben a törvényes eszközöket –, ám mindenféle bizonyíték nélkül azt kijelenteni, hogy ez az ő fejéből pattant ki, meglehetősen merész. Az erőszakos megoldással szembeni

²⁴ Hóman Bálint: Nem tűrjük, hogy az alkotmányt, az egyházat és a hadsereget olyanok is védjék, akik nemrégén még kigúnyolták és meggyalázták! *Uj Magyarország*, 1938. március 8. 3–4. (az idézet: 3.)

²⁵ Ungváry Krisztián: Hóman Bálint és népbírósi pere. *MTA Law Working Papers*, 2016/1. 2.

idegenkedés nyílt hirdetése pedig nem arra utal, hogy mindez a holokauszt előszobája lett volna.²⁶

Ez volt Hóman egyetlen nyilvános beszéde, amelyben hosszabban foglalkozott a zsidókérdéssel, későbbi hozzáállását is meghatározva. Ebben semmi olyat nem mondott, amely az akkori légkörben szélsőségesnek minősült volna, de kétségtelenül előkészítette a terepet az első zsidótörvénnyel kapcsolatos vitákhoz. Ennek ellenére az álláspontját akár a magyarországi zsidóság vezetői is kifejthették volna, mint ahogy az első zsidótörvény elfogadása után közülük többen, Hómanhoz hasonló szellemben ezt meg is tették. Jó néhányan ugyanis úgy vélték, hogy az erősödő szélsőjobb antiszemita retorikájával szemben még mindig jobb a „szélkifogás” eszközhöz folyamodni, akkor is, ha az jogkorlátozással jár, s a törvényt a legkisebb rossznak tartották.²⁷

Az első zsidótörvényt amúgy sem Hóman, hanem az annak elfogadásakor már miniszterelnöki pozíciót betöltő Imrédy Béla, valamint Mikecz Ödön igazságügy-miniszter és Kovács Alajos statisztikus fogalmazta. Ugyanakkor nyilvánvaló – bár erre vonatkozó akták nem maradtak fenn –, hogy Hóman mindkét zsidótörvény előkészítésében szerepet játszott. Miniszterként nem is tehetett volna másként, hiszen ezek a rendelkezések az ő tárcáját érintették a leginkább. Többek állításával ellentétben azonban az első zsidótörvény parlamenti előadója nem Hóman, hanem vitéz Balogh Gábor volt. Rendkívül hosszú vitájához Hóman hozzá se szólt.²⁸

A második zsidótörvény (1939: IV. tc.) kidolgozásakor pedig már nem is volt miniszter (kultuszminiszterségét követően – 1938. május 14-től július 11-ig – tárca nélküli miniszterként felelt a Budapesten rendezett XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszus rendezéséért, ezután 1939. február 16-tól lett ismét tárcavezető). Annak előkészítésében azonban mégis részt vett, mivel a kormánypárt 1938. november 18-án, Tasnádi Nagy András igazságügyminiszter elnökletével megalakult zsidóbizottságának – minden bizonnyal helyettes pártvezéri pozíciója miatt jelölt – tagja

²⁶ Kovács M. Mária állította egy cikkében, hogy Hóman „annak a rettenetes folyamatnak, amely másik félmillió magyar állampolgárnak a – magyar hatóságok által történt – deportálásához vezetett, nem a fékje, hanem inkább a motorja volt”. Kovács M. Mária: Magyar-e a nagypapa? *Magyar Nemzet*, 2015. augusztus 15. 26–27. (az idézet: 27.)

²⁷ Farkas Klaudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon 1920–1944*. Budapest, Napvilág, 2010. 119–120. – E taktikát és annak következményeit jól jellemezték Bethlen István 1944-es emlékiratának (*A magyar politika a második világháborúban. Politikai tanulmány vagy vádirat*) mondatai. Bethlen úgy vélte, hogy a Hómannal a fontosabb politikai lépésekről egyeztető Darányi miniszterelnök a zsidótörvény elfogadtatásával „azt remélte, hogy pontot tehet az antiszemita hullám végére”. Bethlen István: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2000. (a továbbiakban: Bethlen 2000.) 416.

²⁸ A törvény tárgyalásának legrészletesebb elemzése: Farkas 2010. 43–159.

volt.²⁹ Minderről maga némileg ellentmondásosan nyilatkozott 1946-os perében, ami talán annak tulajdonítható, hogy rengeteg testületben töltött be szerepet.³⁰ Erről a bizottságról – amelynek tevékenységében Hóman valószínűleg csak három alkalommal vett részt – amúgy is elég keveset tudunk, az iratok pusztulása miatt azt is elsősorban a korabeli sajtóból.

A zsidóbizottság második ülésére 1938. december 17-én került sor. A tanácskozáson Hóman elnökölt. A *8 Órai Ujság* tudósítása megállapította, hogy a politikai körökben elterjedt hírek szerint a zsidókérdés rendezésénél nem kívánt további szigorításokat. Ugyanez a lap azt is tudni vélte, hogy vele szemben Kulcsár István a legkeményebb eszközökkel kívánta a készülő törvényjavaslat rendelkezéseit végrehajtani.³¹

A bizottságban Tasnádi Nagy közel négyórás megbeszélésen ismertette a törvényjavaslatot, amelyet ugyanő terjesztett az 1938. december 18-i, majd 20-i minisztertanács elé. Az utóbbi ülés hozzájárulása alapján aztán december 22-én – a NEP értekezletén – szintén ő szólt a tervezetről, annak fontosabb szempontjairól pedig Imrédy Béla miniszterelnök is tájékoztatta párttársait. Hóman ekkor – legalábbis a *Pesti Napló* szerint, mintegy rímelve a *8 Órai Ujság* korábbi véleményére – további egyeztetéseket javasolt. Miután a „párt tagjai azután egyhangúlag általánosságban elfogadták a zsidótörvényjavaslatot”, Hóman Bálint „bejelentette, hogy ezek után a miniszterelnök a Ház pénteki ülésén” azt beterjeszti.³² Végül nem a kormányfő,

²⁹ A Nep zsidóbizottsága ülést tartott. *Pesti Napló*, 1938. november 19. 5.

³⁰ Hóman Bálint 2019. 233, 286, 440.

³¹ Egyszakaszos zsidójavaslat: korlátlan felhatalmazás a kormánynak az arányszámok megállapítására! *8 Órai Ujság*, 1938. december 18. 1. Eszerint: „Politikai körökben már régebb idő óta az a hír terjedt el, hogy maga Hóman Bálint pártvezérhelyettes is azt az álláspontot képviseli, hogy egyelőre további megszorításra nincs szükség, mert a gazdasági életben az alaptörvény is törésszerű változást idéz elő és ennek természetes következménye, amit Imrédy Béla miniszterelnök is kifejtett legutóbb a Házban, hogy a termelésben sűrűlődasok állanak elő, sőt, ha ezek erősödnek, komoly fennakadások, nehézségek következnek be. Márpedig a Nep zsidóbizottságában Kulcsár István kormánybiztos is azt fejtegette, hogy a maga részéről ugyan a legszigorúbb eszközökkel igyekszik a törvény végrehajtását biztosítani, de a szakemberek helyettesítésére nem rendelkezik megfelelő pótlással, és ami a legnagyobb baj, a kifizetésű állásokból elbocsátott zsidó tisztviselők és alkalmazottak helyettesítésére pedig nincs jelentkező, mert a most elhelyezkedésre kerülő keresztény ifjúság legnagyobb része – sajnos – nem akarja pályafutását kis állásban megkezdeni.” – Ld. még: Zárt ajtók mögött órákon át tanácskozott a Nep zsidóbizottsága. *Pesti Napló*, 1938. december 18. 13. A cikk megállapította: „A kiszivárgott hírek szerint a bizottság tagjai leszögezték elvi álláspontjukat és kifejtették véleményüket a készülő törvénnyel kapcsolatban. Felvilágosításokat kértek a kormány tervezett intézkedéseiről. A tájékoztatást Tasnádi Nagy András igazságügyminiszter, majd Imrédy Béla miniszterelnök adta meg. Statisztikai kérdések is szóba kerültek, és ezekről Kulcsár István kormánybiztos adta meg a felvilágosításokat.”

³² Az új zsidótörvény-javaslatot bemutatták a Nep-ben. *Pesti Napló*, 1938. december 23. 2–4. „Az igazságügyminiszter végül kérte a párt tagjait, hogy általánosságban vegyék tudomásul és fogadják el a törvényjavaslatot, amelyet ebben az esetben a kormány a Ház holnapi ülésén beterjeszt. /

hanem Tasnádi Nagy András nyújtotta be a képviselőház 1938. december 23-i ülésén az Antal István igazságügyminisztériumi államtitkár szövegezte javaslatot. Ennek bevezetőjét és indokolását Teleki Pál kultuszminiszter írta, parlamenti előadója Makkai János volt. Hosszú – 1939. január 23-án induló bizottsági és február 24-én kezdődő plenáris – vita után végül a képviselőház április 28-án, a felsőház május 3-án fogadta azt el, és 1939. május 5-én hirdették ki. A februártól már újra miniszterként tevékenykedő Hóman a második zsidótörvény javaslatának a parlamenti vitájához sem szólt hozzá.³³ Mindezek alapján Hóman sem az első, sem a második zsidótörvény kialakításában nem kapott komoly szerepet.

Ezt igazolja, hogy még a második zsidótörvény országgyűlési tárgyalása előtt, 1939. január 9-én, a kormánypárt közgazdasági, társadalompolitikai, közjogi, valamint zsidóbizottságának egyesített ülésén – Bárczay Ferenc elnökletével, Makkai János előterjesztésében és Hóman részvételével – ismét megvitatták a törvényjavaslatot. A bizalmas tanácskozásról azonban nem adtak ki közleményt, ám ezután még többször üléseztek (amennyire ez a sajtó és az MTI híreiből kiderül, Hóman részvétele nélkül). Január végén aztán arról tudósított a sajtó, hogy a zsidóbizottság félbeszakította munkáját, és január 31-én ülésezik ismét. Ezen a napon végül nem a zsidóbizottság, hanem a képviselőház egyesített bizottságai tárgyaltak az ügyről, ám nem tudjuk, Hóman ott volt-e a találkozón (az MTI hosszú tudósításából ez nem derül ki).³⁴ Másnap, február 1-jén ugyanez a testület immár Hóman elnökletével folytatta a zsidótörvény javaslatának általános vitáját (Hóman 1938. december 9-étől az országgyűlés közoktatásügyi bizottságának elnöke volt, ezért vezette ő a megbeszélést).³⁵ Az egyesített bizottság következő ülésein (február 3-án, amikor Imrédy Béla miniszterelnök és Tasnádi Nagy András igazságügyminiszter is felszólalt; február 6-án, 7-én, 8-án, 9-én, 10-én és a továbbiakban) Hóman egyszer sem nyilvánított véleményt.³⁶

A második zsidótörvény elfogadása után azonban Hóman több olyan intézkedés meghozatalához járult hozzá, amely az izraeliták, illetve a zsidónak tekintett személyek állampolgári jogait nyirbálta meg, sokszor a további foglalkoztatásukat is ellehetetlenítve. 1939 júliusában – immár ismét tárcavezetőként – az állami közép-

Hóman Bálint pártvezér-helyettes azt javasolta, hogy a párt közgazdasági, közjogi és társadalompolitikai csoportja, valamint az ú. n. zsidóbizottság tárgyalja meg a javaslatot, s e bizottsági tárgyalások után kerül[jön] a javaslat újból a pártértekezlet elé.” (3.)

³³ A második zsidótörvény vitáiról: Farkas 2010. 160–256.

³⁴ MTI, Napi Hírek, 1939. január 31. 20–21. és 24–27. kiad.

³⁵ Uo. 1939. február 1. 19–23. kiad.

³⁶ Az egész folyamatról bővebben, Farkas Klaudia munkáján kívül: Ladányi Andor: A második zsidótörvény, *Századok*, 2013/6. (a továbbiakban: Ladányi 2013.) 1423–1459., e vonatkozásban főleg 1426–1427.

iskolákban is bevezette a numerus clausust, 6%-ban maximalizálva az első évfolyamra felvehető zsidók arányát. Ez ugyan magasabb volt, mint az izraeliták országos arányszáma – és lényegesen meghaladta a 10–18 év közötti korosztályok izraelita-arányát –, mégis jelentős jogkorlátozást jelentett, hiszen a zsidóság évszázadok óta nagyobb súlyt fektetett gyermekeinek továbbképzésére, mint a keresztények (ebben az időszakban a középfokú oktatás még meglehetősen szűk körre korlátozódott). A kultuszminisztérium bizalmas utasítása szerint a maximum 40 fős osztályokba három zsidó tanulót lehetett fölvenni (ami egyébként 7,5%-nak felelt meg). Négy budapesti gimnáziumban külön osztályokat létesítettek a zsidó származású(nak számító) diákoknak, ezáltal ezekben – még ha szegregálták is őket – jóval a meghatározott arányszámon felül kaptak helyet. A rendelkezés azonban nem érintette a magán- és a felekezeti gimnáziumokat, ahogyan a polgári iskolákat sem, az izraelita iskolákban pedig lehetővé tették, hogy az addiginál több osztályt létesítsenek.³⁷

³⁷ Lásd Hóman MTI-nek adott nyilatkozatát: *MTI, Napi Hírek*, 1939. június 26. 27. kiad. Eszerint a középiskolák igazgatói „[...] természetszerűleg az eddigi tapasztalatok alapján járnak el és a negyvenes létszám keretén belül általában annyi zsidó tanulót vesznek majd fel, amennyi aránylagosan eddig is járt az illető iskolába. Ez a szám körülbelül megfelel a zsidóság országos arányszámának, amely az egész zsidóságra vonatkozik, és nem az iskolásgyermekre, mert a zsidó iskolásgyermekek létszáma kisebb, mint az országos arányszám. A középiskolákba járó zsidó tanulók arányszáma az elmúlt tanévben 3,9%-ot tett ki. [Itt Hóman nyilvánvalóan a zsidók 10–18 év közötti korosztályon belüli arányára gondolt, amelynél a középiskolákba sokkal többen – 1938/39-ben és 1939/40-ben is 10% fölötti arányban – jártak izraelita tanulók – U. G.] Gondoskodni kellett azonban arról is, hogy Budapesten és Miskolcon, ahol a zsidók arányszáma nagyobb, ez a többlet se szoruljon ki teljesen az iskolából, annál kevésbé, mert a vidéki és a budapesti felekezeti gimnáziumok jó részébe nem vesznek fel zsidó tanulókat. Ezért a fővárosi zsidó lakosság által leginkább lakott kerületekben kijelöltem négy iskolát, ahol a zsidó tanulók számát az első osztályban az igazgatók 40–45-ben állapíthatják meg, Miskolcon pedig az eddigi helyzetnek megfelelően felmehetnek tizenkét százalékig.” – Ld. még Kósa Kálmánnak az ellene indított népbíróági perben tett 1946. március 23-i vallomását: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3.1.9. V-98 692, Kósa Kálmán, 7.: „1939 nyarán Hóman Bálint hivatott, és a legutóbbi minisztertanácson történt megbeszélésre való hivatkozással olyan szolgálati utasítás elkészítésére adott rendelkezést, amelynek értelmében a bizonytalanságok megszüntetése céljából a gimnáziumok I. osztályába 6% zsidó tanuló vehető fel. Mint ügyosztályfőnök a statisztikai adatok összeállítására adtam utasítást, s mikor ezekből azt láttam, hogy egyes helyeken [kihúзва: főleg Budapesten] a zsidó tanulók száma az említett 6%-ot meghaladja, ezért az arányszám felemelésére, ill. Budapesten külön osztályok felállítására tettem javaslatot. Ezenkívül javasoltam, hogy Budapesten három leányiskolában arányszámra való tekintet nélkül vehessenek fel zsidó leánytanulókat, a Mária Terézia leánygimnáziumban pedig külön osztály nyitását [engedélyezzék]. E javaslataimat a miniszter hosszabb megbeszélés után elfogadta és az utasítás így ment ki.” – Hóman ugyanebben a perben tanúként tett március 18-i szavai szerint: „Jelentették nekem, hogy a középiskolák, főleg a budapesti középiskolák igazgatói külső nyomásra – tüntetéstől való félelem, sajtó és parlamenti megtámadtatástól való tartás stb. – zsidó tanulókat miniszteri rendelkezés nélkül nem mernek felvenni, és az egyetemekre megállapított arányszám érvényesítésére van kilátás. Oly megoldásra van tehát szükség, hogy

Ugyancsak 1939-ben engedélyezte Hóman a pesti izraelita fiú- és leánygimnáziumokban az értelmiségi pályákról kiszoruló zsidó fiatalok ipari szakmákra történő átképzését, ennek érdekében új fiú ipari középiskolai tagozat, illetve női ipari középiskola alapítását is.³⁸ A középiskolai numerus clausust ugyan nem hajtották szigorúan végre: 1939/40-ben 11,26%, s még Hóman miniszterségének utolsó évében, az 1941/42. tanévben is 8,53% volt a zsidó tanulók középiskolákon belüli aránya, ám kétség sem fér annak diszkriminatív jellegéhez.

Eközben Hóman fontos szociálpolitikai intézkedéseket tett a tehetséges magyar parasztfiatalok középiskolai és felsőfokú tanulmányainak állam általi segítésére.³⁹ Mindezt azonban bevallotta is a zsidók rovására kívánta elérni, ahogy 1942 áprilisének végén kijelentette: „A magyar értelmiségi rétegből kirekesztett zsidók és az eddig hamis szempontok szerint helytelenül kedvezésekben részesített hanyag és tehetségtelen tanulók helyébe lépő életerős népi gyermekek tanulmányainak biztosítása által meggyorsítjuk a társadalom folytonos megújulásának egészséges folyamatát.”⁴⁰ Egy rendkívül pozitív intézkedés (a „népi tehetségek” továbbtanulásának

a miniszter lehetővé tegye a középiskolai oktatást a zsidó gyermekek részére. E megoldás mikéntjéről folytak nálam tárgyalások tisztviselőimmal, s ekkor merült fel az a gondolat, hogy mivel az ország többi iskoláiban a zsidó tanulók létszáma a 6%-ot amúgy sem haladta meg, Miskolcon és Budapesten kivételes megoldás történjék. A megelőző évi statisztika szerint Miskolcon a 12%-os megoldás keresztülvihető volt, Budapesten azonban külön osztályokat kellett létesíteni a kiszorult tanulók számára. Így azután e rendelettel sikerült a megelőző évben a középiskolák első osztályába járt zsidó tanulók számának megfelelő zsidó kisdíák felvételét biztosítani. E megoldásnál Kósa Kálmán is segítségemre volt [...]” Uo. 25. – Ld. még: Hatszázalékos numerus clausust rendelt el a kultuszminiszter a középiskolákban. *Ujság*, 1939. június 27. 3–4. – Numerus clausus a középiskolákban. *Népszava*, 1939. június 27. 3. – A középiskolai osztályok létszámát 40 tanulóra korlátozták. Hóman Bálint kultuszminiszter nyilatkozott az új rendről. *Magyar Nemzet*, 1939. június 27. 7. – Kedden befejeződtek a középiskolai beiratkozások. Igen sok izraelita jelentkezőt utasítottak vissza. *Magyar Nemzet*, 1939. június 28. 4. E cikk szerint: „Az iskolák igazgatósága igen sok izraelita vallású tanulót utasított vissza, mert a létszámok hamar beteltek. A felekezeti iskolákra a kultuszminiszter rendelkezése nem vonatkozik, azonban azokban sincs már hely. / A felvételnél kizárólag az a döntő, hogy a tanuló izraelita vallású-e vagy sem. Ha tehát valaki egyébként a zsidótörvény hatálya alá esik is, de valamelyik keresztény vallásfelekezet tagja, minden további nélkül felvehető.” Ugyanebben a számban az *Ezt írja az Olvasó* rovatban jelent meg egy hozzászólás *Miért szigorúbb a kultuszminiszter. mint a törvény?* címmel „Egy tanár”-tól (6.).

³⁸ Ipari oktatás is lesz a zsidó gimnáziumokban. *Ujság*, 1939. július 13. 8.

³⁹ Kattein-Pornói Rita: *Az Országos Magyar Falusi Tehetségmentés története*. Debrecen, 2018. (Doktori disszertáció) <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/65ad5693-d19a-424a-80ee-e4302d4a3bf0/content>

⁴⁰ Számos lap idézte Hómannak a budapesti Árpád Gimnáziumban 1942. április 30-án tartott beszédét, amellyel megnyitotta „azt a háromnapos tanári továbbképző tanfolyamot, amelyet a kormány a falusi magyar tehetségmentéssel kapcsolatos versenyvizsgák módszerének elsajátítása céljából vidéki gimnáziumi tanárok részére rendezett.” Hóman kultuszminiszter megnyitotta a tehetségkiválasztó tanárok tanfolyamát. Az állam évenként hatszáz elsőosztályos gyermek nevelését

támogatása) tehát egy szégyenteljes negatívummal, a zsidóság értelmiségi pályákról való kiszorításával járt együtt, hiszen Hóman a zsidótörvények következtében megürült állásokba szeretett volna minél több egyetemet végzett parasztfiatalt elhelyezni.

A szintén Hóman által meghozott, a sportszövetségek szervezetét szabályozó 1942. évi 239.000 sz. – 1942. január 29-én kelt és február 1-jén életbe lépő – rendelet már félreérthetetlenül kirekesztő volt, hiszen a zsidók és a nem zsidók közötti házasságkötést megtiltó, harmadik zsidótörvényként is aposztrofált 1941: XV. törvény-cikkre hivatkozva⁴¹ tette lehetetlenné a zsidónak minősítettek sportszervezeti tagságát. A rendelet a sportszövetségek szervezetét szabályozta és 1942. február 1-jén lépett hatályba. 2. §-a (3) bekezdése szerint: „(3) Sportszövetség tisztikarának vagy más szervének és sportegyesületnek tagja nem lehet az, akit az 1941: XV. t.-c. 9. §-a értelmében zsidónak kell tekinteni. Az olyan sportegyesületet, amely ennek a rendelkezésnek nem felel meg, fel kell oszlatni.”⁴² Hóman ezzel egy jelentős társadalmi csoport sportegyesületi tagságát tiltotta meg a harmadik zsidótörvényre hivatkozva, minden izraelitát kirekesztve a szervezeti keretek közötti sportéletből. Felelőssége akkor is fennáll, ha a rendelettel a „keresztény sporttársadalom” egy része – Bély Alajos, az ifjúság honvédelmi nevelésének és a testnevelésnek országos vezetője közvetítette⁴³ – kérésének igyekezett eleget tenni. És akkor is, ha a túlzó követelések – miszerint a zsidó házastársakkal rendelkezőket is ki kellene zárni a sportklubokból – teljesítését megakadályozta. Minderről Hóman a gróf Esterházy János, Veszprém és Zala megyei földbirtokos⁴⁴ felsőházban elhangzott interpellációjára válaszolva emlékezett meg.

Esterházy ugyanis 1942. június 9-én – a jogsértő rendelkezést keményen és jogosan bírálva, mások alvó lelkiismeretét felébreszteni kívánva és az egész visszás helyzetet kiválóan elemezve – máig érvényesen figyelmeztetett: „Nem tudok elképzelni

vállalja nyolc esztendőre. *Nemzeti Ujság*, 1942. május 1. 5.

⁴¹ Az 1941: XV. tc. 9. § szerint „zsidó az, akinek legalább két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született, úgyszintén – tekintet nélkül származására – az, aki az izraelita hitfelekezet tagja”. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94100015.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>

⁴² *Magyarországi rendeletek tára 1942*. Budapest, Belügyminisztérium, 1943. 622–625.

⁴³ Bély és a zsidó sportolók kérdéséről: Dr. Blasszauer Róbert: *Az IHNETOV munkanaplója. Vitéz Bély Alajos vezérezredes Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból 1941–1943*. Budapest, PETIT REAL, 2002. 1941. szeptember 4-i, október 13-i, 21-i és 27-i bejegyzések. <https://mek.oszk.hu/04900/04982/html/>

⁴⁴ Nem azonos a csehszlovákiai gróf Esterházy Jánossal, aki magát antiszemitának vallva – szinte ugyanakkor, amikor ugyanezen nevű rokona a magyar felsőházban interpellált –, 1942. május 15-én egyedülként tartózkodott a szlovák parlamentben a zsidók kitelepítéséről szóló törvény szavazásakor, hogy ezután üldözött zsidókat bújtasson, illetve segítsen Magyarországra szökésükben. Rövid életrajza: Molnár Imre: Esterházy János mártírsága. *Rubicon*, 2008/4. 22–32.

olyan embert [...], aki törvényhozói felelősségének teljes tudatában ne volna meggyőződve arról, hogy a legfontosabb nemzeti érdek ma a jogrend betartása, [...] hiszen nincs semmiféle olyan érdek, amely megérné ma a jogrend aláaknázását. Az ilyen aláaknázás kétségkívül lassan, de biztosan teljes jogbizonytalanságra, anarchiára és káoszra vezetne. Fokozottan áll ez a tétel arra az esetre, ha ez a bomlasztási ténykedés közhatalmat gyakorló szervek vagy személyek részéről történik, hiszen a közhatalmat gyakorló szervek kötelessége éppen az, hogy a jogrendet megóvják, biztosítsák, hogy a törvényeket végrehajtsák, nem pedig az, hogy ezekkel ellentétben cselekedjenek. [...] Teljesen mellékes, hogy a törvényt megszegő közigazgatási szervnek mi a célja, mi az elgondolása, sőt az is teljesen közömbös, hogy ez a cél helyes-e vagy sem, mert ennek a kérdésnek elbírálására és eldöntésére nem az illető közigazgatási szerv, hanem – amíg ebben az országban a jogrend igazi értelmében megvan – egyedül a törvényhozás illetékes. A törvényhozásnak ez nemcsak joga, hanem kötelessége is, és ha ezt a kötelességét elmulasztja, akkor elkerülhetetlenül be kell következnie a teljes káosznak, mert hiszen egyes szolgabírónak, kormánybiztosnak, miniszteriális tisztviselőnek lehet ilyen társadalmi ideálja, vagy másféle ideálja, lehet ugyanazon idő folyamán sokszor különböző a társadalmi felfogása, azonban ha ezek mind tetszés szerint érvényesülnek, akkor a jogrend teljes felborulása elkerülhetetlen. [...] Ezek az igazságok akkor is alapvető igazságok maradnak, ha történetesen a népesség egy olyan rétegéről van szó, amely ma nem örvend rokonszenvnek, értem alatta a zsidóságot. Bármilyen antiszemita legyen is valaki, felelőssége teljes tudatában azt kell hogy mondja, hogy a zsidók és az ellenük való gyűlölet nem érik meg azt, hogy e miatt veszélyeztessük az állami élet biztonságát, a teljes jogrendet, és gyengítsük a jogrendbe vetett hitet. Ezzel én nem a zsidók mellett, hanem kizárólag a hatósági közegek részéről megnyilvánuló felforgatás ellen foglalkozom állást.” Hozzátette, hogy a zsidókérdésben „ijesztő mértékben látjuk a kisebb és nagyobb túlkapások önkényét és hogy ez szinte rendszerré lett a rendszertelenségben a jogbizonytalanságban”.

Esterházy úgy vélte, hogy a sportszövetségek szervezetének szabályozásáról kiadott rendelet „gyökerében és részleteiben törvényellenes”.⁴⁵ Ő is idézte annak 2. §-a (3) bekezdését, és felhívta rá a figyelmet, hogy a rendeletet az 1941: XII. tc. – melynek címe a közoktatásügyi igazgatás egyszerűsítése volt – 3. §-a⁴⁶ alapján hoz-

⁴⁵ *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója* (a továbbiakban: FN, 1939–1944), III. köt. Budapest, Athenaeum, 1943. 20.

⁴⁶ „Felhatalmaztatik a m. kir. minisztérium, hogy az ifjúság honvédelmi nevelését és a testnevelést egységes vezetés alá helyezze és az e végből szükséges szervezeti és egyéb szabályokat – szükség esetében a fennálló jogszabályoktól eltérően is – rendeletben megállapítsa.” <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94100012.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>

ták, akárcsak „az ifjúság honvédelmi nevelésének és a testnevelésnek egységes vezetéséről” szóló 5.520/1941. M. E. számú rendeletet. Utóbbi 6. §-a (2) bekezdése szerint: „A vallás- és közoktatásügyi miniszter a társadalmi sportegyesületek megalakulásának és működésének szabályait, továbbá a sportszövetségek szervezetét és az ezek irányításához szükséges szervezetet rendeletben állapítja meg.”⁴⁷ Erre hivatkozva született meg a sportszövetségek szervezetét szabályozó, az egyesületekből a zsidónak minősítetteteket kizáró, Esterházy által teljes joggal bírált rendelet.

Esterházy János kifejtette: „az intézkedésnek nincs gyökere a kormánynak 5520/1941. számú rendeletében, sem pedig az 1941: XII. törvénycikkben”, mivel „olyan rendelkezést, amilyent az általam kifogásolt rendelet 2. §-a kimond, az említett összkormányrendelet [az 5.520-as] nem tesz és a legelemibb jogelvek megsértése nélkül nem is tehetne”. Mégpedig azért, mivel: „Akármennyire rokonszenves vagy ellenszenves a magyar állampolgárok ilyen vagy olyan csoportja, nem lehet kétség az-iránt, hogy alapvető tétele a magyar alkotmánynak, hogy az összes állampolgárokat – hacsak ez alól tételes törvény kivételeket nem statuál – polgári és politikai jog-egyenlőség illeti meg. Hogy ez az egyenjogúság a magyar alkotmánynak alapvető tétele, ez nemcsak szokásjogon alapul, hanem kifejezetten tételes törvényeinkben van megállapítva.

Ezért meg kell állapítanom, hogy az 5520/1941. számú kormányrendelet sem térhetett volna el ettől a szabálytól anélkül, hogy az alkotmányt megsértené, és az 1941: XII. törvénycikk 3. §-ában kapott felhatalmazás semmiképpen sem értelmezhető úgy, hogy a benne előírt szabályozás ellentétben állhat alkotmányunk alapvető tételével. [...] fokozatosan törvényellenessé válik a kultuszminiszter úr rendelete, amikor ezt az intézkedést kiterjeszti olyan személyekre is, akik a korábbi zsidótörvény szerint nem tekintendők zsidóknak és csak az 1941: IV. tc., a házassági novella szerint tekintendők azoknak, mert az a tény, hogy a kormány az idén májusban benyújt egy törvényjavaslatot a zsidó birtok elkobzásáról és ebben a törvényjavaslatban a házassági novella meghatározást alkalmazza, még mindig nem hatalmazza fel a minisztert arra, hogy február 1-én egy rendeletben ezt a meghatározást alkalmazza.

Súlyos hatásköri túllépést jelent a szóbanforgó rendelet azért, mert a 3. bekezdés 2. mondata így szól: »Azt az egyesületet, mely a miniszter rendeletének nem felel meg, fel kell oszlatni.« Ilyen rendelkezésre a miniszter úrnak érvényben lévő magyar törvény szerint joga nincs, és ez egyenesen törvénysértés. Erre van egy érvényben lévő törvényünk, az 1938. évi XVII. tc., az egyesülési szabadsággal elkövetett visszaélések megtorlása címmel. Ez a törvény expressis verbis előírja, hogy a tilos egye-

⁴⁷ *Magyarországi rendeletek tára 1941.* Budapest, Belügyminisztérium, 1942. 2004–2006., az idézet: 2005.

sületet a belügyminiszter, illetőleg az erre nézve irányadó jogszabályok szerint illetékes más miniszter a belügyminiszterrel egyetértve haladéktalanul felosztatja. Ebből világos, hogy a kultuszminiszter úrnak egyedül nincs felosztási joga, hanem csak a belügyminiszter úrral együtt.” Esterházy végül ismét hangsúlyozta: „[...] itt nem zsidó érdekek és zsidók védelméről van szó, itt tisztán és egyedül a magyar alkotmánynak és a magyar jogrendnek érdekében szólaltam fel, mert bármilyen módon vélekedik valaki a zsidókról és bármilyen ellenségnek tekintse valaki őket, örökké fennáll Deák Ferencnek az a mondása, hogy jobban kell szeretni hazánkat, mint gyűlölni ellenségeinket.”⁴⁸

Hóman visszautasította Esterházy vádjait, és az Esterházy említette törvénycikk (az 1941: IV. tc.) és rendelet (5.520/1941. M. E. sz.) vonatkozó passzusait idézve megállapította, hogy a sportszövetségek szervezetéről szóló rendeletnek igenis volt jogalapja, nem követett el semmiféle törvényszegést. Egyben kijelentette: „működésem alatt a közhatalmat mindig a jogszerűség alapján és a törvények keretében és azok szemmel tartásával gyakoroltam”.

Hosszan érvelt igaza mellett, s azt is elmondta, hogy az ifjúság honvédelmi nevelésének és a testnevelésnek országos vezetője (Béldy Alajos) a „sporttársadalom óhajának megfelelően” javasolta, hogy zsidók vagy akiknek zsidónak tekinthető házastársuk van, ne lehessenek sportegyesületek tagjai (az erről szóló indítványt fel is olvasta). Utóbbi kérést azonban nem teljesítette, mivel úgy vélte: „[...] hogy olyan miniszteri rendelkezés, amely a sportegyesületi tagság kellékei szempontjából nemcsak az egyesületi tag személyére, hanem házastársának személyére is tekintettel van, nehezen lenne összeegyeztethető fennálló jogszabályaink alapelveivel. Azok a jogszabályok ugyanis, amelyek a zsidók alanyi jogait eddig bármely vonatkozásban korlátozzák, mindig csak annak a személynek leszármazását vagy faji jellegét vizsgálják, akinek alanyi jogairól szó volt. Nem korlátozták azonban senkinek alanyi jogait azon a címen, hogy nem őt magát, hanem házastársát kell zsidónak tekinteni.”

Hivatkozott arra is, hogy 1938-tól a zsidók jogait különböző intézkedésekkel korlátozták. „A magyar jogban tehát – a jogszabályok mai állapota szerint – elvileg nem lehet idegennek tekinteni vagy törvényeink céljával és jogrendszerünk alapelveivel ellentétben állónak minősíteni azt, ha valamely jogszabály zsidó személy meghatározott jogait közérdekből korlátozza. [...] Ha fennálló tételes szabályaink szerint szükség volt arra, hogy a nem zsidókat a zsidóktól a tanítás és nevelés területén hatásosan elszigeteljék, ha szükséges volt az, hogy a zsidókat a munkásegységek elöljárói közül kizárják, vagy az, hogy bizonyos hivatások gyakorlásában a zsidókat korlátozzák és egyes foglalkozási ágakból teljesen kizorítsák, éppen ennyire szükséges volt

⁴⁸ FN 1939–1944, III. köt. 20–21.

és közérdekből sürgős megoldásra várt az is, ami a sporttársadalom követelése volt, hogy a sport kétségtelenül megindult elzsidósodását és ezen keresztül a társadalom széles rétegeinek káros irányú befolyásolását gyökeres intézkedéssel megszüntessük. Ennek az intézkedésnek szükségességét mind a sporttársadalom, mind a felelős kormánytényező felismerte. [...] Ezt a rendelkezést nem módosíthatom, mert a rendelkezésre az előadottak szerint szükség volt és szükség van, és mert ez a rendelkezés törvényes és tartalmánál fogva helyes, és azért azt fenn kívánom tartani.”

Esterházy János – ismét hosszan érvelve igaza mellett – nem fogadta el Hóman válaszát, sőt kijelentette, hogy a kultuszminiszter ezzel az eljárásával „gúnyt űz a Felsőházzal, semmibe veszi a Felsőházat”. Hóman – korábbi érveire hivatkozva – kérte, hogy fogadják el a feleletét, amelyet végül a többség tudomásul vett.⁴⁹

Sokat időztem a sportegyesületek tagságáról szóló rendelet kapcsán kialakult vita bemutatásánál, mivel ez megerősíti, hogy Hóman – saját meggyőződésből vagy politikai opportunizmusból: egyik esetben sem elfogadhatóan – igazolhatónak tartotta, sőt jogszabályban szentesítette a szervezetekben folytatott sport területéről a zsidók teljes kizárását, kirekesztését. Egyben bizonyítja azt is – hiszen Esterházy felszólalása számos támogatóra talált a felsőházban –, hogy a magyar közéletben még mindig sokan felemelték szavukat az állampolgári egyenlőség újabb megsértésével szemben.

E folyamat folytatásaként nyújtotta be 1941. december 5-én Hóman az országgyűlésnek az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról szóló, azt a törvényesből elismertté visszaminősítő 584. sz. – az addigi zsidótörvényekből következő – törvényjavaslatot,⁵⁰ melyet a képviselőház 1942. május 1-jén, a felsőház pedig június 9-én fogadott el,⁵¹ és 1942: VIII. törvénycikként jelent meg a Magyar Törvénytárban (július 19-én hirdették ki és lépett hatályba).⁵² A rendelkezés – amelyet

⁴⁹ Uo. 21–25.

⁵⁰ *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház – Irományok, VII. köt.* Budapest, Athenaeum, 1942. 289.

⁵¹ A törvényjavaslatot a képviselőházban 1941. december 17–18-án és 1942. május 1-jén, a felsőházban 1942. június 9-én tárgyalták. A kormánypárti és a szélsőjobboldali képviselők egyaránt támogatták elfogadását, utóbbiak még szigorítását (pl. az izraelita felekezet megtűrt vallássá nyilvánítását, a zsidó és a keresztény iskolai osztályok elválasztását) is kezdeményezték. Ellene egyedül a Polgári Szabadság Párti Bródy Ernő tiltakozott, a nyilaskeresztes gróf Serényi Miklós pedig azért nem fogadta el, mert nem tartotta elég radikálisnak. *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója* (a továbbiakban: KN, 1939–1944.), XII. köt. Budapest, Athenaeum, 1942. 555–572, 590–598. és XIII. köt. 254–256. FN, 1939–1944. III. köt. 27–28. (A „felsőház a törvényjavaslatot a képviselőház szövegezése szerinti szerkezetben változatlanul elfogadta”, 28.)

⁵² <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94200008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>

Komoróczy Géza a hat sarkalatos zsidótörvény közé sorol⁵³ – hatályon kívül helyezte az 1895: XLII. törvénycikket, ezzel a felekezet elveszítette intézményeinek és iskoláinak állami vagy községi támogatását.

Ennek (többek között) mintegy előjátéka volt az a vita, amely az 1942. évi költségvetés tárgyalásakor bontakozott ki 1941. november 11-én, és jól jellemezte az akkori – elsősorban a szélsőjobboldal gerjesztette – indulatos hangulatot. Rapcsányi László polgári iskolai tanár, Nyilaskeresztes Párti képviselő a hozzászólásában kiemelte: „Én nem akarok műfelháborodással megbotránkozni ezen, de méltóztassék nekem megengedni, amikor Magyarországon állami iskolák építkezésére a költségvetésben ma csak egymillió pengőt találunk, az országos izraelita iskolaalap számára pedig 235 200 pengőt, tehát majdnem [annak] 25 százalékát... (Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter: Nyolcvanmillió van az állami népiskolákra, nem egymillió! Bocsánat!) Az állami népiskolákra nyolcvanmillió pengő van, de én az állami iskolaépítésről beszélek. (Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter: De ne azzal tessék szembeállítani, hanem ezzel! – Egy hang a szélsőbaloldalon: Azzal állítja szembe, amivel akarja! – Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter: Hamis a szembeállítás! – Zaj a szélsőbaloldalon. Gróf Festetics Domonkos közbeszól.) Nem akarok statisztikai beállítást, én az ellen tiltakozom, hogy a magyar kultúra költségvetésébe egyetlen fillért is beállítsunk az országos izraelita iskolaalapra. (Taps a szélsőbaloldalon. – Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter: Az más! – Matolcsy Tamás: A zsidók kiszállítására 200 000 pengőt!)

Ma, amikor egyik legnagyobb hibánk és gazdasági és kulturális elmaradottságunknak egyik legfőbb oka, hogy nem tudunk megszabadulni a zsidó kulturális és gazdasági béklyótól, lehetetlen, hogy 1941-ben 235 200 pengőt állítsanak be a költségvetésbe a zsidó célok szolgálatára. (Zaj.) Én ebből az egyetlen példából is azt látom, hogy a kormányzat mint olyan, még mindig nem tud szakítani a maga liberális és zsidó kapcsolataival, sem fizikailag, sem szellemileg. A költségvetést nem fogadom el. (Helyeslés és taps a szélsőbaloldalon. A szónokot üdvözik.)”

Hóman a válaszában megállapította: „A költségvetésben valóban szerepel egy tétel, három esztendő óta egy összegben (egy hang a szélsőbaloldalon: Utoljára! – Zaj. – Elnök csenget), de ez nem a magyar törvények értelmében vett »zsidók« támogatására van felvéve, hanem az »izraelita vallásfelekezet« támogatására. [...] Minthogy ez a felekezet mint bevett vallásfelekezet szerepel Magyarországon, a tétel

⁵³ Ez a hat törvény, a már említett első két zsidótörvény (1938: XV. és 1939: IV. tc.), a szintén szóba került, házassági jogról szóló 1941: XV. tc. (harmadik zsidótörvény), a most tárgyalt 1942: VIII. tc., illetve az 1942: XIV. tc. (a honvédelemről szóló törvény kiegészítéséről), valamint az 1942: XV. tc. a zsidók mező- és erdőgazdálkodási ingatlanairól (negyedik zsidótörvény). Komoróczy 2012, 530–531.

nem szűnt meg. (Zaj és ellenmondások a szélsőbaloldalon. – Gr. Festetics Domonkos: Egyszakaszos törvény elintézi! – Meskó Zoltán: Igazán be lehet szüntetni, nem kerül pénzbe, mindenki örül neki! Miért nem csinálják?)⁵⁴

Festetics és Meskó tanácsát megfogadva végül „megcsinálták” az 1942: VIII. tc-t, amelynek általános indokolása – meglehetősen szokatlan módon – az 1895: XLII. tc-t indokolatlannak nyilvánította, mivel az „[...] mindazokat a kivételes és kiváltságos közjogi előjogokat is biztosította az izraelita vallásfelekezetnek, amelyeket addig a történeti múlt hosszú fejlődésének eredményeként csupán az állammal szoros közjogi kapcsolatban álló keresztény egyházak élveztek. Mind a vallásszabadság és a lelkiismereti szabadság, mind a polgári jogegyenlőség legteljesebb elvi követelményeit is tökéletesen kielégítette volna az 1895. évben az, ha az izraelita vallást csupán törvényesen elismert vallásfelekezetnek nyilvánították volna. Pusztán ebből a szempontból nem volt szükség arra, hogy a szervezetében egységesen ki sem alakult izraelita vallásfelekezetet felruházzák a keresztény egyházakat a vallásszabadság és a lelkiismereti szabadság követelményein felül megillető közjogi tartalmú történeti előjogokkal is.” Továbbá megállapította, „[...] hogy míg az izraelita vallásfelekezet minden tagjának jogállása lényegesen megváltozott, alanyi jogaik mind közjogi, mind magánjogi téren a többi magyar állampolgár hasonló jogainál szűkebbek lettek, sőt több vonatkozásban teljesen megszűntek, addig maga az izraelita vallásfelekezet továbbra is birtokában maradt annak a kiváltságos jogállásnak, amely hazai jogunk szerint a bevett egyházakat illeti meg. Belső elvi ellentmondás van abban, hogy olyan vallásfelekezet élvezze a vallásfelekezetek számára megállapított legelőnyösebb, kiváltságos közjogi állást, amelyhez tartozás egyszersmind jellegzetes és leronthatatlan ismerve annak, hogy az ilyen személyt az állampolgári jogok és a magánjogok tekintetében kevesebb illeti, mint a többi magyar állampolgárt.”

A törvény 1. §-hoz fűzött indokolás szerint azonban: „Az izraelita vallásfelekezetnek törvényesen elismert vallásfelekezetté nyilvánítása viszont megtartja ezentúl is ezt a felekezetet az állam védelme és főfelügyelete alatt. Az izraelita vallásfelekezetnek mint törvényesen elismert nyilvános vallási testületnek, továbbra is különösen joga lesz arra, hogy:

- a) szabadon gyakorolja a nyilvános közös isteni tisztelet tartásának jogát;
- b) felekezeti önkormányzati jogánál fogva maga intézkedjék felekezeti ügyeiben, maga kezelje vallásfelekezeti, oktatási, nevelési és jótékonyági célokra rendelt alapítványait, vallásfelekezeti szükségleteinek fedezésére vagyont gyűjthessen és ebből a célból igénybe vehesse hívei anyagi hozzájárulását;

⁵⁴ KN, 1939–1944. XI. köt. 38. és 75.

c) a szervezeti szabályzatában vagy a hitközségi szabályokban meghatározott alapon és módon tagjaira felekezeti adót és egyéb szolgáltatásokat vethessen ki [...];

d) a jóváhagyott fegyelmi szabályok alapján és a törvény korlátai között az arra jogosított felekezeti szervei által tagjai felett fegyelmi jogot gyakoroljon.”⁵⁵

Grünwald Fülöp, az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság választmányának tagja a törvényt és az azt megelőző folyamatot úgy értékelte, hogy a magyar törvényhozás a „800.000-nyi zsidósággal szemben szakít a kiegyezés korának liberális hagyományaival: kirekeszti nemzeti életéből az idegen testként beékelődő zsidóságot (Hóman). E cél szolgálatában az országgyűlésen megvitatott és elfogadott törvényekkel megszünteti 1938. óta a zsidók polgári és politikai egyenjogúságát. Az 1941 decemberében benyújtott vallás- és közoktatásügyi miniszteri törvényjavaslat indokolásában ez olvasható: Az izraelita vallásfelekezethez való tartozás jellegzetes és leronthatatlan ismérve annak, hogy az ilyen személyt az állampolgári jogok és magánjog tekintetében kevesebb illeti, mint a többi magyar állampolgárt.”⁵⁶ Gyurgyák János találó elemzése szerint pedig a jogszabállyal „az izraelita vallásfelekezet elvesztette azokat az előjogokat (képviselő a felsőházban és az önkormányzatokban, lelkészek díjazása, állami hozzájárulás az egyházi iskolák, kórházak fenntartásához stb.), amelyeket Magyarországon a bevett vallások élveztek, azaz megszűnt egy fontos közjogi kapocs, amely a zsidó felekezetet a magyar állammal addig összekötötte”.⁵⁷

A mondottak ellenére – miként Bacher-Bodrog Pálnak, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület ügyvezető elnökének a Hóman-perben tett vallomásából kiderült – Hóman továbbra is támogatta az Egyesület 1939-ben, a budapesti Goldmark-teremben – a zsidótörvények miatt kényszerűségből – alapított színházát.⁵⁸ Ezenkívül, mint erre Wertheimer Adolf – 1928-tól az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1936-tól a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet Vezérelőbizottsága, illetve a Magyar Zsidó Múzeum elnöke – felhívta a figyelmet, a törvény kihirdetése után azonnal tárgyalni kezdett az izraelita hitfelekezetek képviselőivel,⁵⁹ hogy – mint Hóman 1946. március 18-án, népbírósi perében vallotta – „[...] miképpen lehetne ezt a kérdést az adóztatási joguk kiterjesztéseivel és az adó állami beszédésével meg-

⁵⁵ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94200008.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D51>

⁵⁶ Grünwald Fülöp: Az elmúlt év története. (5702.) In: *Évkönyv*. Kiadja az Izr. Magyar Irodalmi Társulat. Szerk. Szemere Samu. 1942. Budapest, Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1942. 335–353., az idézet: 339.

⁵⁷ Gyurgyák 2001. 162.

⁵⁸ Hóman Bálint 2019. 323–326.

⁵⁹ Uo. 332–333.

oldani. Ezeknek a megbeszéléseknek az alapján találtunk itt módot az elmaradt állami támogatás pótlására”.⁶⁰

Végül ezen egyeztetések eredményeként az izraelita hitközségeket kötelezték intézményeik további fenntartására. Erről már Hóman minisztersége idején megkezdődtek a tárgyalások, de az ezt szabályozó rendeletet már utóda, Szinyei Merse Jenő hirdette ki 1943. április 7-én (8.888/1943. VKM sz. rendelet). Ez kimondta, hogy „1. § (1) Minden izraelita hitközség köteles az 1943. évi január hó 1. napjától kezdve az izraelita vallásfelekezet céljaira – évenként visszatérő szolgáltatásként – országos járulékot fizetni.

(2) Az országos járulék fedezetéről a hitközség évi rendes költségvetésében kell gondoskodni. [...] 5. § (1) Az országos járulékból befolyó jövedelmet csak az izraelita vallásfelekezet céljaira lehet felhasználni. Ilyen célnak kell tekinteni különösen a rabbiképző intézet, izraelita vallásfelekezeti tanítóképző intézet, vallásfelekezeti más tanintézet, továbbá kórház vagy jótékonyági intézet, valamint a vallásfelekezeti igazgatási szerveinek fenntartását, a lelkesítő jövedelem-kiegészítést és általában a jótékonyági célokat.”⁶¹

Hóman tehát igyekezett az általa beterjesztett törvény szigorán enyhíteni, ám mindez csak mérsékli felelősségének súlyát. Még akkor is, ha – mint 1946-os népbírósi perében némi joggal hangsúlyozta – erős politikai nyomás alatt kezdeményezte nemcsak ennek, hanem a többi említett rendelkezésnek is az alkalmazását, amelyek mögött már európai példák sokasága állott.⁶²

Az imént említett, Hóman tárcájától kiinduló rendeletek és törvény lesújtó, meglehetősen negatív összképét árnyalja Márai Sándor *Hallgatni akartam* című, 1949–1950-ben született visszatekintése. Ebben Márai kifejtette, hogy 1938-ban, az Anschluss, majd az első zsidótörvény után: „Minden hivatalban, minden foglalkozási ágban akadtak emberek, akik úgy érezték, a zsidóktól elvett vagyonnal és állással pótolhatják most már azt, amit a múltban nem tudtak megszerezni. [...] A valóság másik arca, hogy ilyen feltételek mellett is, még hat éven át – 1944. március 19-ig, amikor a német csapatok megszállták Magyarországot – a magyar zsidóság nagy tömegében

⁶⁰ Uo. 290.

⁶¹ *Magyarországi rendeletek tára 1943.* Budapest, Belügyminisztérium, 1944. 1361–1363.

⁶² Hómannak a zsidóellenes rendelkezésekben játszott szerepéről: Ujváry Gábor: Történettudomány vagy törvényszék? Még egyszer a Hóman-perről. *Rubicon*, 2016/2. 52–65. Hóman antiszemitizmusáról 2015–2016-ban komoly vita bontakozott ki az életútját szinte kizárólag ennek alapján értékelő történészek – mindenekelőtt Kovács M. Mária és Ungváry Krisztián – és e sorok írója között. Összefoglalását ld.: Ujváry Gábor: Tudomány és politika válaszcútján. Hóman Bálint rendszerváltoztatás utáni megítéléséről. In: Zinner 70. *Egy élet az (i)gazságszolgáltatás kutatásának szolgálatában*. Budapest, Írott Szó Alapítvány–Magyar Napló, 2018. Szerk. Fodor Veronika–Gecsey Patrícia–Hollósi Gábor–Kiss Dávid–Ráczné Baán Krisztina–Rácz János. 359–369.

sértetlen maradt. A zsidótörvények megalázták emberi méltóságát, alattomosan csorbították állampolgári jogait, korlátozták jövedelmét. De ilyen megalázó és igazságtalan feltételek mellett a valóságban mégis az történt, hogy még hat éven át minden magyarországi zsidó állampolgár a lakásában maradhatott, és nagyjából folytathatta polgári foglalkozását. A közhivatalokban nyugdíjazták a zsidó származású hivatalnokokat, egyes foglalkozási ágakban kényszerítették a munkaadókat, hogy zsidó munkatársaikat bocsássák el a szolgálatból, sajtóban, színházban lehetőleg eltanácsolták a zsidó újságírók, színészek szerepeltetését [...]. [...] ilyen torzan, ilyen galád és kegyetlen közjátékok árán, amilyen több tízezer magyar zsidó munkaszolgálatos megkínzása és feláldozása volt, a hivatalos körök, amelyek a nyilvánosság előtt tajtékozó szájjal fújták a zsidóellenes szólamokat, és valószínűleg szívükben is őszintén antiszemita voltak, megmentették a németek és magyar cinkostársaik elől a nyolcszázezer lélekszámú magyar zsidóságot. [...] A zsidótörvényes, a reakciós, a munkaszolgálatos Magyarország ezekben az években [...] a környező és távolabbi államok számára a zsidóság és a politikai menekültek asyluma volt.”⁶³

Márai véleményét – ha közvetve is, de – alátámasztja a birodalmi külügyminisztérium gazdasági szakértőjeként Magyarország politikai helyzetét elemző Edmund Veessenmayer 1943. decemberi jelentése, amely a zsidókérdésben a német kívánságok és a magyar intézkedések közötti nagymértékű különbséget hangsúlyozta. Egyben kiválóan érzékeltette, hogy a Kállay Miklós leváltását szorgalmazó németek mit vártak el e tekintetben egy új magyar kormánytól, Veessenmayer ugyanis tökéletesen tisztában volt felettesei elképzeléseivel, s beszámolóját is ennek figyelembevételével készítette.

A magyarokat – „passzív alapbeállítottságuk”, „török vérségi beütésük” miatt – nem tartotta antiszemita-nak, s úgy vélte: „[...] ezt a körülményt a zsidóság pontosan felismerte, és sajátos ösztönére hallgatva sikerült a fajnak Európában ott [azaz Magyarországon] szereznie magának menedéket. Véleményem szerint a régi Duna menti Monarchia aláaknázása nem annyira az egyéb nemzetiségek, mint a csehek, lengyelek, horvátok stb., hanem inkább a belsőleg megmételtyezett magyarság műve volt, amelynek körében a zsidóság nemcsak gazdaságilag, de politikailag is uralkodó hatalmi helyzetre tett szert.” Ezért tartotta a – kissé túlértékelve 1,1 millió főnyire becsült – zsidóságot „az első számú ellenségnek”, s hozzájuk sorolta a legalább ugyanekkora, ha nem kétszer ekkora létszámú azon magyarokat is, „akik a zsidók csatlósaiént a szabotázsra és kémkedésre irányuló nagyszabású tervek megvalósításában segítőitársaik és külső álcázói”. A „zsidók hírszolgálatát” nagyszerűnek érezte, „kitűnően működő titkos adóállomásokról” tudósított (amelyről majd a kötet

⁶³ Márai Sándor: *Hallgatni akartam*. Budapest, Helikon, 2013. 44–47.

Makkai Jánosról szóló részében olvashatnak). Kijelentette: „A magyarországi zsidók messzemenő többsége a bolsevizmus élcsapataként értékelhető.” Részben emiatt javasolta egy „német védnökség alatt álló nemzeti kormány beiktatását”, amelynek elsődleges előnye az lenne, hogy „a bolsevizmus, valamint a zsidóság elleni belső harcukkal jelentősen tehermentesíthetik a birodalmat”. A zsidókérdésről alkotott mondandóját Veesenmayer így összegezte: „Különféle okokból ütött az óra, hogy a zsidókérdéshez alaposan hozzányúljunk. Annak tisztázása előfeltétele, hogy Magyarországot beiktathassuk a birodalom harcába, melyet védelméért és létéért folytat.”⁶⁴

Márai találó szavai és Veesenmayer német követeléseket tükröző okfejtése ellenére is nehezen mentegethetőek Hóman zsidóellenes intézkedései. Ugyanakkor azokat részben mégis ellensúlyozta 1944-es tevékenysége. Az 1942 nyarától a politikától egyre inkább visszahúzódó – elsősorban Nemzeti Múzeumi,⁶⁵ illetve Teleki Pál Tudományos Intézetbeli elnökségével, valamint ismét a tudománnyal foglalkozó – és minisztersége után antiszemita nézeteket már nem hangoztató Hóman külpolitikai elképzelései az 1930-as évek végére arra a tételre egyszerűsödtek, miszerint a geopolitikai helyzetéből adódóan Magyarország csak két rossz: a kommunista Szovjetunió és a nemzetiszocialista Német Birodalom között választhat szövetségi politikájában. Közülük az egyik nagyhatalom támogatása mindenképpen szükséges az olyannyira vágyott, a magyar társadalom szinte egésze által vallott cél, a revízió valamilyen formájának elérése érdekében. Európai teljesítményei és Magyarországgal való hagyományos kapcsolatait, illetve a kommunizmustól való félelme miatt pedig sokkal inkább Németországot fogadta el kényszerű partnernek, mint a Szovjetuniót.

Vélekedését Németország növekvő, 1938 után egyre nyomasztóbbá váló európai súlya erősítette, annak helyességét az 1938 és 1941 közötti revíziós sikerekben látta beigazolódni. Sokan – Mester Miklós és Kemény Gábor mellett az 1930-as évek végén még Makkai János is – osztották elképzeléseit.⁶⁶ Valószínűleg ehhez a külpolitikai alapálláshoz társult Hóman antiszemizmusa, amely kevésbé belső indítta-

⁶⁴ *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Összeáll., s. a. r. Ránki György–Pamlényi Ervin–Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula. Budapest, Kossuth, 1968. (a továbbiakban: Wilhelmstrasse 1968.), 743–755, az idézetek: 744–746, 748. és 751.

⁶⁵ A Nemzeti Múzeum ekkor – az 1934: VIII. tc. értelmében – a nagy nemzeti közgyűjteményeket összefogó szervezetként működött, amelynek a korábbi Nemzeti Múzeum az egyik tagintézménye volt.

⁶⁶ Hóman külpolitikai elképzeléseiről: Ujváry Gábor: Magyar sors – magyar hivatás. Hóman Bálint külpolitikai nézetei. In: „... nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére.* Szerk. Gebei Sándor–ifj. Bertényi Iván–Rainer M. János. Eger, Linceum, 2011. 464–482.

tásból, inkább politikai számításból eredt (ami persze egyáltalán nem ellensúlyozza annak elítélendőségét).

Hómant okkal tartották meggyőződéses németbarátnak, ez azonban nem jelentette, hogy a nemzetiszocialista rendszer híve lett volna. Éppen ellenkezőleg: semmiképpen sem kívánta a német társadalmi modell Magyarországra átültetését. Ennek érdekében a németek követeléseinek részbeni teljesítésével – az 1940-es évek elejétől már a német megszállástól is rettegvé – igyekezett mindenáron megőrizni Magyarország belső függetlenségét. A németekkel való külpolitikai együttműködést a belpolitikai önállóság megóvása zálogának tartotta. Oly módon azonban, hogy a legkisebb ellenállás irányába haladva, a térségbeli antiszemitizmust és közhangulatot meglovagolva részben mégis föladta azt, a zsidóság kárára. Ebbe sajnos az is belefért, hogy a német elvárásoknak megfelelő antiszemita intézkedéseket pártoljon – miközben más, faji alapú megkülönböztetést nyilvánosan is elítélt,⁶⁷ a saját rendelkezései által hátrányosan érintetteken pedig többször segített. Utóbbi tény a népbírósi perében megszólaló tanúk csaknem mindegyike igazolta (az ismertebbeket sorolva: Eckhardt Sándor irodalomtörténész és három neves historikus: Kosáry Domokos, Lukinich Imre, Szekfű Gyula), köztük több zsidó felekezetű és identitású is (Bacher-Bodrogh Pál, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület ügyvezető elnöke; Waldapfel Eszter, a Széchényi Könyvtár könyvtárosa és Wertheimer Adolf, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, a Magyar Zsidó Múzeum elnöke).⁶⁸

1943–1944 körül a következőket írta Hóman a faj kérdésével kapcsolatban: „Faj, nép, nemzet manapság untig emlegetett, de gyakorta tévesen értelmezett fogalmak. [...] A »faj« vagy »fajta« a közösség vérségi egységét, tagjainak közös eredetét, a »nép« ennek társadalmi és művelődési egységét, életformáját és világszemléletének azonosságát, a »nemzet« a közösség államszervezeti egységét, politikai egyéniségét és szemléletét fejezi ki.

A fajta és a nép őseredeti alakulások, a nemzet későbbi fejlemény, minden nép történetének későbbi időszakában jelentkezik. A fajta természeti, a nép és nemzet történeti, amaz társadalmi, ez pedig politikai alakulat. Az ember természeti lényként

⁶⁷ Találkozó ezzel kapcsolatban a Hómannal szemben igen kritikus Zsindely 1941. november 19-i napló-bejegyzése: „Érdekes egy ember ez a Hóman. Miként a Kormányzó úr mindenkiben nyilast szimatol, aki antiszemita, úgy ő mindenkiben a hómani magyarságának titkos kétségbe vonását gyanítja, aki a magyar fajról beszélni mer. A fajvédelmet egyedül csak antiszemitizmusnak hajlandó elismerni, s aki nem elégszik meg ezzel a negatívummal, azt megfojtaná egy pohár vízben. [...] Ha a magyarság ázsiai eredetére céloz valaki, akkor is megsértődik. Ha valaki a középosztály túlságos német vérkeveredéséről beszél, azt megfojtaná egy kanál vízben.” Zsindely 2021. 154–155.

⁶⁸ Hóman Bálint 2019. 331–334, 341–347, 352–358. és 470–471.

egy fajtához, társadalmi lényként egy néphez, politikai lényként egy nemzethez tartozik.

A fajta közös eredetű, és a közös ősök testi-lelki vonásait viselő emberek és csoportok természetes úton létrejött közössége. A nép egy helyütt és azonos életformák között együtt élő, azonos nyelvű embercsoportok világszemléleti közössége. A nemzet egyazon állami szervezet keretei közt élő egyének és csoportok politikai közössége, az államszervező és államfenntartó nép politikai megjelenési formája. [...] a mai népek és különösen a kultúrnépek kivétel nélkül különböző fajta népelemekből tevődnek össze. A történeti életük folyamán erős vérkeveredésen keresztülment népek egységét és fajiságát különböző származású fajtaelemekre hivatkozva kétségbe vonnunk mégsem szabad. [...] Az egyik félen teljesen elhanyagolják a lelki tényezők – a nyelv, az érzés, a tudás, az erkölcsiség, a szellemiség – és a történeti fejlődésben adott tények értékelését. Pusztán a vér, a származás, a fajiság vizsgálata alapján akarják ősi elemekre bontani a népeket. A nemzettestből ki kívánják közösíteni a történet folyamán abba beolvadt idegen származású elemeket.

A másik félen a vérkeveredés közismert történeti tényére hivatkozva az ősidőkön túl kétségbe vonják a fajták létezését. Megtagadják a népek fajiságát, s a nemzetben pusztán életszemléleti és akarati tényezők által meghatározott szellemi képződményt látnak. Tagadják, vagy csak egész korai állapotban ismerik el a nép összefüggését a fajjal, s a nemzet szerves kapcsolatát a fajilag meghatározott néppel. [...] Történeti szempontból ezek az elméletek teljesen elhibázottak. A fajiság kizárólagos történetformáló szerepének a hangsúlyozása és a fajiságtól független, légies szellemi alakulattá hígított nemzet mesterkélt fogalma egyaránt történetietlen elképzelések.”⁶⁹

Hóman a Magyar Történelmi Társulat 1943. június 11-i közgyűlésén elmondott elnöki megnyitóbeszédében nevek említése nélkül bírálta Mályusz Elemér népiségtörténeti, Baráth Tibor – saját meghatározása szerint – „földrajzi, népi, szociális és nemzeti alapú” (azaz tulajdonképpen nemzetiszocialista) és Stolte István Miklós osztályharcos szemléletű történetírását. „A minálunk eddig csak homályos körvonalakkal megrajzolt népi történelemszemlélet hirdetői – állította –, elhanyagolva a lelki tényezők [...] és a történeti fejlődésben adott művelődési tények kellő értékelését, egyedül a faj és a tér, a vérségi származás és a földrajzi környezet vizsgálata alapján próbálják a nép és a nemzet fogalmát meghatározni. [...] a fajiságot és népiséget állítják a történet középpontjába, a népiségtörténetet a szellemtörténet helyébe, de adósaink maradnak a két fogalom kifogástalan magyarázatával. [...] Ha a német és olasz tudomány a népiség történetének előtérbe állításával látókörét kibővítette és tágabb horizontot nyitott meg, a magyar történetben ez a szemlélet nagyon könnyen a látó-

⁶⁹ Hóman Bálint: *Ősemberek, ősmagyarok*. Budapest, 2001. 57–58.

kör szűkítéséhez és a horizont összezsugorodásához vezethetne. [...] A ma élő népek legtöbbjének faji összetétele nagyon bonyolult, fajtajellegük tájanként és származási csoportonként is változó. Történetileg kialakult egységüket, a többségben lévő uralkodó rasszelemek által meghatározott fajiságukat kétségbe vonnunk mégsem lehet.”

Egyben azt is kiemelte, hogy az általa is nemzeti jellegűnek tartott történettudomány „semmiképpen sem jelentheti bármily időszakos politikai célzatok érvényesítését. [...] Gyakran halljuk, hogy a történet a múlt politikája és a politika a jelen története. Ha ez a megállapítás nem is szabatos, sok igazság van benne. Az államférfinak mindig hasznára van a történet ismerete, a történetíró sem vallja kárát, ha betekinthet a gyakorlati politika műhelyébe. A múlt politikáját azonban éppoly kevésbé szabad a jelen szemszögéből vizsgálnunk és értékelnünk, aminthogy az államférfi sem folyamodhatik a történet folyamán gyakorta bevált, de ma már a körülmények változása miatt idejüket múlt politikai eszközök alkalmazásához.”⁷⁰

Ugyanakkor három esztendővel imént idézett gondolatai előtt – de már az első két zsidótörvény meghozatala után – mégis találunk Hómantól olyan okfejtést, amely faji alapra helyezkedett. Az 1940 júniusának végén, az erdélyi revízió mielőbbi érvényesítése céljából összeállított – Teleki Pál miniszterelnökhöz intézett – feljegyzésében, a *Rapszodikus gondolatokban*⁷¹ a következőket írta az addigi zsidóellenes szabályozásokról: „A zsidókérdés kezelésében végre szakítani kell a kompromisszumok rendszerével. Nem szólva az európai áramlatról, bent az országban is igen széles körökben kelt nyugtalanságot a félmegoldás módszere. Tudatára kell ébrednünk végre, hogy zsidó, ha kivételezett is, sőt a zsidó származású és zsidó kapcsolatú személy is ellensége kell legyen a mai kormányrendszernek. Ha nem volna az, önmagát tagadná meg, becstelen volna. Ebből nyilván következik, hogy zsidókat semminő hatalmi

⁷⁰ Hóman Bálint: Elnöki megnyitó beszéd. *Századok*, 1943/4–6. 138–139., 145., 148. és 150–152.

⁷¹ A *Rapszodikus gondolatokat* Hóman Teleki Pál kérésére készítette, miként perében mondta: „Az irataim közt lefoglalt »Rapszodikus gondolatok csak Teleki Pál számára« című feljegyzésemben foglaltakra vonatkozóan kiemelem, hogy azt egy Telekivel az erdélyi revízió ügyében tett második németországi látogatása előtt folytatott baráti beszélgetésünk nyomán az ő kérésére vettem papírra.” A feljegyzés szövege csonkán maradt fenn – a tíz oldal mintegy fele hiányzik –, és az ún. Hóman-naplóban olvasható. Ez nem valódi napló, hanem Hóman fontosabb eseményekre reflektáló, 1940 márciusa és 1944 tavasza között keletkezett jegyzeteinek (az utolsó, „Saját használatra készült feljegyzés” a német megszállás előzményeit és következményeit elemzi), illetve néhány hozzá csatolt dokumentumnak (mint például a *Rapszodikus gondolatoknak*) a minden bizonnyal éppen az ellene lefolytatott népbírósi eljárás előkészítése érdekében összeillesztett gyűjteménye. Ez több helyen is (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára /a továbbiakban: ÁBTL/, 4.1. A-742, Hóman Bálint naplója; Budapest Főváros Levéltára, XXV-1-a. Nb. 293/1946. 110. sorszám, Hóman Bálint iratai, naplójegyzetei, 7518–7521.) megtalálható, de mindenütt töredékesen; ugyanazok az oldalak maradtak ki belőle. Bencsik Zsuzsanna pedig – részben pontatlanul – közzé is tette: Hóman Bálint a magyar–német kapcsolatokról. *Világosság*, 1994/2. 58–71.

pozícióban, sem a közigazgatásban, sem a bírói széken, sem az iskolában nem lehet megtűnni, s nekik a gazdasági életben sem szabad tanácsadói, irányító, vezető szerepet kezükben hagyni. Bármennyire behódolni lássanak is, természetükből következik a kérlelhetetlenség, és ezért titkon mindig ellenünk fognak dolgozni. A meglévő törvény rossz. Ezért mielőbb meg kell hozni az új, egy-két szakaszos törvényt, mely faji alapra helyezkedik, s egyetlen kivételt ismer, meghatározott számú felmentést, amit a kormány előterjesztésére az államfő ad. Ennek szükségéről minden tényezőt meg kell győzni. Revízió alá kell vonni az őrsegváltás során történt elhelyezkedéseket is, el kell távolítani a zsidó érdekeltség folytán álláshoz jutottakat.”⁷²

A szélsőjobboldal gondolatvilágához köthető, erősen antiszemita és németbarát kitételeket tartalmazó dokumentum szellemisége – néhány gondolat kivételével – meglehetősen távol állt Hóman korábbi és későbbi megnyilatkozásaitól. Emiatt részben elfogadom azt a magyarázatot, amelyet Hóman a népbíróági perében az emlékeztetőről adott: azt Teleki kérésére vetette papírra, azzal a céllal, hogy rögzítse, a románokkal szembeni revíziós célok minél teljesebb megvalósítása érdekében milyen határig teljesíthetőek a várható német követelések.⁷³

A „naplójába” írt, 1940 decemberében tett németországi útjáról szóló bejegyzés is ezt támasztja alá: „Miként azt 1940 júniusában Teleki Pálnak átadott pro memoriában

⁷² ÁBTL, 4.1. A–742. Hóman Bálint naplója, 19.

⁷³ A rendőrség politikai osztályán tett 1945. november 28-i vallomásának írásbeli kiegészítésében, 1945. december 13-án Hóman azt állította, hogy a „»Rapszodikus gondolatok csak Teleki Pál számára« című” feljegyzését „egy Telekivel az erdélyi revízió ügyében tett második németországi látogatása előtt folytatott baráti beszélgetés” alapján vetette papírra. „Nem annyira a mi elvi álláspontunkat, mint inkább azt foglaltam össze, amit adott helyzetben a németek felé fel lehetne Erdély visszaszerzése ellenében ajánlani. Mérlegelésénél figyelembe kell vennünk akkori súlyos helyzetünket. Németország hadereje – Csehszlovákia, Lengyelország, Franciaország s a nyugati kis államok letiprása után hatalma tetőfokán – teljes egyetértésben s látszatra szövetségben Oroszországgal állt északi határunkon. Magyarországnak nem volt más választása, mint a német hatalomhoz simulni, vagy a német, esetleg német–román megszállás minden borzalmát vállalni, sőt esetleg az orosz beavatkozást is.” Hóman Bálint 2019. 259–260. Hóman – valószínűleg 1946 júniusában írt – fellebbezése szerint a *Rapszodikus gondolatok* „[...] tartalma nem fedi elvi álláspontomat és gyakorlati törekvéseimet, hanem egy adott pillanatban – Teleki németországi útja előtt, az erdélyi döntés előestéjén – kettőnk között lefolyt baráti beszélgetés eredményeként jött létre. Célja nem valami új kormányprogram anyagának az előkészítése volt, hanem a tárgyalás során esetleg felmerülő kérdések megállapítása a célból, hogy a kedvező erdélyi döntés érdekében mit lehetne a németeknek – persze megfelelő hátsó gondolatokkal – kilátásba helyezni. Egytől-egyig oly kérdésekről van benne szó, amelyek német részről optatívumként [óhajként] már felmerültek.” Uo. 441. Védője, Vészy Mátyás ugyanekkor beadott fellebbezésében úgy vélte: „Az iratok alapján megállapítható, hogy ez az emlékirat egy kifejezetten magáncélra szolgáló, egy, a vádlott és Teleki Pál miniszterelnök között lefolytatott magánbeszélgetésnek pro memoriáját jelentette, amelyben nehéz megállapítani, hogy mi az, ami esetleg a vádlott terhére esik, és mi, amit mint politikus a bécsi döntést megelőzően Teleki Pál összeállítandónak tartott.” Uo. 454.

kifejtettem – írta –, a német barátság egyik legfontosabb előfeltétele a magyarországi német kisebbség ügyének a II. bécsi döntés alkalmával aláírt kisebbségi egyezménynek megfelelő becsületes rendezése. Másfelől ugyancsak előfeltétele a barátságnak a zsidókérdés gyökeres rendezése, mert a németek nem az angolban, hanem a zsidó nemzetközi tőkében látják a főellenséget. Látogatásom alkalmával azt a határozott impressziót szereztem, hogy e két kérdés korrekt megoldása esetén a németek minden eszközzel támogatni fogják a történeti határok visszaszerzésére irányuló törekvésünket.”⁷⁴

Ide kapcsolódott az az emlékeztető, amelyet ugyancsak németországi hivatalos látogatása tapasztalatai alapján adott át Telekinek 1940. december 21-én. A Szovjetunió elleni német támadás megkezdése előtti okfejtésének összegzése szerint: „A háború eredménye többféleképpen képzelhető el:

- 1./ A tengelyhatalmak, helyesebben a németek totális győzelme;
- 2./ a magát szárazon tartó Szovjet győzelme, ez következne be angol–amerikai győzelem esetén is;
- 3./ kompromisszumos béke az angolok és németek között, ami új összeütközés és háború csíráját rejtene magában;
- 4./ bár ez utópiának látszik: megegyezés az angolszász hatalmak és a háromhatalom közt a Szovjettel szemben.

Az első esetben Németország fogja diktálni az új rendezést. A harmadik esetben a Birodalommal keleten szomszédos nemzetek teljesen a német érdekszférába utaltnak. A második esetben a kontinens bolsevizálódik. A negyedik esetben helyünk a Szovjet ellen induló németység mellett adva van.

Nyilvánvaló tehát, hogy minden eshetőségre csak úgy készülhetünk fel, ha a háború alatt a legteljesebb hűséggel állunk a tengely, illetőleg az életlehetőségeiért küzdő Németország mellett, s még ez idő alatt, a lehető legsürgősebben oldjuk meg azokat a belső problémákat, melyek Nagymagyarország helyreállításának, sőt a mai ország megtartásának is előfeltételei. Ezeknek a problémáknak az őszinte és határozott megoldása vezethet német segítséggel még közelebb az integritás felé s ezeknek a megoldása adja meg az erőt számunkra esetleges béketárgyalásokra, sőt még a nem valószínű teljes angol győzelem esetén is a kedvező békére. Minél nagyobb terület birtokában s minél kevesebb problémával terheltlen indulunk tárgyalásra, annál nagyobb és tartósabb sikerre van kilátásunk.

Meg kell ezért oldanunk s méghozzá halogatás nélkül azonnal el kell indulnunk a megoldás útján a nemzetiségi kérdés, a zsidókérdés, az irányított gazdálkodás, az

⁷⁴ ÁBTL, 4.1. A–742. Hóman Bálint naplója, 34.

egészségesebb vagyon- és jövedelemmegoszlás problémái tekintetében. És ki kell építenünk az új közigazgatási és kormányzati rendszert.”⁷⁵

Erre rímelt Hómannak az 1941. április 4-i minisztertanácsra készített előterjesztés-tervezete is, amelyet Teleki Pál öngyilkossága miatt nem adott ugyan aznap elő, de átnyújtotta az új miniszterelnöknek, Bárdossy Lászlónak. Ebben kiemelte, hogy az egyébként elsősorban a hazai németsegnél megfigyelhető disszimilációs propaganda ellen nem küzdenek hatékonyan, annak érdekében, hogy az idejét múlt „[...] felekezeti és közjogi ellentétek helyett tudatosan felvetett faji és származási ellentétek kiélezésére irányuló törekvés és izgatás megfelelő elbírálásban és büntetésben részesüljön s hogy a nép széles rétegei e propaganda sötét háttéréről megbízható tájékoztatást kapjanak.

Ez a kérdés szorosan összefügg a zsidókérdéssel, mert hiszen a zsidó szellemiség legkárosabb befolyása éppen a nemzetmegosztó propaganda útján érvényesült a legutóbbi században igen sokszor, s érvényesül ma is. A Miniszterelnök Úr [Teleki Pál] a zsidótörvény indokolásában mesterien jellemezte ennek a szellemiségnek a lényegét, mégsem használunk vele szemben megfelelő fegyvereket s ugyanígy gazdasági téren sem vetünk véget a zsidó befolyásnak. Két zsidótörvényt is hoztunk, a harmadik előkészületben van s közben folyik a gazdasági élet hungarizálása kis alkalmazottak kihajigálásával s a zsidóvagyon érintetlen fenntartásával. Joggal vetik fel a kormány ellen, hogy e kérdésben erélytelen és határozatlan, hiszen a zsidó tőke szolgálatában elhelyezkedett előkelőségek valósággal ügyvédeivé lettek a zsidóknak s valóban akadályozzák az erélyes megoldást. Már-már magunk is hajlamosak leszünk a zsidók nélkülözhetetlenségét és a magunk alacsonyabb rendűségét öntudatos következetességgel hirdető mese igazságának elismerésére. Csodálatos, hogy még azon a pontos sem tudtunk négy esztendő alatt lényeges eredményt elérni, ahol mindenki elvárhatta a gyors és határozott cselekvést: a zsidó földvagyon kisajátítása és magyar kézre juttatása terén. Pedig a zsidóvagyon kérdésének megoldásával és csak ezen az úton lehetne leghatásosabban a megoldás felé elindítani az arányosabb és igazságosabb vagyonmegoszlás és jövedelemeloszlás alapvető szociális kérdését, ami nélkül – anélkül, hogy a termelést veszélyeztető túlzásokba esnénk – nincs és nem is lehet belpolitikai kibontakozás. A várakozás és halogatás politikája itt is, mint minden vonalon, meg kell hogy bosszulja magát a maihoz hasonló időkben.”⁷⁶

Az 1940. decemberi és 1941. áprilisi, Telekinek, illetve Bárdossynak eljuttatott Hóman-feljegyzések hamisítatlan antiszemita megnyilvánulások. Belőlük úgy tűnik – még ha a szöveg csak részben tükrözi a saját elképzeléseit, akkor is –, hogy ekko-

⁷⁵ Uo. 40.

⁷⁶ Uo. 59–60. Ld. még az ehhez fűzött jegyzeteket: uo. 64–65.

riban a társadalmi egyenlőtlenségek és a szociális feszültségek enyhítését (sokakhoz hasonlóan) ő is a zsidó vagyonok részben kisajátítása révén vélte elérhetőnek. A legtöbb, reformokat igénylő magyar értelmiségi azt gondolta 1940 körül, hogy az állam szociális szerepvállalásának növelése Magyarországon két irányban valósulhat meg: a nagybirtokok, valamint a nagytőke bizonyos szint fölötti javainak kisajátítása révén. Számosan – elsősorban a népi írók követői – követelték a földosztást, a nagybirtokosok és az egyházak (mindenekelőtt a katolikus egyház) földterületének részbeni államosítása révén. Mások viszont a nagybankok és a nagyipar zsidó származásúak tulajdonában lévő tőkéjének és gyárainak keresztény kézbe adását, szociális szempontokra is ügyelő felosztását igényelték, és sokan voltak, akik e két gondolatot összekapcsolták. Hóman azonban kizárólag a „zsidóvagyon kérdésének megoldásáról” írt az előbbieken ismertetett pro memoriájában, a földek esetében is csak a „zsidó földvagyon kisajátításáról” szólt. Másrészt külpolitikai szempontból – a magyar revíziós célok minél szélesebb körű teljesülése érdekében –, a németekhez való alkalmazkodás szükségszerűségéből kiindulva is antiszemita intézkedések meghozatala mellett kardoskodott, a világháborúnak abban a szakaszában, amikor a Német Birodalom hatalma tetőpontján állt.

Nem sokkal azután, amikor az előbb ismertetett dokumentumok megszülettek (valószínűleg 1942 elején, a világégés újabb szakaszában), Hóman már tisztán látta, mit jelentene a németek győzelme Magyarország számára. Egy ismeretlenhez írt, keltezetlen levelében ugyanis arról írt, hogy bár „a német és a magyar egymásra utaltság alapján” áll, történelmi szempontok miatt is kritikusan szemléli a német politikai törekvéseket. Megállapította: az „északi foktól a Gibraltárig egyetlenegy [...] nemzet sincs”, amely szeretné a németeket. „Itt Európában csak egy hűséges barátja van” nekik – emelte ki –, „[...] s ezek mi vagyunk. Nem is annyira azáltal, hogy mit teszünk és mit mondunk, hanem földrajzi adottságunk, fekvésünk és sorunk által, amelyek az egymásra utaltságot elkerülhetetlenné teszik. [...] Ezek sokkal erősebb kötelékek, mintha száz százalékgig lefekszünk és száz százalékgig hajtjuk végre a náci programot, pl. a zsidókérdést, mint azt a románok tették.”

A háború kimenetelét is teljesen bizonytalannak vélte: „Már mostan ami a stratégiai helyzetet illeti, az az, hogy a németek olyan fába vágják a fejszéküket ezzel az orosz háborúval, amire ők nem is gondoltak. [...] Megverhetik a németek az ellenséget a Dnyeszternél, a Dnyepernél, megverhetik a Volgánál és talán az Urálnál, de a döntés nem lesz meg. [...] Hosszú háború lesz és a döntés nem itt lesz és a mi sorunk sem itt lesz eldöntve, sem nem a Volgán, sem másutt, hanem a jó Isten tudja, hogy hol. Talán Londonban, ha a németeknek lesz módjuk és kedvük a csatornán átkelni, talán spanyol, francia vagy belga földön, ha a szövetségeseknek lesz kedvük és bátorságuk partra szállni. De hogy ez a döntés kinek a javára fog meghozatni,

hogy az isteni Gondviselés útjai e döntés meghozatalánál merre járnak, azt csak Ő tudja. Én azt hiszem, hogy egyik fél sem fog győzni. [...] A villámháború kábulatából sajnos, nekünk is fel kell ébrednünk, és hosszú háborúra berendezkednünk. [...] Kezünkbe kell a sorsunkat nekünk is vennünk és nem a németekre bízunk magunkat, akiknek a győzelme, kérdés, hogy meghozza-e azt, amit gondolunk.

Én ugyanis azt hiszem, hogy a mi sorsunk már el van döntve Berlinben a politikusok által. Ők már pontosan tudják, hogy hogyan akarják elrendezni az új Európát. [...] A német Európa egy völkisch Európa lesz, és nem a mi Európánk a nemzeti, történelmi Magyarországgal. A völkisch Európában a német koncepcióban nem urak, hanem – könnyen – megtűrték lehetünk a saját portánkon. [...] Minél hatalmasabb lesz a német győzelem, annál nagyobbak lesznek a rendezés hátrányai a számunkra, még abban az esetben is, hogyha az egész magyar hadsereggel a Volgán harcoltunk volna. Százszázalékos német győzelem százszázalékos völkisch Ungarnt jelent. [...] Ezért mindent egybevetve, azt hiszem, hogy várnunk kell. Ne siessünk. Ne akarjunk németebbek lenni a németnél. Tartsuk szárazon a puskaport és gondoljuk meg, hogy mi nem nagyhatalom vagyunk és ne nagyhatalmi fejjel gondolkozzunk. Nem helyezkedhetünk mi magyarok a németekkel azonos álláspontra.”⁷⁷

Hóman ezen álláspontja alapján még ellentmondásosabbnak tűnik a zsidókérdésben és a németekhez való viszonyban képviselt álláspontja. Úgy tűnik, mintha két különböző személy megnyilatkozásairól lenne szó az imént, illetve a korábban idézett sorok esetében. Szinte megmagyarázhatatlan, miként bújnak meg egy emberben egymással ennyire szemben álló vélemények, és ezek hogyan hozhatóak közös nevezőre? Mindez megint azt valószínűsíti, hogy a *Rapszodikus gondolatok*, illetve az eredetileg szintén Telekinek készített emlékeztetői nem feltétlenül a saját gondolatait tükrözik, inkább a politikailag hasznosnak ítélt cselekvési irányt jelölik. Hiszen egy levélben őszintébben nyilvánul meg az ember, mint egy politikushoz intézett pro memoriában. Az már megint más kérdés, hogy politikusként sem célszerű mindenáron pragmatikusnak és cinikusnak lenni, az erkölcsi elveket háttérbe szorítani.

Mindezek alapján úgy vélem, Hóman egy elutasító ideológiát (a politikai – és nem a vallási – alapú antiszemitizmust) használt föl az általa rossznak, de mégis bekövetkezhetőnek vélt forgatókönyv (a német megszállás, illetve a nemzetiszocialista szisztéma átvétele) elhárítására. A két negatívum mintegy kioltotta egymást. Számításá-

⁷⁷ Uo. 90., 94–96., 98–99. 1942. március 10-én Hóman azt jegyezte föl, hogy amikor „határozott nyilatkozatot” kért az új miniszterelnöktől a kormány külpolitikájáról: „Kállay mind a tengelypolitikában, mind a zsidókérdés és a jobboldali politika tekintetében határozott és teljesen megnyugtató választ adott, sőt odáig ment, hogy most már attól félhetünk, hogy Imrédyhez hasonlóan mindkét tekintetben túl fog lőni a célon. Ez pedig veszedelemmel jár, mert esetleg több magyar vér feláldozásához vezethet. (Neki bizonyítania kell feltétlen németbarátságát.)” Uo. 103.

nak és ellentmondásokkal teli politikájának kudarcát a német megszállás jelentette, amikor korábban vázolt koncepciója darabokra tört, és kénytelen volt szembesülni azzal, mit is jelent a hitleri Németországgal való külpolitikai kooperáción immár túlmutató, a belpolitikai szuverenitás részleges elvesztésével járó behódolás. 1944 tavaszán felismerte ugyan gondolati konstrukciójának csődjét, ám a német orientáció, valamint a kollaboráns, majd a nyilas magyar kormányok mellett mégis mindvégig kitartott. Ekkor már – a rosszul értelmezett következetesség mellett – minden bizonynyal csak azért, hogy korábbi, végzetes tévedéseit részben jóvátegye.

Ezért nem fogadta el Hóman a Német Birodalom teljhatalmú megbízottja és követete, Edmund Veesenmayer, valamint az új, a németeket szinte mindenben kiszolgáló kormányfő, Sztójay Döme felkínálta kultusztárcát, és a szabadlábban maradt magyar politikusok közül ő volt az egyetlen, aki Veesenmayernél egy feltűnően kemény, a diplomáciai szokásoktól eltérő hangvételű – 1944. március 27-i keltezésű – levélben tiltakozott a német megszállás ellen. Ebben kifejtette, hogy a német–magyar „baráti jó viszonyban csak a legeslegutolsó időkben állt be bizonyos elkedvetlenedés”, amelynek okaira nem kívánt kitérni. „Tény azonban, hogy a német hadsereg 1944. márc. 19-én itt bevonult, és – éppen a német nép legjobb magyar barátainak a legmélyebb, fájdalmas meglepetésére – hacsak időlegesnek tervezetten is, de a legrégibb szövetséges országát megszállta, és ott német kormányzati és közigazgatási működést vezetett be és folytatott.” Ezt Hóman „áldatlan állapotnak” nevezte, amely „a német–magyar viszonylat állandósuló elridegedésére vezethet, ha a Magyarországon tevékenykedő birodalmi hatóságok a magyar nemzeti jelleg adottságaival nem számolnának”. Ezért kell mindkét félnek ezt a „fatális fordulatot” megakadályoznia. „Mélyen megütközve azon a megaláztatáson, amelyet a magyar nemzetnek – mégpedig legszélesebb néprétegeiben érdemtelenül – tapasztalnia kellett, és aggódva hazám és honfitársaim sorsa felett” mutatott rá azokra a körülményekre, amelyeket nem szabadna figyelmen kívül hagyni.

„Az a tény – folytatta –, hogy a német hadsereg ide bevonult, a magyarságot a lelke legmélyéig megrendítette. Ugyanilyen mélyen érintette a magyarokat az a tény is, hogy a német hatóságok a magyar jog és alkotmány értelmében jogtalanul hoztak konkrét intézkedéseket. A magyar népesség nagy része, sőt a nemzet többsége azon véleményen van, és feltételezi, hogy a német kormányzat ezekre a rendszabályokra csak életfontosságú háborús szükségszerűségek következtében volt kényszerítve. Szükséges azonban, hogy ez a feltevés és hit meggyőződéssé szilárduljon meg.” Ezért ajánlotta, hogy „a megszálló hadsereg az ország területének belsejéből eltávolíttassék, s [...] a többi német hatóság is beszüntesse hivatali ténykedését és funkcióit a magyar hatóságoknak átadja”, illetve fontosnak és szükségesnek tartotta, „hogy a birodalmi hatóságok a magyar hatóságokkal, de magánszemélyekkel is

kerüljék az érintkezést, és minden szükséges tárgyalást a kormánnyal és annak erre hivatott szerveivel folytassanak le”.⁷⁸

Bátor tiltakozása mellett – nyilván csalódottságából és elkeseredettségéből is adódóan, addigi politikájának kudarcát is részben belátva – népbíróági perének korábban említett vallomásaiból, de például Mester Miklós emlékezéseiből is tudjuk, hogy 1944 késő tavaszán sikerrel kezdeményezte számos zsidó(nak számító) tudós és művész mentesítését, Baky Lászlót és Endre Lászlót pedig szadista gazembereknek nevezte.⁷⁹ Ezért tűnik hitelesnek 1945. december 13-i – korábbi vallomásához fűzött kiegészítésként írt – mondata: „A brutális és felháborító zsidóüldözést, különösen az 1944. évi német megszállás idejében alkalmazott embertelen módszereket elítéltem s végzetes hibának tartottam. [...] A magyar kulturális élet terén érdemeket szerzett zsidó írók, művészek, tudósok mentesítése iránt eredménnyel járó akciót kezdeményeztem”⁸⁰

1944-es, zsidókérdéssel kapcsolatos feljegyzéseiben a mentesítendőkhöz említette Alföldi András ókortörténészt, Frigyesi József nőgyógyászt, Ligeti Miklós és Telcs Ede szobrászt, Fényes Adolf festőművészt, Komáromy Pál és Székely Mihály operaénekest (róluk Mester mint mentesítettekről írt) és egykori gimnáziumi osztálytársát, talán legjobb fiataalkori barátját, a „félvér” Benedek Marcell író-irodalomtörténészt. Megállapította: „Még súlyosabb helyzet áll fenn a zsidó nővel vagy férfival házasságban élő íróknál, művészeknél, tudósoknál, kik közül elég néhány névre utalnunk: Kodály Zoltán, Bartók Béla, Kisfaludi Stróbl Zsigmond, Szekfű Gyula, Moravcsik Gyula, Visky Károly, Palló Imre, Sárdy János, Jávor Pál, Bajor Gizi, Márkus Emma, Berky Lili stb.” (Az ő házastársaikat is mentesítették.)⁸¹

Székesfehérvári képviselőként rendkívül feszült volt a viszonya a szélsőségesen antiszemita új főispánnal, Toldi Árpáddal, akit már rögtön a kinevezése után megpróbált elmozdítani tisztségéből. 1944 szeptemberében végül sikerült is elérnie a leváltását.⁸²

⁷⁸ Hóman Bálint 2019. 474–475.

⁷⁹ Mester 2012. 650–651. – Ld. még a Hóman-perben – többek között – Hóman Bálint kiegészítését 1945. november 27-én felvett vallomásához (1945. december 13.), illetve Bacher-Bodrogh Pál és Eckhardt Sándor tanúk szavait: Hóman Bálint 2019. 257–259., 324., 345.

⁸⁰ Hóman Bálint 2019. 257–258.

⁸¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézírtára (a továbbiakban: OSzKK), Fond 15/94. – Bajor Gizi férjének, Kisfaludi feleségének mentesítéséről: Hollósi Gábor: *Dr. vitéz ákosfalvi Szilágyi László belügyminiszteri tanácsos visszaemlékezése az 1944-es mentesítésekre*. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2016. 51, 53.

⁸² Glatz Ferenc: Hóman Bálint és a nemzetiszocialisták összeütközése Székesfehérvárott 1944-ben. In: *A felszabadulás Fejér megyében. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 4*. MSZMP Fejér Megyei Bizottsága–Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, Székesfehérvár, 1970. 181–202. – Hóman Bálint 2019. 257–258., 277–278., 608–609.

Miután – feltehetőleg 1944 júniusában – megkapta az ún. auschwitzi jegyzőkönyvet, kételkedett annak hitelességében, s a dokumentumot tartalmazó borítékra ráírta: „Nyilván a háború utáni németellenes propaganda számára készült.”⁸³ (E megjegyzés adalék lehet ahhoz a vitához is, amely a magyar elit megsemmisítő táborokról való ismereteiről kialakult. Sokan azt hirdetik, hogy Horthynak és másoknak már korábban is „tudniuk kellett” a gázkamrákról – miközben a meglehetősen jól tájékozott Hóman kételkedése ennek ellenkezőjét bizonyítja.)

Ugyancsak júniusban – alighanem még azelőtt, hogy elolvasta az auschwitzi jegyzőkönyvet – pro memoriát írt Sztójay miniszterelnöknek, amelyben a „zsidókérdés megoldásában alkalmazott okatlanul brutális eljárást” nehezményezte. Kérte „a régen kikeresztelkedett s a magyar társadalmi életbe bekapcsolódott”, illetve „a magyar kultúra, tudomány, művészet, irodalom terén valóban maradandó értékeket alkotó” zsidók és „félvérek” többi zsidótól eltérő megítélését. Szóvá tette: „Rendkívül demoralizáló hatással volt országszerte a Weiss Manfréd családjának külföldre bocsátásáról szóló hír, mert ez megerősíti azt a felfogást, hogy a gazdag nagy zsidónak mindezt lehet, csak a szegény kis zsidó szenved.”

Helytelenítette a túlkapásokat. Megjegyezte: „A csendőrség sok helyt, indokolatlanul vagy indokkal, kérdéses, brutális volt. A vallatásokról vidéken rémhírek terjengetnek. Hasonlóképpen beszélnek – nem tudni, alappal-e – az ingó vagyon, ékszerek, ruhák, értéktárgyak jogtalan elidegenítéséről is.” Felhívta a figyelmet: „Nyilvánvaló ellentmondások mutatkoznak a kormányrendeletek s a végrehajtás között”. Végül kifogásolta, „hogy a bm [belügyminisztérium] által utóbb mentesített és csillagviselésre keresztény felesége és gyermeke miatt nem kötelezett zsidót külföldre vittek munkatáborba, sőt olyan színteresztény embert is, aki iratait nem tudta bemutatni, mert ezek a hadtestparancsnokságoknál voltak felülvizsgálatra beadva”.⁸⁴

Az auschwitzi jegyzőkönyvek áttanulmányozása után fölkereste Serédi Jusztinián hercegprímást, majd 1944. július 10. körül Sztójay miniszterelnököt, hogy a zsidók sorsa felől érdeklődjön és „a zsidó közéleti személyiségek mentesítése ügyében” közbenjárjon. Ugyanekkor Sztójay kérésére részt vett azon az értekezleten, amelyen Ferenczy László csendőr alezredes utasítást kapott a miniszterelnöktől, hogy személyesen győződjön meg az Auschwitzban uralkodó állapotokról.⁸⁵

Mindennek ellenére Hóman mégsem vonta le a konzekvenciákat: október 9-én tagja lett a háború folytatását szorgalmazó jobb- és szélsőjobboldali képviselőket tömörítő Törvényhozók Nemzeti Szövetségének, s bár néhány nyilas túlkapást hatá-

⁸³ Hóman Bálint 2019. 168., 208., 248. és 326.

⁸⁴ OSzKK, Fond 15/94.

⁸⁵ *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a népbíróság előtt.* Szerk. Molnár Judit. Budapest, Scolar–BTL, 2014. 124., 179–180.

rozottan elítélt, a csonka parlamentnek ugyancsak tagja maradt, sőt azt Sopronba is követte.⁸⁶ Családjával 1944. március végén hagyta el az országot; az ausztriai Bad Ausseeben találtak menedéket. Itt írta meg amerikai felkérésre tervezett – végül el nem készült – emlékirataihoz „ötletszerű feljegyzését” *Magyarország szerepe a világháborúban* címmel. Ennek végkövetkeztetése szerint: „[...] a politikai célkitűzések, irányok és törekvések helyességét a kortársak, sőt bizonyos mértékig az utókor szemében is csak a siker igazolhatja. [...] Magyarország elbukott a most végéhez ért nagy küzdelemben, barátait – tán önhibáján kívül s mások részvétlensége miatt – rosszul választotta meg, külpolitikája tehát tévesnek bizonyult.”

A valósághoz hűen e visszatekintésében is megismételte, hogy a Sztójay és a Lakatos-kormánnyal a Nemzeti Múzeum, illetve a béke-előkészítéssel is megbízott Teleki Pál Intézet elnökeként érintkezett, s – miként írta – „több ízben közbenjártam mint képviselő s a magyar tudományos élet egyik vezető egyénisége a német befolyásra kiadott sérelmes intézkedések módosítása, különösen a közigazgatási és egyházi sérelmek orvoslása, a zsidósággal szemben alkalmazott embertelen üldözési módszerek megszüntetése s a keresztény hitű, valamint a magyar tudomány, művészet, irodalom terén érdemeket szerzett zsidóknak mentesítése ügyében.”⁸⁷

Hómant 1945. július elején vették őrizetbe az amerikai hatóságok. Több gyűjtőhelyen keresztül került Salzburgba, ahonnan 1945. november 21–22-én szállították Budapestre. Kihallgatása azonnal megkezdődött, népbíróági perére 1946. március közepén került sor. A Budapesti Népbíróság életfogytiglani fegyházra ítélte, a döntést a fellebbviteli tárgyaláson – 1946 augusztusában – a Népbíróságok Országos Tanácsa is megerősítette.

A „Kisfogházból” 1950 márciusában az Államvédelmi Hatóság hírhedt börtönébe került, itt hunyt el 1951. június 2-án. Hosszú ideig még a halála időpontját sem lehetett tudni. Téves, olykor felettébb káros nagypolitikai döntéseiért, a zsidókkal szembeni, védhetetlen intézkedéseiért – amelyeket, talán saját bűnét is beismerve, ha megkésve is, de igyekezett legalább részben jóvátenni – sokszorosan megbűnhődött.

⁸⁶ Hóman fentiekben jellemzett 1944-es szerepéről (a Hóman Bálint 2019. számos helyén és a már említetteken kívül) bővebben: Glatz Ferenc: Hóman Bálint – németbarátság történelmi alapokon. Hóman Bálint 1944-ben. In: Uő.: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet. 1867–1987*. Budapest, Kosuth, 1988, 304–328. – Ujváry Gábor: A politikus Hóman Bálint. In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Szerk. Ormos Mária. Budapest, Osiris, 2003. 261–285., e tekintetben főleg: 276–282.

⁸⁷ E fontos forrás 1945. május 20-i dátummal maradt ránk: OSzKK, Analekta, 12.369. (A dokumentumot Horváth László Béla is közreadta: *Havi Magyar Fórum*, 1995/2. 14–28.)

ZSINDELY FERENC

Kötetem öt főszereplője közül az utóbbi esztendőkből – Hóman Bálint mellett – a legnagyobb figyelmet Zsindely Ferenc személye váltotta ki. Nagyrészt a felesége, Tüdös Klára jelmez- és divattervező iránti érdeklődésnek,⁸⁸ illetve annak köszönhetően, hogy a kultuszminisztériumi (1938–1939), majd miniszterelnökségi (1939–1943) államtitkári, illetve kereskedelmi és közlekedésügyi miniszteri (1943–1944) pozíciókat betöltő Zsindely 1941. február 25. és 1946. március 9. között vezetett vas-kos naplója, értő jegyzetekkel és bevezetővel, nemrégiben látott napvilágot.⁸⁹ Belőle – a műfaj adottságainak is megfelelően, az utólag mindent megszépítő, az egyéni szerepet felnagyító emlékezésekkel szemben – számos érdekesség derül ki a korabeli nagypolitika életéből, amelynek némileg a boszorkánykonyhájába is bepillanhattunk. Sőt olykor érezhetjük azt is – erre persze mondhatjuk: a politika természete régtől fogva már csak ilyen –, hogy a nyilvános megszólalások és a valódi, belső szándékok között olykor mekkora szakadék tátongott egy-egy korabeli közszereplő nézeteiben.

Zsindely az események valós idejében vetette papírra gondolatait, amelyek – még ha néha érezhető is, hogy tollát a jövőnek szóló közlés vágya vezette – sokkal természetesebben tükrözik a politikához való hozzáállását, másokról alkotott véleményét, mint a visszatekintéseket írókét, például Mester Miklós időnként forráskritikát igénylő (egyébként szintén őszinte, de a múltat már annak következményeit ismerve felidéző, ezért öntudatlanul is kissé torzító) kötetét.

Ráadásul Zsindelytől viszonylag pontosan értesülünk arról, miképpen vélekedett az 1940-es évek elején a zsidókérdésről. A továbbiakban – miután a naplóját sajtó alá rendező Szekér Nóra számos forrás és a rendelkezésre álló szakirodalom alapján Zsindely rövid életrajzát már megírta⁹⁰ – elsősorban az utóbbira fogok koncentrálni (kiegészítve egy-két olyan adattal, amely Szekér tanulmányából /mint szorosan nem odatartozó/ hiányzik).

A Teleki Pál köréhez tartozó, 1931-től Komárom városának kormánypárti országgyűlési képviselőjeként politizáló Zsindely a zsidókérdésben is a politikai gondolatvilágát nagyban meghatározó Telekit követte. Hómanhoz hasonlóan ő is olyan

⁸⁸ Az életéről a legteljesebb, dokumentumok sokaságát tartalmazó összefoglaló (számos Zsindely Ferencre vonatkozó adattal): Zsindelyné Tüdös Klára: *Életrajz – dokumentumokban, 1895–1980*. Vál., szerk. Dizseri Eszter. Budapest, Kálvin, 1994. (a továbbiakban: Dizseri 1994.)

⁸⁹ Zsindely 2021.

⁹⁰ Uo. 5–26.

szelektív antiszemita volt, aki a zsidótörvények támogatását magyar nemzeti érdekek tekintette ugyan, ám az azokon túli megkülönböztetést már nem volt hajlandó elfogadni.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba Zsindely 1938 elején, annak a Hómannak a kérésére került, akiről később számos bíráló megjegyzést tett.⁹¹ Február 12-én nevezte ki államtitkárrá a kormányzó, február 14-én tette le a hivatali esküjét.⁹² Politikai államtitkárként a közoktatás tartozott a „közvetlen felülvizsgálata alá”, a tárca egyéb ügyeiben pedig a miniszter helyettese lett.⁹³ Miután Hóman lemondott a tárcavezetéséről, az utódja, Teleki Pál alatt is ugyanezt a pozíciót töltötte be, majd amikor Teleki kormányfő lett, az ő kérésére fogadta el 1938 márciusában a miniszterelnökségi (mai értelemben véve ugyancsak politikai) államtitkárságot.⁹⁴ Mindebből egyértelmű, hogy Zsindely is kivette a részét az első két zsidótörvény meghozatalához (amelyről Hóman kapcsán már írtam) és a harmadik elfogadásához vezető folyamatból, Zsindely ugyanis Bárdossy László és Kállay Miklós kabinetjében is államtitkár maradt, egészen miniszterré történt – 1943. március végi – előrelépéséig, így kultuszminisztériumi, majd miniszterelnökségi államtitkárként a kormány által benyújtott törvényjavaslatokhoz, köztük a három zsidótörvényhez neki is volt köze.⁹⁵

⁹¹ Zsindely felesége így jellemezte a viszonyukat: „Kis huzavona volt köztük, mert egészen furcsán mindketten léhának tartották a másikat. Hóman Bálint eszes ember volt, és igyekezett miniszteri tekintélyét elviselhetővé tenni más eszes emberek számára. Restellte a komoly oldalát, pedig volt neki! Ebben hasonlított hozzá Feri, aki mindennél jobban utálta a pléhpofát és vaskalapot. Lustának is tartották egymást, s mindketten féltek attól, nehogy igavonót csinálhasson belőle a másik...” Idézi: Dizseri 1994. 88. – Zsindely a naplójában is többször bírálta Hómant, pl.: Zsindely 2021. 34., 107., 137., 146., 168., 196–197., 216., 218. Témám szempontjából különösen érdekes Zsindely 1941. november 19-i bejegyzése: „Érdekes egy ember ez a Hóman. Miként a Kormányzó Úr mindenkiben nyilast szimatol, aki antiszemita, úgy ő mindenkiben a hómani magyarságának titkos kétségbe vonását gyanítja, aki a magyar fajról beszélni mer. A fajvédelmet egyedül csak antiszemitizmusnak hajlandó elismerni, s aki nem elégszik meg ezzel a negatívummal, azt megfojtaná egy pohár vízben. [...] Hómannak az anyja név szerint magyar, mégis állandóan attól retteg, hogy a német lelkeségét észre találja venni valaki. És észre is veszik, mert lehetetlen észre nem venni. Ha a magyarság ázsiai eredetére céloz valaki, akkor is megsértődik. Ha valaki a középosztály túlságos német vérkeveredéséről beszél, azt megfojtaná egy kanál vízben. [...] És ma már mindinkább köztudottá válik, hogy neki a magyar lélekhez valóban semmi köze nincs. És ez az ember Magyarország kultuszminisztere immár nyolc éve!” Uo. 154–155.

⁹² *Budapesti Közlöny*, 1938/35. (február 13.) 1. – Kinevezéséről és eskütételéről számos napilap is beszámolt, például: Tasnádi Nagy András kormányzói kitüntetése. Zsindely Ferenc az új kultusz-államtitkár. *Budapesti Hírlap*, 1938. február 13. 3. – Tasnádi Nagy András búcsúztatása és Zsindely Ferenc üdvözlése a kultuszminisztériumban. Uo. 1938. február 15. 3.

⁹³ *Magyarország tisztí cím- és névtára. XLVI. évf. 1938.* Budapest, KSH, 1938. 276–277.

⁹⁴ 1938. március 8-i kinevezéséről: *Budapesti Közlöny*, 1938/56. (március 9.) 1.

⁹⁵ 1943. március 29-i miniszteri kinevezése: *Budapesti Közlöny*, 1943/71. (március 30.) 1.

Amint azonban politikai pályája a német megszállással, emiatt a Kállay-kormány lemondásával véget ért, ő is az üldözöttek mellé állt.

Zsindely zsidókról alkotott véleménye jól kirajzolódik a naplójából. 1941 májusában Szederkényi Anna újságírónról írta: „Eddig nem is tudtam, hogy zsidó, pedig az. Négy gyereke van, s őszintén megsajnáltam. Ez sem könnyű hivatal mostanában: magyar érzésű zsidónak lenni.”⁹⁶ Szavaiból úgy is tűnhet, mintha nem igazán értett volna egyet a zsidó értelmiségiek háttérbe szorításával, illetve – sokakkal ellentétben – nem egységesen ítélte volna meg a zsidókat. Következő bejegyzéseiből viszont kiderül, hogy nem egészen erről volt szó: a korszakban sokakat erősen foglalkoztató „mi a magyar”, „ki a magyar” kérdésköre, a „törzsökösség” problémája, illetve a „magyarok” pozícióba juttatását szorgalmazó eszmék⁹⁷ őt és feleségét is rabul ejtették, ezáltal került kapcsolatba a népi írókkal is. Ennek kapcsán bizonyult a zsidóság az általa is vallott törekvések egyik, de nem kizárólagos kerékkötőjének. Az „idegenekkel” – a „zsidók” mellett főleg a „németekkel” – szemben a „magyarok” előnyben részesítését kívánta elérni.

Zsindely minden szempontból, származása és köztisztviselői karrierje révén is a két világháború közötti keresztény magyar politikai elithez tartozott, annak alapelveit sajátjaiénak vallotta. Ugyanakkor – e tekintetben is némileg Hómanhoz hasonlóan – felismerte azt is, hogy ez a szűk társadalmi réteg megújulásra, felfrissítésre érétt, fennmaradása érdekében utat kell engednie az alulról jövő tehetségeknek is.

A magyarság mibenlétéről folytatott vitákhoz kapcsolódva, ugyancsak 1941 májusában Zsindely kijelentette: „A Kormányzó Úr is folyton fogadkozik, hogy többé mást, mint született magyar nevű magyart semmiféle állásra ki nem nevez, s mindjárt Weis Pistával⁹⁸ kezdi. Olyan ez, mint amikor büszkén hivatkozik az antiszemizmusának prioritására Európában, de a gyakorlatban nem szívesen engedi a zsidókat bántani. A vezető katonák között alig van már magyar.”⁹⁹

Nem sokkal később – 1941. július 14-én –, a harmadik zsidótörvény tárgyalása során az országgyűlés felsőházát bírálta a törvényjavaslattal szembeni akadékoskodása miatt. „Szinte hivatásukat látják abban, és büszkén vállalják, hogy ők a nemzet

⁹⁶ Zsindely 2021. 82.

⁹⁷ Mindezekről a vitákról kiváló – nagyrészt napjainkban is érvényes – áttekintést adott: Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon. 1939–1944*. Budapest, Kossuth, 1983.

⁹⁸ Weis Istvánnak (1889–1973), a kiváló szociológusnak az Országos Közellátási Hivatalbeli államtitkári kinevezésére utal Zsindely.

⁹⁹ Zsindely 2021. 82. Zsindelynek a vezető katonai körökre vonatkozó állítása – miszerint azok nagy része sváb származású – a korszakban és később is meglehetősen elterjedt volt, de már megcáfolta a magyar történetírás. Két alapvető munka erről: Szakály Sándor: *A magyar katonai elit 1938–1945*. Budapest, Magvető, 1987. (főleg 56–67.) és uő.: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Lexikon és adattár*. Budapest, Ister, 2001.

felfogásával szembehelyezkedjenek – ezt ők megvetően közvéleménynek nevezik, káros és elítélendő jelenségnek tartják, amellyel szembeszegülni úri sport és konzervatív kötelesség. Közben hasogatják a jogi szörszálakat, és mintha csak nem is ebben a világban élnének.” Dicsérte Radocsay László igazságügyminiszter megfontolt vitatechnikáját, ám úgy vélte: „Radocsay fél az egyházaktól, fél a papoktól, akik persze filoszemiták. Most aztán ott vagyunk megint, ahol a második zsidótörvénynél voltunk: faji elméleteket vegyítgetünk dogmatikai elemekkel, s azt okoznánk, hogy bizottsági tárgyalások lötyögtetése révén összekeveredjék az olaj és a víz. Hát nem keveredik. Radocsayban a régi fajvédőt legyőzte a hercegprímás egykori főispánja, de ezt ő nem akarja belátni, és konokul faragja a fából a vaskarikát. Furcsa dolog ez: a papoktól félnek, de a nemzeti közvéleménytől nem tartanak. Holott aligha kétséges, hogy a kettő összeütközése esetén melyik az erősebb. Külföldi példák sorra tanúsítják. A Felsőház csak a saját sírját ásogatja.”¹⁰⁰

Négy nap múlva a felsőházat „idejétmúlt rémes társaságnak” nevezte, és kifogásolta, hogy: „A protestáns papság újabb irányzatának megfelelően dogmatikában nemes versenyre kelt a katolikusokkal. Egyébként marják egymást, ahol lehet, de most csodálatos egységben fogtak össze a zsidó félvérek védelmére.”¹⁰¹ 1941. július 23-án pedig – amikor a képviselő- és a felsőház 75-75 tagú, egyesített bizottsága tárgyalta a törvényjavaslatot – Ravasz László református püspökről nyilvánított meglehetősen sarkos véleményt: „[...] miként lehet református püspök, de református magyar egyáltalán: én meg nem értem. Teljesen katolikus felépültségű a lelke. Igen okos, igen művelt, erősen költői, de egyben pesszimista és szkeptikus. Sokszor arra gyanakszom, hogy nem is hívő, csak éppen a hitet hirdetni a hivatala. Ragyogó szónok. De liberális ember, aki a híveinek maga is ajánlotta a zsidó feleségeket, hogy azok jó feleségek.”¹⁰²

A következő napon már azt jegyezte föl, hogy Prónay György felsőházi tag indítványát sikerült leszavaztatni, így végül Prónay „[...] a zsidókon akarván segíteni, azt érte el, hogy még házasságon kívül is tilos zsidó férfinek keresztyén nővel mutatkozni. Keresztyén férfinak zsidó nővel nem tilos. Hogy miért e megkülönböztetés? De így van.” (E szempontból a törvény valóban következtelen volt a „fajgyalázási” ügyek meghatározásánál.) Az aznap esti, Gundelben tartott kormánypárti vacsorán a törvényjavaslat – ebből lett az augusztus 8-án kihirdetett 1941: XV. tc.¹⁰³ – elfoga-

¹⁰⁰ Zsindely 2021. 112–113.

¹⁰¹ Uo. 115.

¹⁰² Uo. 118.

¹⁰³ A törvényről: Gyurgyák 2001. 153–158. – Braham, Randolph L.: *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon*. 2. bőv. és átdolg. kiad. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1997. Első köt. 192–193.

dása miatti örömről számolt be: „Ünnepi, sőt diadalmi hangulat volt. Most persze mindenki magának tulajdonította a sikert, azok is, akik pár napja még éppen az ellenkező hírokat pengették.”¹⁰⁴

Naplójának előbbiekben idézett soraiból félreérthetetlenül kiderül, hogy Zsindely helyeselte az immár egyértelműen „fajvédelmi” célokat megfogalmazó – a zsidók és a nemzsidók közötti házasságot megtiltó, illetve közöttük a nemi kapcsolatot (legalábbis nagy részben) büntető – harmadik zsidótörvényt. Annak hatálybalépése után két hónappal – 1941. október 7-én – egy Bárdossy László miniszterelnökkel történt egyeztetésen értesült arról, hogy Horthy Miklós a kormányfőnél a fiának, Istvánnak a kormányzóhelyetteséé választását sürgeti, ugyanakkor a földbirtokreform és a zsidókérdés szempontjából a kormány túlságosan radikális politikáját kárhoztatja.

Egy héttel később erről a következő elemzést adta: „Az az érzésem, hogy inog a kormány. Nemcsak a minisztertanácsok idegesítő hangulata és a miniszterek sűrűsödő differenciái vallanak erre, hanem elsősorban a Kormányzó Úr lappangó bizalmatlansága. [...] ha a Kormányzó és a kormány között azért támad szakítás, mert a Kormányzó Úr a kormány politikáját túl radikálisnak tartja a földreform és a zsidókérdés terén, akkor számítani kell a parlamenti erőviszonyok megváltozásával. Akkor a Pártunk jó része átmenne Imrédyhez, mert hova máshova mehetne. [...] A kormány politikája ugyanis a földreform és zsidókérdésben nemhogy radikális, de lagymatag. A Kormányzó Úr Imrédyt kormányalakítással megbízni soha nem fogja. Ellenben valószínűleg megtenné azt, amivel mind szívesebben fenyegetőzik: szétküldi a parlamentet és diktatórikus kormányt alakít. Valószínűleg katonait. Igen ám, de ezzel sem a földreform, sem a zsidókérdés elintéztve nincs. Államfő és nemzet egymással szembe kerül, és parlamenten kívül folyik a bujtogatás. Az elégedetlenség nyilván a németekhez fognak futni előbb vagy utóbb: zsidókérdésben segítséget ott remélhetnek. A hadsereget sem tartom a német befolyás számára hozzáférhetőnek. Az eredmény tehát: a nemzet kiszolgáltatása a németeknek.”¹⁰⁵

A Zsindely jellemezte – elsősorban Horthy Miklós és a miniszterelnök közötti nézeteltérésekre visszavezethető – politikai patthelyzet végül 1942 márciusában, a Bárdossy politikáját ellenző Kállay Miklós kormányfői kinevezésével némileg oldódott. Zsindely egy esztendőn át Kállay mellett is államtitkár maradt, majd újabb egy évig kormányának minisztere lett. Számos alkalommal nyilvánított lesújtó véleményt Kállayról és politikai lavírozásairól a naplójában.

A miniszterelnöki és a külügyminiszteri poszt – Kállay 1943 júliusának végéig mindkettőt betöltötte – esetleges elváltatásáról szóló, 1942. május 8-i beszélgetésüket

¹⁰⁴ Zsindely 2021. 118–119.

¹⁰⁵ Uo. 139., 141.

Zsindely így idézte föl: „És persze [Kállay] ilyenkor is hazudik, de a foga fehérjét mégis ki-kimutatja. Hogy az antiszemitizmus csak arra kell neki eszközül, amíg a katonaságban és a közvéleményben bizalmat bír maga iránt kelteni. Ha aztán ez az alap meglesz, akkor majd tisztán magyar politikát, sőt osztálypolitikát fog csinálni. Addig is a zsidókat úgy kenyerézi le, hogy a felelőtlen atrocitásokat nem tűri és a tyúkszemlépés ostoba politikájának véget vet. Fő célja, hogy fajtáját ezen a világ-égésen átmentse, és tudja, hogy ehhez Teleki Pál önfeláldozó lelkiségére van szüksége.”¹⁰⁶

Négy nappal ezután pedig arra panaszkodott: „A zsidókérdésben nem bírom kiismerni ezt a Kállayt. Néha radikálisabb a nyilasoknál is, néha meg mentené őket. De ugyanazon minisztertanácson is hol így, hol úgy beszél. Nem bírok rájönni arra a titkos lelki fonálra, amely állásfoglalásában vezet. A mai minisztertanácson elhatároztuk, hogy nem élünk azzal az ajánlattal, melyet a német katonák kínálnak, s mely szerint hajlandóak a galíciai származású munkaképes férfi zsidókat átvenni azzal a feltétellel, hogyha nem találják őket munkaképesnek, agyonlövik őket. Agyonlövik az asszonyokat és gyerekeket is, ha ilyet küldenénk. Végül persze a munkaképes férfiakat is agyonlőnék minden bizonnyal, ha már munkaképtelenné dolgoztatták őket. Becsületére válik a minisztertanácsnak, hogy egyhangúlag az ajánlat elutasítása mellett nyilatkozott.”¹⁰⁷

Zsindely tehát kritizálta Kállay – részben nyilván taktikai okokból követett – két-kulacsos zsidópolitikáját, de ennél sokkal mélyebben ítélte el a németek kegyetlen ajánlatát. Utóbbiról egyébként csak Zsindely naplójából értesülhetünk, mert az ezen a napon tartott minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvében nem szerepelt e kérdés. Az 1. napirendi pont ugyan a Szlovákiából Magyarországra menekülő zsidók problémájáról szólt – ennek kapcsán Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter kijelentette, hogy „Magyarország több zsidót már alig bír el. Ezért nem szabad több zsidót ide beengedni” –, ám a Zsindely említette német javaslatot nem rögzítette a jegyzőkönyv.¹⁰⁸

Kállay zsidókérdésben hangoztatott gondolatait máskor is elítélte. 1942 júniusában ezt jegyezte föl: „Furcsa ez az amorális ember, ez a Kállay. Pár hete mondott nekem egy rá annyira jellemző valamit: »Érdekesek az emberek! Nem értik, hogy én most miért veszem el a zsidók földjét, holott én egyes zsidókkal barátilag érintkezem. Én kizárólag magánemberként barátkoztam velük, ma pedig miniszterelnök vagyok.

¹⁰⁶ Uo. 191.

¹⁰⁷ Uo. 193.

¹⁰⁸ MNL OL, K 27, 1942. május 12-i ülés, 1. napirendi pont. A 33. napirendi pont magyar–német stratégiai tárgyalásokról szólt, de ennek összefoglalójában sem volt szó a galíciai zsidók átadásának tervéről.

Ezt a különbséget nem bírják megérteni. De miért ne vehetném el én az öreg Mándi Samu földjét, akit különben egyébként személy szerint igen szeretek. Talán azért, mert az öreg 9 kilós szarvasbikákat tartogatott nekem, s én azokat agyon is lőttem. Bolond lettem volna, ha nem teszem. De ezt magánemberként tettem. Ma pedig miniszterelnök vagyok, aki a közérdeket köteles szem előtt tartani. Ezt nem értik meg, barátom!»¹⁰⁹

Az említett történet már a negyedik zsidótörvénynek is nevezett, a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól szóló, 1942. szeptember 6-án kihirdetett 1942. XV. tc.¹¹⁰ kapcsán zajlott. Ennek tárgyalása 1942. május 28-án kezdődött, a képviselőház június 10-én, a felsőház pedig egy hónappal később fogadta el a törvényjavaslatot. A törvény előjátékaként Zsindely május 28-i bejegyzése egy érdekes mozzanatot említett meg: „Gróf Károlyi György nyílt levelet intézett a miniszterelnökhöz, amelyben legitimista elvének hangoztatása mellett a zsidók jogfosztása ellen tiltakozik a mai javaslat kapcsán. A levél gyenge szellemi termék, és pimasz hangú – a cenzúra nem engedte a közzétételét a lapokban. Károlyi György azonban a miniszterelnökön kívül a Kormányzó Úrnak is elküldte, aki felháborodottan telefonált Kállaynak, s azt ajánlotta neki, hogy idéztesse be Károlyit a rendőrségre 25-ször egymás után. Kállay ehelyett egy rövid, éles hangú levelet intézett Károlyihoz. Ezzel kapcsolatosan bizalmasan elpanaszolta nekem, hogy nehéz sora van a Kormányzó Úrral. »Tudod, azon a címen, hogy ezeket a zsidó földbirtokosokat kiszolgáltatta nekem, mindenféle ellentételeket kíván. Például mindenkit meg akar fosztani a vitézi címétől. Egyre-másra csak ilyesmiért telefonál.« Károlyi Györgyre azért haragudott meg a Kormányzó Úr, mert a feltétlen Habsburg-hűségét tüntetőleg hangsúlyozta. Kállay pedig azért, hogy gróf léteire ellene fordult annak az osztálynak a tagjaként, amely osztályt a mai nehéz időkön átmenteni politikai feladatának tartja. Ezt meg is írta neki.»¹¹¹

Zsindely ez esetben sem nyilvánított a naplójában véleményt, ám amikor a javaslat 1942. július 3-án a felsőház bizottsága elé került, érezhetően örömmel és meg-

¹⁰⁹ Zsindely 2021. 207.

¹¹⁰ A törvény megtiltotta, hogy az 1941. XV. tc. rendelkezései alapján zsidónak minősülők mező- és erdőgazdasági ingatlanokat vásároljanak, egyben az 5 holdnál nagyobb „zsidóbirtokok” állami kártalanítás fejében történő kisajátításáról is rendelkezett. „1943 végéig az átengedésre kötelezett »zsidó mező- és erdőgazdasági ingatlanok« összterülete elérte a 751 000 holdat. Ennek ellenére a »zsidóbirtokokból« 1941-ig mindösszesen 38 000 kat. hold jutott a parasztság kezére, később pedig 16 000 kat. holdat irányoztak elő házhely céljára, melyből valamivel több mint 52 000 család részesülhetett.” Bartha Ákos: Földreform és zsidókérdés. *archivNET*, 2019/5. https://archivnet.hu/foldreform-es-zsidokerdes#_ftnref22 – Ld. még: Csősz László: Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. Molnár Judit. Budapest, Balassi, 2005. 176–192.

¹¹¹ Zsindely 2021. 198–199.

könnyebbüléssel nyugtázta annak elfogadását: „Nagy berzenkedés volt előzetesen a javaslat ellen. Kállay optimistán vette ezt, s igaza lett: ilyen simán még nem ment át antiszemita javaslat, mint ez a mostani, a legradikálisabb. Pedig Bánffy Dani¹¹² elég ügyetlenül beszélt. Mégis elfogadta a bizottság a javaslatot 37:6 szavazati aránnyal. A papok és a zsidók voltak az ellenszavazók. No és Prónay Tutus [György].” Ugyancsak a törvény kapcsán egy Mikszáth tollára kíváncozó anekdotát osztott meg az utókorral Kállayról. „Csodálatos ez: beszélhet ő, amit akar, az ország egy szavát se hiszi. Hallottam erről egy jó anekdotát: Felkeresi egy szabolcsi zsidó barátja, és szemére hányja, hogy elveszi a birtokát. És éppen ő, akitől a zsidóság nem ezt várta. S lám! A kormánya meghozta a törvényt! Megállj, barátom – feleli Kállay –, kértem én valaha pénzt kölcsön? – Sokszor. – Ígértem-e, hogy pontosan, időre visszafizetem? – Mindig. – Betartottam-e az ígéretemet? – Soha. – Nahát akkor! Miért vagytok meglepődve?”¹¹³

Egy másik története a Kormányzó zsidókérdéssel kapcsolatos álláspontját világította meg. Eszerint „[...] a Kormányzó Úr valami bizalmas információ alapján megüzente Littaynak,¹¹⁴ a honvédelmi miniszter állandó helyettesének, hogy tudomására jutott Littaynak az a kijelentése, hogy bármit parancsoljon is a Kormányzó, ő az Ukrajnába küldött munkaszolgálatos zsidókat vissza nem engedi. Ha ez a kijelentése igaz – üzent a Kormányzó Úr –, Littay vonja le a megfelelő konzekvenciákat! Persze nem volt igaz. Erre a Kormányzó Úr Barthának¹¹⁵ azt mondta, hogy soha nem is hitte el. Bartha ezt tisztelettel kétségbe vonta, s annak a nézetének adott hangot, hogy aki a Kormányzó Urat informálta, rosszhiszeműen hazudott.”¹¹⁶

Újabb érdekes adalékról számolt be 1942. október 29-én. Eszerint az „erdélyiek” (valószínűsíthetően az Erdélyi Párt képviselői) Kállay jelenlétében a Hungáriában vacsoráztak, ahol éppen akkor rendeztek von Jagow¹¹⁷ német követ tiszteletére is egy „lakomát”. Az utóbbin részt vevők a vacsora után meghívták az asztalukhoz Kállayt, aki elutasító választ adott. Ezután a „[...] miniszterelnök feketekává közben kápráz-

¹¹² Bánffy Dániel (1893–1955) Észak-Erdély és a „keleti részek” Magyarországhoz visszacsatolása után, 1940 októberében lett a képviselőház tagja, egyben az Erdélyi Párt elnöke. 1940. december 30-tól 1944. március 22-ig ő volt a földművelésügyi miniszter. Tevékenységét Mester Miklós is sokat bírálta.

¹¹³ Zsindely 2021. 221.

¹¹⁴ Littay Károly (1884–1967) vezérezredes 1941. szeptember 19-től 1943. február 1-ig volt a honvédelmi miniszter helyettese.

¹¹⁵ Bartha Károly (1884–1964) 1938. november 15-től 1942. szeptember 24-ig volt honvédelmi miniszter.

¹¹⁶ Zsindely 2021. 218.

¹¹⁷ Jagow, Dietrich von (1892–1945) 1941. július 20-tól 1944. március 19-ig volt a Német Birodalom budapesti követe.

tatta az erdélyieket. Hogy mit beszélt, nem hallottam, mert mi egy másik társaságban anekdotáztunk. Zárórakor azonban odamentem hozzájuk. Akkor éppen Kállay nagy hangon hirdette: ha a németek adnak helyet hozzá, én azonnal kitelepítek egymillió zsidót Goldberger vezetésével! Jó, jó – szoltam közbe –, de majd inkább holnap. Ma már záróra van. Kállay elnevette magát, felugrott: na, gyerünk akkor. Mindenki nevetett. Legalább elmondhatod majd – szoltam oda neki elmenőben –, hogy te kitelepítetted volna a zsidókat, de Zsindely Feri nem engedte.”¹¹⁸

1942. november 10-én – a sztálingrádi csatától nem függetlenül – arról tudósított Zsindely, hogy a „németbarátok száma egyszerre megfogyatkozott, az angolbarátoké megsűrűsödött, s a zsidók egy csapásra elszemtelenedtek megint”.¹¹⁹ Másnap pedig különös eszmefuttatást közölt a képviselőházi folyosó beszélgetéseiről. „Tegnap még a tengely haladéktalan cserbenhagyását és a háborúból való rögtöni kilépésünket követelték – írta. – Képmutató elmélyedés után azt feleltem nekik: »igaz, talán igazatok van. Jobb lenne a német megszállás, amely ez esetben persze elkerülhetetlen – de legalább biztonságban és békében élhetnénk.« Erre meghökkentek. Ma már szó sincs a különbékéről – ma a hadseregünk rögtöni visszahívása és a déli határon való felállítása volt soron. »Talán igazatok van« – feleltem megint –, »talán jobb az angol hadsereg ellen harcolni, mint az orosz ellen, az mégiscsak európaibb ellenfél.« Erre ismét meghökkentek. Kíváncsi vagyok, holnapra mi lesz a helyzet. És még ezek a haza sorsának irányítói? Szerencse, ilyesmit tőlük senki se vár. Az a gyanú támadt bennem, hogy a zsidófaló politikusok véleményét – persze a tudtuk nélkül –, de titkos szálakon a zsidók irányítják. Kezdeti diadalmámoruk után a zsidók kissé megszéppentek. Tudják, hogy csak egy átmeneti német megszállás esetén is megpecsételődik a sorsuk. Fegyverletételről hát több szó nem is esik.”¹²⁰ Mindenképpen figyelemreméltó, hogy Zsindely milyen epésen nyilatkozott képviselőtársai szűklátókörűségéről, illetve mennyire tisztán és előre látta a többnyire általa is ellenszenvesnek beállított zsidóság végzetét egy német megszállás esetén.

Jó egy héttel később már a miniszterelnökség költségvetésének tárgyalása kapcsán jegyezte meg, hogy milyen „csendes, békességes” volt ennek vitája. „Lehet, hogy a parlamentarizmus agonizál – rögzítette a naplójába –, és ezért ásták el a pártok a harci bárdot, mert olyan rozsdás már, hogy nem érdemes forgatniuk. De az is lehet, hogy a magyarság történelmi érzéke jelentkezik, s az fegyelmet parancsol a háborús időkben a pártokra. De akkor meg miért nem jelentkezett ez a történelmi érzék a múlt háború idején is, és hogyan lehettek azok az eszement parlamenti

¹¹⁸ Zsindely 2021. 275.

¹¹⁹ Uo. 280.

¹²⁰ Uo. 280–281.

csaták? Talán azért, mert akkor tele volt izgága zsidóval a Képviselőház.”¹²¹ Utóbbi véleménye is antiszemita érzelmeit tükrözte.

Az év végén, 1942. december 22-én is realisztikusan mérte föl a helyzetet. „A németek, mióta rosszul megy nekik Oroszországban és Afrikában, egyre erőszakosabb követelésekkel lépnek fel velünk szemben – panaszkodott. – Fütyülnek, mint a megszeppent gyerek a sötétben. Azt fütyülik, hogy oldjuk meg a zsidókérdést az ő szájuk íze szerint. És csupa ilyen, a hadműveletektől független követeléseket támasztanak. Kállay elutasító válaszokat ad nekik.”¹²²

A doni katasztrófa első, még meg nem erősített híreit hallva pedig így nyilatkozott 1943. január 21-én: „A német hadijelentés szinte említést sem tesz a voronyezsi szakasról, noha elismerték, hogy akkora erővel nem akarnak adatot szolgáltatni az ellenségnek, amely mintha nem lenne tisztában a tulajdon sikerével. Így aztán a mi vezérkarunk sem adhat a magyar közvéleménynek bővebb tájékoztatást. De az angol és orosz rádiók valami diadalt mégis csak híresztelnek – 27 ezer magyar, 20 ezer olasz és pár ezer német foglyot. Ezt hallják Budapesten is, a zsidóknak ragyog a képe, és egyes nagyurak gratulálnak egymásnak a német vereséghez, az angolmánia egyre divatosabb lett, mint valaha volt. Hogy minek örülnek ezek az urak? Azt remélik talán, hogy az oroszok letiporják a németeket? Annak örülnek, hogy majd sorra akasztják fel őket magukat is mind? Az emberi rövidlátás megdöbbenő.”¹²³ Zsindely szavaiból kiderül, hogy még ekkor is bízott a németek erejében, bár tisztában volt azzal is, hogy a háborút nem nyerhetik meg, valószínűleg el fogják veszíteni. Ennek kapcsán élcelődött keserűen a német vereségnek örvendő zsidókon, megint csak a velük szembeni antipátiáját bizonyítva.

1943. január 29-én a zsidó vagyonadó – végül megghiúsult – tervéről tartott értekezletről tudósított Zsindely. Ezen a miniszterelnök, a Zsindely naplójában csak Louis-ként emlegetett Reményi-Schneller Lajos pénzügy-, Keresztes-Fischer Ferenc belügy-, Szász Lajos közellátási (tárca nélküli) miniszter és Zsindely vett részt. Az erről szóló – a kormánypárt jobboldala és a szélsőjobb által is sürgetett – törvényjavaslat benyújtását Kállay és „Louis is határozottan és ismételten megígért[e] a képviselőháznak”. Zsindely azonban úgy látta, hogy ez a „németek téli vereségei miatt a lehető legrosszabb időpontban kerül most elő”, s bár korábban „gond nélkül elő is terjeszthettük volna, de Kállay húzta, halasztotta mindeddig”.

„Louis-nak pedig sürgősen kell a pénz a hadikiadásokra – folytatta Zsindely –, mégpedig adóból. Ha más adóemelést javasol, feltétlenül követelni fogja a jobboldal,

¹²¹ Uo. 285.

¹²² Uo. 299.

¹²³ Uo. 320.

hogy előbb a zsidóadó ígérletét váltsák be. Az egész külügyminisztérium, s az összes követ – persze Sztójajt [a berlini magyar követet] kivéve – szinte rimánkodva kéri, hogy további zsidóellenes intézkedést ne hozzunk. De az egyéb értesüléseink is azt bizonyítják, hogy az angolszász világ egyre inkább az antiszemitizmust tartja a legnagyobb bűnnek. A relativitás alapján ebben nem állunk éppen rosszul, mert a környező államok zsidósága minden ellenintézkedésünk dacára is hozzánk menekül. Csak az egy Újvidéket róják fel bűnünkül, s azt sem elsősorban a szerbek, de a zsidókon elkövetett öldöklés miatt.”¹²⁴

A megbeszélésen magával a javaslatnál végül nem is foglalkoztak, csak azzal, hogy azt egyáltalán be lehet-e nyújtani az országgyűlésnek. Ám a „[...] tárgyalás nem úgy alakult, ahogy Louis gondolta: a jobb- és baloldal harcának, ahol majd ő képviseli a jobboldalt, Kállay a balt, mert Kállay rögtön kijelentette, s egyre hajtogatva, hogy neki erkölcsi kötelessége benyújtani a javaslatot, mást nem tehet. Legfeljebb lemond. Látom, hogy főként Németországtól fél, amely már többször kérte tőle a zsidók megregulázását. De attól is tart, hogy Imrédyékkel összefoghatnak a németek, és olyan kormányt teremthetnek, amely mindenben kiszolgálja őket. Végigbeszéltük az összes lehetőséget, keserves munka volt. Megegyeztünk abban, hogy a Kormányzó Úr az előzetes ígérletével szemben nem járulna hozzá most a javaslat beterjesztéséhez, mert akkor exponálná magát a felelősségben. [...] Felvettem azt az ideát, hogy a kormány nyújtsa be a javaslatot, s nem bánja, hogy a Felsőház azt majd alkalmasint elutasítja – így még inkább kifejezésre jutna, hogy a németbérenc kormány antiszemita javaslatával szembefordul a magyar nemzet. De ez a megoldás nem tetszett. Abban maradtunk, hogy húzzuk el még a dolgot.”

E bejegyzés alapján Zsindelynek a zsidók vagyonadójáról alkotott véleménye pontosan ugyan nem derül ki, ám mégis érzékeltette, hogy nem tartaná szerencsésnek annak parlament elé való terjesztését. Másrészt azt is látta, amivel ennek az eseménynek a leírását lezárta: „Igen ám, de Louis-nak pénz kell.”¹²⁵ Ördögi kör volt ez, hiszen az addigi zsidótörvények – és a korabeli közhangulat – alapján a magyar tár-

¹²⁴ Uo. 327. Az újvidéki razziáról: „1942 januárjában az eredetileg a bel- és közbiztonság helyreállítása mellett elsősorban külpolitikai megfontolásokból, a Bácska déli területein indult razzia végül túlkapásokba torkollva, ártatlan polgári áldozatok életét követelve, 1942. január 20-án Újvidéken kezdődött, s 23-án kulminálódott. Bár az áldozatok zöme, 2578 fő, a szerb etnikumból került ki, az öldöklések során életét veszített 1068 zsidó miatt annak egyben kifejezetten antiszemita éle is volt.” Dévavári Zoltán: Dr. Nagy Iván (1904–1972) életrajza. In: *Klikkharcok az emigrációban. Nagy Iván (1904–1972) délvidéki emigráns magyar politikus válogatott iratai (1949–1954)*. Közreadja uő. Budapest, Külgazdasági és Külügyminisztérium–Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Eötvös Loránd Kutatói Hálózat, 2021. 31., bővebben, a vonatkozó szakirodalom felsorolásával: uo. 31–36.

¹²⁵ Zsindely 2021, 327.

sadalom jelentős része valószínűleg nem tiltakozott volna egy újabb zsidóellenes intézkedéssel szemben, a politikusok közül pedig ugyancsak sokan a legkisebb ellenállás irányát követték volna a tehetős zsidók megadóztatásával. Mindehhez a kétségtelenül egyre erősebb, újabb antiszemita intézkedéseket követelő német nyomás járult.

Utóbbit tanúsították Zsindely 1943. május 1-jei sorai. E napon Sztójay Döme berlini magyar követ kereste őt föl: „[...] végeláthatatlanul dőlt belőle a panasz. Mindenképpen azt akarta bebizonyítani, hogy a németeknek igazuk van, ha úgy bánnak velünk, ahogy bánnak, mert mi mesterségesen tesszük őket bizalmatlanná. [...] A mai politikánkat is a legnagyobb aggodalommal nézi, s az én támogatásomat is kérte, hogy a kabinetben iparkodjak a német kívánságok teljesítése érdekében közbenjárni. Főleg a zsidókérdés rendezését emelte ki mint legfontosabbat. Ez vörös posztó a németek szemében. Nem mondom, hogy egyben-másban nincs igaza neki, de mégis: inkább a németek követe ő Budapest felé, mintsem a mi képviselőnk Berlinben.”¹²⁶ Zárómondatának állítása – még ha talán nem is tőle származik – azóta is számos történeti munkában megismétlődik.

Az 1943. május 26-i minisztertanácson – ekkor Zsindely már miniszter volt – ismét, immár megváltoztatott formában került elő a zsidóvagyon megadóztatásának kérdése. Az erről szóló – csak rövid összefoglalást tartalmazó – jegyzőkönyv szerint Reményi-Schneller rámutatott „[...] arra, hogy az eredeti elgondolás az volt, hogy a zsidó vagyonok egy zsidóvagyon-dézsma útján legyenek erősen megadóztatva. Miután a kormány egy ilyen külön zsidó vagyondézsma gondolatától ezidőszereint eltekinteni óhajt, más megoldást nem látott, mint egy olyan kiegyenlítő adó létesítését, amely egy 10 évi vagyonszaporulat megadóztatását szolgálná. Ezen adó természetesen nemcsak a zsidóvagyonokat érintené, hanem az újonnan keletkezett keresztény vagyonokat is. [...] tökéletes megoldást ezen adózás nem jelentene, sokan igazságtalannak fogják megítélni, mivel régi nagy zsidó vagyonokat kevésbé érintene, ellenben nagyobb mértékben megadóztatná az utolsó évtizedben létesült keresztény vagyonszaporulatot.”¹²⁷

Zsindely ennél jóval részletesebben beszámolt az ülésről, és arról is, miként értékelte Reményi-Schneller javaslatát, illetve a miniszterelnök és a pénzügyminisztere közötti pengeváltásokat. Eszerint Reményi-Schneller hosszasan ismertette két tervezetét, „[...] az egyik a tisztviselő fizetések felemeléséről, a másik a külpolitikailag elejtett zsidóvagyon-dézsma helyébe hozandó általános vagyonszaporulati adóról szól. Rossz javaslat mindkettő. Az első, mert 400 millió pengőnél többbe kerül, a második,

¹²⁶ Uo. 377.

¹²⁷ MNL OL, K 27, 1943. május 26-i ülés, 58. napirendi pont.

mert fából vaskarika: nem meri kimondani a zsidó szót sem, de mégis azt akarná, hogy a tervezett krudélis [kegyetlen] adó csak a zsidókat sújtsa. Persze, hogy nem sikerül neki. Az a gyanúm, hogy Louis szántsándékkal agyalta ki ilyen lehetetlenre. Ő ugyanis rettenetesen dühös, amiért a Kormányzó Úr nem járult hozzá a miniszterelnök beígérte zsidó-vagyonadóhoz, hogy a miniszterelnök is elejtette külpolitikai okok ürügyén ezt a tervet, amelyet időközben Louis is garantált a nyilvánosság előtt. Nem lehetetlen tehát, hogy így akarja beigazolni, mennyire nincs itt más megoldás, mint a zsidóadó. Intelligens ember – lehetetlen, hogy ezt a mai javaslatát komolyan vegye. Persze nehéz az a feladat, amelyet meg kellene oldania. Szinte lehetetlen. Az őszinte zsidóadó tiszta sor volna, s Louis-nak kedvére való. A miniszterelnök meg azt mondja, hogy csináltuk volna meg a németek győzelmei idején, akkor ez érthető lett volna – de most? Bármennyire is népszerű lenne belpolitikailag, ő a nemzet érdekében veszélyeztetésével nem hajlandó népszerűsége törni. Louis tudja, hogy szemnyi igazság sincs ebben az indoklásban, s úgy érzi, bohóc-szerepet játszatnak vele. Dühös tehát, s most talán komolyan foglalkozik a lemondás gondolatával. Az infláció áradata is fenyegeti. Segítség sehonnan. A háború egyre több pénzt követel, új adók kellenének, de ezeket az érdekeltek már csírájában sorra eltiporják.”¹²⁸

1943. július közepén az erdélyi kereskedők ellenőrzése miatt a nagyváradi főispán, Hlatky Endre megítélése ürügyén szólalkozott össze Zsindely a kormányfővel. Zsindely szerint a főispán „makacsul és fondorlatosan” védte a zsidóság érdekeit. Kállay megjegyezte: „[...] »te, Feri, mindenfelől panaszkodnak nekem, hogy Erdélyben hogyan akartok ti bánni a zsidókkal«. Én azonnal felcsattantam, mondom saját magam legnagyobb csodálatára. »Bocsáss meg, hogy közbeszólok – mondtam –, de nem mindenfelől hallottad ezt a panaszt, csak egyfelől. S az az egy a váradi főispán.« A vita hevében szokása szerint igaza védelmében hazudozni is próbált, s akárhányszor próbált, én mindannyiszor rögtön rápirítottam. Hát így volt. Olyasmiket is mondtam neki, hogy nem tűröm sem a főispánnak, sem másnak a beleszólását azokba a szakügyekbe, amiért én vagyok a felelős. Később feljött hozzám a főispán – meg volt szeppenve. Kimagyarázta valahogy a dolgot, s megegyeztünk.”¹²⁹

Zsindely nemcsak a „zsidóvédőkkel”, hanem az ellenzékkel szemben is határozott álláspontot képviselt. A Kiszgazdapárt vezetőjével, Tildy Zoltánnal – akiről úgy vélte: „túlzásos nagy tisztséget” tölt be „képességeihez mérten” – folytatott beszélgetéséről 1943. augusztus 31-én így emlékezett: „A német hadiszerencse leáldozásával a Kiszgazdapárt súlya is megnőtt a konjunktúrát meglóvágoló emberek szemében. Tolakodni kezdenek felé azok az emberek, akik angol győzelem esetére biztosítani

¹²⁸ Zsindely 2021. 383.

¹²⁹ Uo. 400.

akarják magukat. A különben tisztességes Tildy váratlanul akkora szerephez jutott, hogy az már neki magának is kényelmetlenné kezd válni. [...] Tildy nem is képes komolyan megfontolni azt a lehetőséget, hogy sorsunkat esetleg más is megszabhatja, mint az angolok. A németek teljes vereségét pár hónapon belül bizonyosra veszi – az addig tanúsított magatartásunkat igen fontosnak a jövőnk alakulása szempontjából. Nemcsak Tildy, s az ő kényszeredett pártja gondolkodik így, hanem az a zsidó és liberális elemekkel telített egyre növekvő tábor, amely németgyűlöletében az angol jóindulat szalmaszála után kapkod. Az orosz veszedelem elől pedig a fejét egyszerűen bedugja a homokba.”¹³⁰ Hamarosan bebizonyosodott, hogy Zsindely utóbbi megjegyzése találó volt, hiszen az 1943-ban még az angolszászok térségünkben való gyors megjelenésében bízó 1944 tavaszára már be kellett lássák: Magyarország területét – inkább előbb, mint utóbb – a Szovjetunió hadserege fogja elérni.

Az 1944. február 15-i minisztertanácson Zsindely és Kállay ismét vitába keveredett. Zsindely úgy vélte, hogy a Kállay-féle „[...] összevissza sedre kapkodást néha igazán lehetetlen szó nélkül elviselni. Ma olyasformát mondott, hogy minden belső bajunknak a zsidóellenes törvényeink az oka, s hogy a zsidók munkája nélkül nem lehetünk el. Magam tudom a legjobban, mennyi haszontalan keresztyén furakodott őrségváltás címén a zsidók helyébe. De ennek a kétségtelen nyavalyának nem az az orvossága, hogy most egyszerre hideget fújunk ugyanazzal a szájjal, amellyel eddig forrót fújtunk. Felcsattantam tehát. A miniszterelnök próbált visszacsattanni előbb, de ezúttal rögtön mellém állt Lukács Béla,¹³¹ aztán Louis is, Antal Pista,¹³² Szász Lajos – a miniszterelnök mellett csak a belügyminiszter állt ki és Szinyei Jenő.¹³³ A többi passogott. Mi ellenben annál hangosabbak lettünk olyannyira, hogy a miniszterelnök is, a belügyminiszter is megfújták a takarodót. Lehet, hogy a külpolitikai helyzet változása a zsidókérdésben is más politikát tesz szükségessé, mint a mi eddigi politikánk. Akkor azonban menjünk a kormányról, s az új politikát csinálja más.”

Zsindely végkövetkeztetése teljesen logikus volt ugyan, ám az már annál kevésbé, hogy ilyen vehemenssen kiállt a zsidóellenes törvények mellett. Annál is inkább, mivel ugyanezen a napon így zárta naplóját: „Megkezdődött a bomlás. E siker után mi, a többi »csatlósállam« el lehetünk készülve az angolszász nyomás fokozódására.

¹³⁰ Uo. 420–421.

¹³¹ Lukács Béla (1892–1958) 1942. április 17-től 1944. március 22-ig volt a Kállay-kormány tárca nélküli hadigondozási minisztere, 1940. november 5-től 1944 májusáig a kormánypárt, a Magyar Élet Pártja elnöke.

¹³² Antal István (1902–1973) ugyancsak 1942. április 17-től 1944. március 22-ig volt a Kállay-kormány tárca nélküli nemzetvédelmi-propagandaminisztere.

¹³³ Szinyei Merse Jenő (1888–1957) – Hóman Bálint utódjaként – 1942. július 3-tól 1944. március 22-ig volt a Kállay-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere.

Ez a nyomás egészen a bombázásig elmehet. De a »csatlósállamok« között is mi, magyarok állunk a legcudarabbul. Széles e világon senki barátunk nincs.”¹³⁴ Zsindely tehát tisztában volt azzal, hogy a németek folyamatos hátrálásban vannak, de másokhoz hasonlóan valószínűleg ő is úgy vélte: a zsidóellenes intézkedések enyhítése a Közép-Európában még a sorozatos vereségei ellenére is rendkívül erős német hatalom megszállását váltaná ki. Ez végül jó egy hónap múlva be is következett; egyik indoka pedig a zsidókérdés magyar részről történő túlságosan erélytelen kezelése volt. Zsindely szavaiból azonban még ekkor is az érezhető, hogy alapjában helyeselte a zsidók állampolgári jogainak nagyfokú korlátozását.

A német megszállás előtti, utolsó erre vonatkozó sorai is ezt tanúsítják. 1944. február 17-én ugyanis megint Kállayt szapult a naplójában. „Százféle szorongattatásaink egyike a legnagyobbaknak, hogy ebben a válságos időben Kállay Miklós az ország miniszterelnöke. Kicsinyes, hiú, gyáva, hazug és határozatlan. Pedig van neki esze, de nem képzi, hogy jóra is használhatná. Mára a belügyminiszternél értekezletre hívatta össze a főispánokat, s ott a külpolitikai helyzet ismertetése címén kétségbe ejtette őket. Olyanokat mondott nekik, hogy 90%-os valószínűséggel el fog pusztulni a nemzet, s hogy Európában körös-körül a zsidóbarát irányzat erősödik: ehhez nekünk is alkalmazkodnunk kell. Tegnap a tábornokok értekezletén is hasonló bátorítást adott.”¹³⁵

Az 1944. március 19-i események – bár a német megszállás előkészületeinek már korábban voltak jelei – megdöbbentették Zsindelyt.¹³⁶ Naplója leghosszabb bejegyzése is e napról szól. A zsidókérdésről Horthy koronatanácson elmondott beszédét idézte – az ő tolmácsolásában ennek lényege az volt, hogy Hitler a kormányzóval folytatott tárgyalásán: „Bizalmatlanságának indokául főként a zsidókérdés magyar kezelését, a sajtópolitikánkat és az angolszászokkal való titkos megegyezésre törekvésünket jelölte meg, amely utóbbira állítólag tömegével vannak bizonyítékaik. Ezek közül a bizonyítékok közül ő is, Ribbentrop is ismételt kérésre sem volt hajlandó többet megnevezni annál az egynél, hogy az amerikai külügyminisztérium követségeihez intézett, s a németek által desiffrózott titkos körtávirata szerint Magyarország különféle tapogatódzásokat folytat, de nem kaphat más feltételeket, mint a feltétlen

¹³⁴ Zsindely 2021. 476–477.

¹³⁵ Uo. 478.

¹³⁶ Minderről felesége is beszámolt, kissé kiszínezve Zsindely reakcióit: „»Hajnalban azzal jött haza, hogy lemondott, mert a fegyveres ellenállást leszavazták s ő annak, ami most következik, cinkosa nem lesz! Teleki Pál halála óta nem láttam ilyen felindultnak. Sohasem hallottam káromkodni, csak akkor. Sírt. Napokig nem hagyta el a házat, s én tudtam, hogy a letartóztatását várja. Nyugodt volt, de szokatlanul csendes. A naplóját írta, melyet én sosem olvastam.«” (Zsindely március 19-én este írta naplója leghosszabb napi beszámolóját, tehát nem 20-án hajnalban ért haza /Zsindely 2021. 492./; a fegyveres ellenállásról komolyan nem esett szó.) Idézi: Dizseri 1994. 131.

megadást. Hosszan fejtegette a zsidókérdést. Finnországban csak ötezer zsidó él – mondta –, de azt a kavarodást, amely most a finn–oroszl különbéke körül keletkezett, egyedül ez az ötezer zsidó okozta. Az egymilliós magyarországi zsidót még Németország se bírná el, nemhogy a kis Magyarország. E téren rendet kell teremtenie, s Magyarországot a zsidóktól és angolbarát elemektől meg kell tisztítani.”¹³⁷ Zsindely azt az értesülését is megosztotta, hogy Keresztes-Fischer „[...] belügyminisztert felszólították, akadályozza meg rendörkordon felállításával, hogy Budapest területét egyetlen zsidó is elhagyhassa. A belügyminiszter előbb megtagadta ezt, mire a német kijelentette, hogy akkor a saját embereivel állja el az utakat. Erre a belügyminiszter inkább elrendelte a rendörkordont.”¹³⁸

Ahogy 1944. március 19-e után Hómannak is felkínálták a kultuszminiszteri tárcát, úgy Zsindelyt is megpróbálták rávenni, hogy maradjon vezető pozícióban – ami azt jelzi, hogy a németek számára is elfogadható politikusnak számított. Maga számolt be erről március 22-i naplóbejegyzésében. E napon tudósított arról, hogy a „németek a városban szedik össze a zsidókat, egy-egy angolbarátnak ismert kereszttyént is leletartóztatnak – de általában kerülnek a feltűnést”. A Sztójay Döme vezette kormány összetételéről – mindenféle ellenérzés nélkül – megjegyezte: „Hát – Isten segítse őket! Pessimista vagyok a jövődjüket illetően, de amíg uralmon vannak, aligha kell valamilyen személyes veszedelemtől tartanom. A puskáimat mindenestre kár volt egyelőre elásatnom. De ha már el vannak ásva, csak maradjanak is ott – ki tudja, meddig él az új kormány.” Hozzátette: „A németeket állítólag erősen impresszionálta, hogy a magyarok a miniszterségre nemigen tolaodtak: Imrédy határozottan elutasította, hogy más úton vegye kézbe a kormányt, mint alkotmányosan, Hóman pedig azt mondta a kultuszminiszterséget kínáló német követnek, hogy ilyesmiről még tárgyalni is csak alkotmányos magyar személyel tárgyalhat. Sztójaynak aztán egészségi állapotára hivatkozva kitért.”

Ezután szolt a saját, esetleges szerepéről. „Engem [Lukács] Béla [a kormánypárt elnöke] is, de az egész pártvezetőség is arra iparkodott rávenni, hogy tárca nélküli miniszterként vállalam a miniszterelnöki államtitkárságot. A tárca nélküli miniszterséget persze alkotmányjogilag összeférhetetlennek tartom az államtitkársággal,

¹³⁷ Zsindely 2021. 498. – A koronatanácsról készített jegyzőkönyv – amely csak tömör összefoglalója az ott elhangzottaknak – hasonlóképpen tükrözte Hitler zsidókérdéssel kapcsolatos, Horthy idézte szavait (ebből is úgy tűnik, Zsindely többnyire hitelesen adta vissza a hallottakat a naplójában): „Újabb vád volt, hogy Magyarország a zsidókérdésben semmit sem tesz, és nem hajlandó a nagyszámú magyarországi zsidósággal leszámolni. Itt felemlítette Hitler azt, hogy Finnországnak csak ötezer zsidója van, és ez is milyen aknamunkát végez Finnország további helytállása ellen.” MNL OL, K 27, 1944. március 19-i koronatanács.

¹³⁸ Zsindely 2021. 496. A koronatanácsi jegyzőkönyv ezt a hírt is megerősítette.

de nem a hiúság vezet: vállalnám én az államtitkárságot miniszterség nélkül is, sőt csakis így vállalnám, ha vállalni akarnám. De nem akarom. Nem a felelősségtől félek, nem is a muszkavezetők ódiúmatól – bár ezen a per excellence politikai poszton ez a kérdés is fokozottan kiélezett. De tisztában vagyok azzal, hogy – akármiben bízunk is most szegény Kormányzó úr – a honvédségünk teljes harcra vetése elkerülhetetlen. Márpedig nem a magyar, hanem a német érdek szolgálatában. Azonfelül: miként vállaljon felelősséget az ember azokért a kegyetlenségekért, amelyeket a németek a zsidókkal szándékosan elkövetnek?”¹³⁹

Gondolatmenetéből kétségtelen, hogy a felkínált pozíció visszautasításában a magyar érdekek képviselőjének szinte lehetetlenné válása mellett a németek követelte zsidóellenes intézkedések elutasítása játszotta a főszerepet. Az addigi jogkorlátozásokat elfogadta, sőt, szükségesnek tartotta, de a várható teljes jogfosztáshoz már nem kívánt kormányzati tisztségből hozzájárulni. Keserűségét március 28-án így fejezte ki: „A minisztertanácson egyes egyedül én ágáltam Kállay ellen, és a jobboldali gondolatért: Antal Pista, Szász Lajos, Csatay, sőt majd mindig Louis is hallgatott. S ők most miniszterek. Nem mintha a kormányba vágyódnék. Isten mentsen tőle! Szívből kívánok nekik szerencsét, hosszú életet. Bár sikerében nemigen merek bizakodni, de nem tagadom meg őket. Hanem ők? Ők hogyan vannak velem? Úgy látom, az antiszemiták engem filozsemitának tartanak, a filozsemiták antiszemitának – az angolbarátok nácinak, a németbarátok anglofilnak. Egyik skatulyába se férék teljesen bele. Magyar vagyok, semmi más.”¹⁴⁰

Április 1-jén már a zsidókkal szembeni rendeleteket sorolta Zsindely, amelyeket még számos további követett:¹⁴¹ „A zsidóknak sárga csillagot kell hordaniuk, nem lehetnek ügyvédek, tisztviselők, elveszik az autóikat, telefonjukat, rádiót, nem ülhetnek taxiba, nem utazhatnak vasúton: sajnos csupa aljas dolog, amelyekért legalább annyira felelős Kállay mulasztása és a zsidó prepotencia [hivalkodás, önhittség], mint a németek mostani követelőzése. Mennyit magyaráztam ennek a szerencsétlen Kállaynak, hogy a zsidók tutujgatása feltétlenül radikális antiszemizmushoz fog vezetni. Nem hitte. S nem hitték a zsidók sem. Most itt van. Radikálisabban, semmint hittem volna. [...] Az orosz pedig a Tatár-szorosban van már: ma ez a hír ejtette kétségbe a várost. A rádió hírei nem teszik elhíhetetlenné. Ha pedig csak-

¹³⁹ Uo. 505–507.

¹⁴⁰ Uo. 511.

¹⁴¹ Ezeknek fakszimiléjét szinte teljességükben közli: *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*. Szerk. Vértess Róbert. Budapest, PolgArt, 2002. – A fontosabb jogszabályokat szintén közli, illetve 88 rendeletet sorol föl: Hollósi 2016. 101–109.

ugyan betörnének az oroszok, nem tudom, nem lesz-e hamarosan pogrom is még. Ez az éppen, amit a zsidók sohasem akartak elhinni.”¹⁴²

Soraiból megint csak úgy tűnik, hogy számára a német megszállás előtti zsidóellenes rendelkezések mindenben igazolhatóak – sőt, azok részben a zsidók érdekében születtek –, a gond velük sokkal inkább a be nem tartásuk, mint a meghozataluk volt. A keresztény magyar értelmiség tekintélyes része vélekedett Zsindelyhez hasonlóan, de voltak, akiknek a március 19-e utáni zsidóellenesség is kevésnek bizonyult. Emiatt is vállaltak sokan szerepet a megszállt ország részbeni elitcserével kialakított közigazgatásában, később a gettósításokban és a zsidók deportálásában. Zsindely azonban nem tartozott már közéjük.

Korábbi nézeteit is felülbírálván írta 1944. április 7-én: „Keveset járok a városban, s így csak ma tűnt fel, hogy mennyi töménytelen is itt a zsidó. A sárga csillagukról most meglátszik. Az a furcsa, hogy olyanok zsidó voltát árulja el, akiket az ember szemre nem nézne annak. Másokat pedig, akiket a kinézetük alapján zsidónak nézne az ember, azokon nincs csillag. Viszont az még feltűnőbb, hogy mennyi a toprongyos, szegény zsidó. Eddig ezeket az ember nemigen vette észre, s abban a hitben lehetett, hogy a zsidók többé-kevésbé jómódban élnek. A jómód is szinte a zsidó faji vonások közé számított. Nem így áll a dolog. Sok proletárforma emberen látni a sárga csillagot. És bent a templomban is megdöbbenően sokakon lehetett látni. Bereczky [Albert] kihirdette a szószékről, hogy a megkülönböztető kormányintézkedések nem vonatkoznak az egyház belső életére, s bejelentette, hogy ma az összes református templomban azonos szövegű deklaráció történik. Igen sok sárgacsillagos férfi és nő járult az Úr asztala elé. Restelkedtek valamennyien, és én sajnáltam szegényeket.”¹⁴³

Tíz nappal később – s két nappal azután, hogy április 15-én Kárpátalján megkezdődött a magyarországi zsidóság gettósítása¹⁴⁴ – Zsindely keserűen állapította meg: „Tegnap megjelent a zsidók vagyonának lefoglalásáról szóló kormányrendelet. Kegyetlen egy rendelet.”¹⁴⁵ Általában: eddig alig történt több a különböző zsidóellenes intézkedéseknél. Közülük, amely használt is valakinek, mind a középosztálynak használt. A tömegek még nem kaptak semmit. Mert nekik a saját szem-

¹⁴² Zsindely 2021. 513.

¹⁴³ Uo. 517.

¹⁴⁴ Baky László államtitkár aláírásával 1944. április 7-én adták ki a 6163/1944. BM VII. res. rendeletet a zsidók elkülönítéséről és a gyűjtőtáborok felállításáról, ennek alapján kezdődött el nyolc nap múlva a gettósításuk.

¹⁴⁵ 1944. április 16-án lépett hatályba a Sztójay-kormány 1600/1944. M. E. számú rendelete a zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről. A kérdéskörrel bővebben: Botos János: *A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa 1938–1949*. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2015. 35–63.

pontjukból ugyan mindegy, hogy a kizsákmányolójukat Chorinnak hívják-e, vagy másnak.”¹⁴⁶

Április 20-án Zsindely teljesen jogosan tette szóvá, hogy a Sztójay-kormány tagjai állandóan az előző „rendszer” szidják, miközben „az egy Sztójajt leszámítva egyetlen tagja sincs az új kormánynak, aki ne lett volna kormánytag azelőtt”, így voltaképpen folyton önmagukat pocskondiázzák. „Továbbá zsidóellenes rendelkezéseket hoznak – tette hozzá. – Ebben a kettőben merül ki eddig a tevékenységük. Legutóbb azonban elrendelték már a zsidó üzletek bezárását, minden értelmiségi foglalkozás gyakorlásától eltiltották őket, és az ország egyes vidékein az összefogódásukat, elhurcolásukat és gettóban összezsúfolásukat is megkezdték. Ezt vidékenként akarják országszerte végrehajtani. Ez a kegyetlenkedés azonban a magyar lélektől idegen, a parasztság ezen felül – bár helytelenül –, de jótevőjét látja az uzsorás zsidóságban. Hallom, hogy például Zemplénben nemcsak, hogy megsiratta az összefogott zsidókat, de az öklét is rázta, hogy visszaadjuk mi ezt még ugyanígy az uraknak! Mert hiába történik mindez német parancsra, azt ő nem látja. A nép csak azt látja, hogy a parancsot a magyarok hajtják végre, az urak.”¹⁴⁷

Miközben Zsindely a kollaboráció természetét helyesen elemezte, még mindig azt gondolta, hogy a német bábáskodással alakított, szerinte is gyenge, cselekvésre szinte képtelen kormány mögé kell állni: „De akárhogyan is van, a zsidók ellen hozható intézkedések köre nagyjából lezárult. A tömeg a hadba vonulást, a bombázást, a szakszervezetek feloszlátását, a kommunista eszme miatti igen sokszor alaptalan internálást és egyéb ilyesmiket kapott csupán az új rendtől eddig. Jót még nem kapott semmit. Nem tudom, mit tehet a kormány szociális téren, de sürgősen radikális intézkedéseket kell tennie, különben baj lesz a kormánnyal. Az ő baja pedig mindannyiunknak nagy baja lenne. Szentül hiszem ugyanis, hogy a mostani elég gyarló közállapotaink számunkra ez idő szerint mégiscsak az optimumot jelentik. Minden változás csak még rosszabb lehet. Esetleg katasztrofális. Ezért nem lehet mást tenni: minden erővel támogatni kell ezt a bizonyi igen gyenge kormányt.”¹⁴⁸

Hamar rájött tévedésére. 1944. június 10-én már örült neki, „hogy kívül a kormányon nem kell tudnom mindenről, amit a németek Magyarországon művelnek”. Majd így folytatta: „Harácsolás folyik itt részben a német kincstár javára – azt hiszem, kisebb részben –, másrészt pedig egyes megszálló német személyek magánzsebébe. A lefoglalt zsidóvagyon jó része aligha kerül majd Louis [Reményi-Schneller Lajos]

¹⁴⁶ A naplóban szereplő szövegrész nem került be végül a kötetbe. Külön köszönöm Székér Nórának, hogy ezt is rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁴⁷ Zsindely 2021. 521.

¹⁴⁸ Uo. Az idézett szöveg a teljes naplóból származik, ezt némileg rövidítve hozza a kiadott változat (ismét köszönöm Székér Nóra segítségét).

kezére, ez kézen-közön elvész. Csak amit elvonultságomban is meghall az ember, az is több a soknál. Köztük mohó, csúf, kizsákmányoló állami erőszakosságok. Német birodalmi ménes létesítése Magyarországon, zsidó ingatlanból adományozott ménesbirtokon zsidóktól elvett tenyésző-anyaggal. A megszálló németek vadászása a magyar vadászterületeken – a területtulajdonosok meghívása alapján. És ilyesmik. Mi köze mindennek az új Európáért folyó közös harchoz? Ha akarom, vemhes, ha akarom nem vemhes: egyszer megszálló hatalom, másszor baráti szövetséges. Többnyire egyidejűleg mindkettő. Keserves fából vaskarika.”

Zsindely ezen a napon arról is beszámolt, hogy a városban két hete suttogják: „[...] a németek a Weisz, Chorin, Kornfeld és egyéb főzsidó családok tagjait hálókocsis kényelemmel Svájcra át Portugáliába szállították ki annak ellenében, hogy a tulajdonukban levő ipari részvényeket a Göring Werke-nek, tehát a német államnak adták át. Tekintettel arra, hogy életről, halálról van szó, valószínű, hogy ezek a dúsgazdag zsidók, akik vagyonuk jó részét már régen külföldre menekítették, szívesen kötnének ilyen üzletet. Ennek révén azonban a magyar nehézipar tulajdoni része menne német tulajdonba. Annál felháborítóbb lenne az eset, mert eddig a németek éppen ezeknek a zsidóknak kedvezményezését vetették a magyar kormányzat szemére, akiket most az országból kimenekítettek.”¹⁴⁹

Bár Jurcsek Béla tagadta előtte e hírt, az mégis valósnak bizonyult; igaz, végül nem a Hermann Göring Művekkel írták alá a magyar kormány, különösen Imrédy Béla kifogásolta kényszerszerződést. Ifj. Chorin Ferenc, Mauthner Ferenc, báró Kornfeld Mór és báró Weiss Jenő családja úgy vásárolta meg a családja szabadságát, hogy az 1944. május 17-én aláírt szerződésekkel (négy volt belőlük) 25 évre minden vagyonukat átadták a Kurt Becher képviselte SS gazdasági csoportnak „bizalmi kezelésbe”. Az említett famíliák a német haditermelés szempontjából is rendkívül fontos csepeli Weiss Manfréd Műveken kívül számos egyéb, Magyarország gazdasági életét nagyban befolyásoló ipar- és bányüzemet, valamint pénzügyi vállalkozást birtokoltak.¹⁵⁰

Június 11-én már azt rögzítette Zsindely, hogy „Tata környékét német SS csapatok szállták meg – Bajon is van belőlük 300 – a zsidókérdés megoldásának célzatával. Tény az, hogy ez idő szerint nincs már zsidó Tatán, csak olyanok, akik zsidó munkaszázadokban dolgoznak. No meg a fogházba zárt büntetettek, akiknek vitathatatlanul jobb dolguk van ott a többi zsidóhoz képest. A többieket előbb egy gettónak kine-

¹⁴⁹ Uo. 541–542.

¹⁵⁰ Braham 1997. Első köt. 532–535. – A szerződések szövegét közli: Kugyela Ákos: A Weiss Manfréd konszerntől a Rákosi Mátyás Művekig. *archivNET*, 2006/6. https://www.archivnet.hu/politika/a_weiss_manfred_konszerntol_a_rakosi_matyas_muvekig_egy_csaladi_vagyon_vegnapjai.html?oldal=1

vezett majorba gyűjtötték, majd másnap hetvenesével, mások szerint nyolcvanasával vagonokba préselték, s elszállították őket valahova. A főbíró csak azt tudja, hogy a csendőreinek Komáromig kellett a vonatot kísérniük. A 12 évesnél fiatalabb gyermekeket elvették a szüleiktől, és rettenetes jajveszékelés közben külön vagonba rakták. Az alja nép persze kigyúlt az állomásra az ingyencirkusznak örülni. Egyikük Bandi öcsémnek kéjelegve mesélte az esetet, nyilván valótlanságokkal megspékelve. Hogy a csendőrök dagadtra verték a zsidókat, hogy az egyik zsidó nagybérő 70 ezer pengőt varratott az orvossal a bőre alá, hogy a zsidók a gettóba is rádióleadó állomásokat vittek be uborkás üvegben, hogy a fattyaikat külön marhavagonokba rakatták, s efféléket. És szemmel látható gyönyörűséggel csámcsogta mindezt. És ha elfogynak a zsidók? Kiknek a lecsökkentésében és kínzásában fognak ezek gyönyörködni? Megindult a lavina. A szadizmus felébredt. Hol fog megállni? Az anarchiában?”¹⁵¹

Még ha nem is mindenben hitte el teljesen a „kellemetlen híreket” Zsindely, nyilvánvaló, hogy álláspontja részben éppen ezek hatására változott meg. Mindehhez hozzájárult az az értesülése, miszerint a miniszterelnökség adminisztratív (közigazgatási) államtitkára, Bárczy István beköltözött „a zsidó Goldberger nyolc szobás vilájába, s ott nyilván igen decensen alakította a vidéki gentleman szerepét”.¹⁵²

1944. július 18-án már a felelősség hangja szólalt meg benne, amikor a zsidókérdés kezelésének általa helyesnek vélt módját vázolta – amely nagyon hasonlított Makkai János és Mester Miklós, részben pedig Hóman elképzeléseihez –, egyben a zsidók deportálásakor elkövetett embertelenségeket is elítélte. „Kifejtettem már bizonyosan elégszer, hogy a zsidókérdést Magyarországon meg kell oldani, s hogy alapos megoldás csak a zsidók kiszállításával lehetséges, bár tisztában vagyok vele, hogy ez magában véve is radikális és irgalmatlan eszköz. Annál kevésbé helyeslem azt a kegyetlenkedő módot, ahogyan a deportálás az ország szégyenére valóban megtörtént. Ezért még a hitem szerint meg is kell majd fizetnünk. Külföldön persze felháborodott és szörnyű visszhangja lett, amely természetesen óriásira túlozta még a valóságban is igen nagy kegyetlenséget. Felháborodás hiszen bizonyára akkor is lett volna, ha a deportálás emberségesen történik, erről a zsidók nemzetközi propagandája mindenképpen gondoskodott volna – de egyrészt aligha lehetett volna olyan,

¹⁵¹ Zsindely 2021. 542–543. Tatán a cigánysoron felállított gettót 1944. június 5-én számolták fel. Másnap hajnalban terelték a tatai zsidókat a vasútállomásra, ahonnan marhavagonokban Komáromba, a monostori erődben kialakított gyűjtőtáborba kerültek. Itt – más települések zsidó lakóival – mintegy ötezren zsúfolódtak össze, s innen deportálták őket 1944. június 16-án Auschwitzba. A Tatáról és közvetlen környékéről deportált közel 650 emberből csupán 63-an tértek vissza. Ld.: Körmendi Géza: „*Ma este indulunk a frontra...*” *Tatai leventék (diákok) a második világháborúban, 1944–45.* Limes, 1992/4. 57–68., főleg: 60.

¹⁵² Zsindely 2021. 550.

mint így, másrészt nem kell vele törődni addig, míg a lelkiismeretünk tiszta. Most azonban mi a helyzet? Kivittünk az országból állítólag félmillió zsidót brutális eszközökkel, válogatás nélkül kikereszteltet, kereszteletlent: a zsidóinknak tehát körülbelül a felét. Felháborítottuk magunk ellen az egész külföldet, tömérdek zsidót kergettünk az öngyilkosságba. Valljuk be őszintén, hogy ugyanúgy bántunk el velük, mint a bolsevisták a burzsujokkal. Mi a zsidókra haragudtunk, ők a burzsujokra. A haragunknak egyformán undorító módon adtunk kifejezést. Ez szégyen, ez bűn. Felelnünk kell érte, mert elkövettük.”¹⁵³

A továbbiakban Zsindely már az itt is világosan megfogalmazott felelősségérzetének megfelelően cselekedett: felesége mellé állva segített az üldözötteken. Naplójában ugyanakkor novemberben szólt erről először, mivel az embermentésbe valószínűleg a nyilas hatalomátvétel után kapcsolódtak be. A zsidók deportálásának leállítását – ezzel a budapesti zsidóság pillanatnyi megmenekülését – követően, 1944. augusztus 21-én még erről tudósított: „Városszerte keringő hírek szerint az angol rádió állítólag bejelentette, hogy amíg a zsidók kiszállítása szünetel, Budapestet nem fogják bombázni.”¹⁵⁴ November 12-én azonban – amikor a budapesti zsidók élete már állandó veszélyben volt a nyilas keretlegények túlkapasai miatt – azt ecsegette, miként igyekeznek feleségével a lelkiismeretük parancsának eleget tenni. Ugyanakkor Zsindely a képviselőségéről nem mondott le, a csonka parlamentnek – ha nagy lelki tusák között is, de (akárcsak Hóman) – tagja maradt.¹⁵⁵

„A svédek a mostani német időkben mentik a zsidókat – írta november 12-én a naplójába. ¹⁵⁶ – Klári [Zsindely felesége, Tüdős Klára], azaz a Református Nőszövetség együttműködik velük. A svédek azonban csak azzal a feltétellel terjesztik ki

¹⁵³ Uo. 555.

¹⁵⁴ Uo. 561. – A június 26-i koronatanácson Horthy javaslatára döntöttek a zsidók deportálásának leállításáról, amit július 7-én jelentettek be.

¹⁵⁵ Minderről november 1-jei naplóbejegyzése tanúskodik: „Szörnyű lelki tusát okozott bennem ez a [Szálasi nemzetvezetővé választásának törvénytervezetéről szóló] hír. Mit cselekedjek? Meg nem szavazhatom, ez nem vitás. De elegendő-e, ha egyszerűen nem jelenek meg az ülésen – elegendő-e ez a néma tiltakozás? Valakinek csak hangot kell adnia a józan észnek és becsületnek. Több eredménye nem lehet az ellene felszólalásnak, mert úgyis megszavazzák, s a felszólalót nyilván letartóztatják utána. De nem a letartóztatás a rossz, nem rossz a halál sem: egyedül az ezektől való félelem a rossz. Ettől a félelemtől pedig az Isten eddig megkímélt. Legfeljebb ilyen nevetséges apróságok aggasztanak, hogy majd nem engednek szódabikarbónát magammal vinnem a fogházba, noha most nagyon kínoz a gyomorfekélyem. De hurcoltassam magam egy deklarációért Németországba? Istenem, Istenem! Mondd meg reggelre, mit tegyek?” Az idézett szöveg a teljes naplóból származik, a kiadott változatban nem szerepel (köszönöm Székér Nóra segítségét).

¹⁵⁶ Egy héttel azelőtt, november 4-én, 5-én, 6-án és 7-én is feljegyezte, hogy felesége a gyermekotthonok élelmiszer-beszerzése érdekében „szaladozik a világban”, s e munkába ő is besegít. Zsindely 2021. 612–613. A november 4-i és 7-i bejegyzésrészlet a kiadott naplóból hiányzik, Székér Nóra segítségével jutottam hozzá. November 10-én pedig már kijelentette: „Klári egyre nélkülözhetetle-

a védelmüket – melynek értéke persze kérdéses – a Nőszövetség egyes intézményeire, ha bizonyos számú ágyat az ő rendelkezésükre bocsát. Ezekre a helyekre ők különnek gyerekeket és nőket is, akik kivétel nélkül csaknem olyan zsidók, akiknek ők menlevelet adtak. Ezeknek a menleveleknek az értékét a magyar kormány a kezdeti huzavonák után elismeri, a zsidómentésnek azonban tiszta sor, hogy nem örül. A Nyilaskeresztes párt szervezetei még ma sem akarják elismerni a svéd menlevelet, legalábbis a kormány a lapokban egyre utasítja őket, hogy kötelesek elismerni. De hát a Nyilas párt lelkes ifjai más véleményen vannak – lehet, hogy a tényállást nem ismerik. Mindenesetre megjelentek a svédeknek a Református Nőszövetség vezetésével létesített egyik otthonában, és kiszórták onnan a svédek által betelepített 40 kikeresztelkedett gyereket. Klári hiába telefonált, vasárnap kora reggel senki se volt a hivatalában. Nyakába vette a várost, s akkor kiderült, hogy a svéd Vöröskereszt tisztviselői közül senki nem alszik a saját lakásán. Elővigyázatosságból. A követtel¹⁵⁷ az utcán találkozott. »Inkább nem ülök az autómba« – mondta furcsa mosolygással a követ. Sietett, mert valakit okvetlenül meg kellett mentenie. Az éjszaka megint sok embert lefoglalt.¹⁵⁸

Zsindely ugyan nem említette, de a gyerekek végül megmenekültek. Ezt feleségtől tudjuk, aki az Országos Református Nőszövetség elnökeként a szervezet Podmaniczky utcában lévő főiskolai internátusát, a Teleki Intézetet alakíttatta át zsidó anya- és csecsemőotthonná a svéd Asta Nilsson segítségével, az otthon fenntartását pedig a Pozsonyi úti református gyülekezet ifjúsági körére bízta. Nilsson a svéd Vöröskereszt Mentsétek meg a gyermekeket egyesületének vezetőjeként már az I. világháború után is részt vett magyar gyermekek svédországi nyaralásának a megszervezésében, 1944–45-ben pedig Budapesten a Svéd Vöröskereszt gyermekirodájának munkatársaként dolgozott.¹⁵⁹

nebb a svéd Vöröskeresztnél. Az autónkat bérbe adtuk a svédeknek, aminek fejében hetenként két délelőtti Klári használhatja a kocsit az általa ellenőrzött jóléti intézmények céljára.” Uo. 615.

¹⁵⁷ Az embermentésben aktív szerepet játszó, Budapest ostroma alatt is a városban maradó Carl Ivan Danielsson (1880–1963) 1942-től volt a Svéd Királyság budapesti követe. 1982-ben kapta meg a Yad Vashemtől a Világ Igaza kitüntetést.

¹⁵⁸ Uo. 615–616.

¹⁵⁹ Nilssonról: Kindl Melinda: Svéd–magyar kapcsolatok a két világháború között. Vonalrajzok és skiccek. <https://stockholm.mfa.gov.hu/assets/46/26/35/85712a4c74ba469dc370900126a76a5f6b6a07b26.pdf> – Palasik Márta: Aki „a zengő szélből kihallotta a világ szavait”. A Vorkutát megjárt Karig Sára története. In: *Kényszerű rabság, kettétört sorsok, jelöletlen sírok. A Gulag-kutatás fehér foltjai*. Budapest, A Gulagokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány, 2021. 166–193., 170. – A svéd követség és a különböző svéd szervezetek tevékenységéről számos új adatot tartalmazó, elsősorban Raoul Wallenberg tevékenységére koncentráló kötet: Kovács Gellért: *Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben*. Budapest, Libri, 2014.

Tüdös Klára – aki Hóman unokatestvére, egyben egyik legjobb barátja, Darányi Kálmán miniszterelnök özvegyének elhagyott, Maros utcai házában is anya- és cse-
csemőotthont létesített¹⁶⁰ – a Zsindely leírta történetet így mesélte el: „Mikor pár
nyilas egyetemista rájött, kik vannak az elhagyott internátusban, megfenyegettek,
hogy máris feljelentenek a németeknél. Egy hajnalban rohantam a svéd követet
kihúzni az ágyból, hogy az anyákat a gyerekekkel máshová vitesse. Okos róka volt
a követ. Az üres kocsiját küldte ki a főbejáraton, melyre rá is lőttek, míg mi gyalog,
idegen kerteken át eljutottunk a misszió irodájába. Engem egy leány mellé ültettek,
hogy jelentést diktáljak, amit meg is tettem, de tükön ülve, mert vészesen telt az idő.
Bosszankodtam, türelmetlenkedtem. A gépirónő csitított, amikor egyszer csak ki-
nyílt az ajtó, s a misszió kedves öreg vezetője azzal ölelt meg: – Sie sind gerettet.
[Megmentették őket.] – Amíg én a jelentéssel bajlódtam, magánautókon különböző
svéd védelmű házakba széthordták az asszonyaimat gyerekestül. – Szerettem ezeket
a svédeket. Azt a furcsa öreg hölgyet, Asta Nilssent is, aki a legvadabb szituációk-
ban is hatalmas kalapot hordott, s rókaboát viselt.”¹⁶¹

Zsindely feleségének az üldözöttek érdekében végzett szervezőtevékenységéről
két nappal az említett eset után, 1944. november 14-én is megemlékezett. „A zsidó-
kat megint hajtják Németország felé – utalt a munkaszolgálatosok gyalogmenetben
történő Németország felé irányítására. – Esik a havas eső, gyalázatos idő járja, a zsi-
dók szánamegységei pedig cammognak az országúton: férfiak, nők, gyerekek
vegyesen, viszik a batyut, és halálra váltan, rémülten mennek. Nem szeretem őket,
nem is kell a gyötrelmüket önszememmel nézmem, mégis megesik a szívem rajtuk,
és háborog bennem a lélek. Szegény Klári azonban, akinek nőszövetségi minőségé-
ben a svédeknel minduntalan dolga van, nap mint nap látja a szűkülő halálos rémüle-
tüket. Látja egyik volt hűséges alkalmazottjának évek óta ágyban fekvő beteg báty-
ját, és a közel 90 éves gutaütött anyját az utcán feküdni párnákon, mert újra és megint
csak átköltöztetik a zsidókat, nincs kivétel, nincs irgalom. Ez az ágyban fekvő báty
azt mondta Klárinak: Jézus Krisztusnak is mennyit kellett szenvednie, míg szenvedé-
sével a világot megváltotta – hátha ennek az ő mostani szenvedésüknek is lesz
valami értelme, és hátha lesz valami haszna. [...] Uram, irgalmazz a magyarok-
nak!”¹⁶²

(a továbbiakban: Kovács 2014.) Nilssonról és a Svéd Vöröskereszt 1944–45-ös budapesti szerepé-
ről főleg: 277–279.

¹⁶⁰ Dizseri 163. és 170.

¹⁶¹ Idézi: Uo. 161. o. – A történetet Borza Erzsébet diakonissza emlékezése is alátámasztotta; ez a Zsin-
dely által emlegetett negyvenes gyermeklétszámot is tartalmazta. Uo. 161–162.

¹⁶² Zsindely 2021. 619. 1944. december 20-án Zsindely – a zsidók elleni kegyetlenkedéseket némileg
relativizálva – arról tudósított, hogy: „A Szabadság téren 5 hulla hevert egymás mellett, s mind-

Érdekes ellentmondások rejtőznek Zsindely mondataiban. Nem kedveli a zsidókat – ami önmagában nem jelentené azt, hogy antiszemita volt, de a korábbi bejegyzései mégis erről tanúskodnak –, ugyanakkor a velük szembeni kegyetlen bánásmódot mélyen elítéli, felesége zsidómentő tevékenységét mindenben támogatja, és őszintén megrendítik azok a szörnyű megpróbáltatások, amelyeket a zsidóknak kell kiállniuk. És ismét megszólal benne a mélyen átélt felelősség érzete. Zsindely ezután is többször beszámolt felesége áldozatos munkájáról és élelmiszer-beszerzéseiről (például december 7-én, 8-án és 15-én),¹⁶³ de furcsa módon elhallgatta, hogy a Vöröskereszt védelme alá helyezett Istenhegyi úti házukban, illetve a felesége gondjaira bízott Darányi-villában erdélyi menekülteket, zsidókat, rejtőzködő baloldaliakat és kommunistákat szállásoltak el, ellátásukról is gondoskodva.¹⁶⁴ Először 1944 karácsonyának első napján utalt erre, miután azt kérdezte: „[...] mi értelme van még ennek az ellenállásnak? Csak a város, s a magyarság pusztul. És mi is könnyen elpusztulhatunk házastól, mindenestől.

A közösség eddig nagyszerűen kiállta a háborús próbát. A gyerekek boldogok, játszanak, jókedvűek, félelemnek nyoma sincs bennük. Ez pedig a felnőttek érdeme. Eszelős viszolygástól, rémülettől is lehetne hangos a ház, ha a felnőttek rossz példát mutatnának.”¹⁶⁵

A náluk lévőeknek bejelentőlapokat is hamisító Tüdös Klára mindezt így idézte föl: „Engem a kibombázott menekültek, bujdosók úgy lefoglaltak, hogy én ezektől se búsulni, se gondolkozni nem értem rá. Egyre szaporodott azoknak a száma, akiknek hálóhely kellett, s az éhes száj.” A Tüdös Klárának segítő Juhász Ilonka tanítónő pedig úgy emlékezett, hogy Klára „[...] az ebédlistát, még a diétákat is számon

egyik mellén egy-egy papiros ezzel a felírással: »Egy testvérért öt zsidót!« Az eset előzményéről senki nem tud semmit. Valami nyilas-testvérért állhattak bosszút, de hogy mi érte ezt a testvért? Eddig a nyilas párt titkolni szokta az efféle önbíráskodásukat. Beszélni azonban annyit beszélnek róla, hogy én már nem is hiszem. Autókról, amelyek éjjel megállnak a Duna partján, s amelyekről zsidókat taszigálnak elő: fejbe vágják őket, vetik a Dunába. Lövés hangzik éjjel az utcán: mi volt ez, biztos úr? A nyilasok agyonlőttek egy zsidót – feleli közönyösen a rendőr. Mert a nyilasok orvostetteinek hírét legbuzgóbban rendőrök terjesztik. De ha minden éjszakai puskalövés egy-egy zsidó halálát jelentené, akkor már réges-régen nem lenne zsidó Budapesten. Annyi azonban kétségtelen, hogy a nyilasok szívesebben látnak gyerekeket a közbiztonság fegyveres szolgálatában, mint meglelt korú komoly embereket.” Uo. 637.

¹⁶³ Uo. 629–630., 634–635.

¹⁶⁴ A 72 vendég között voltak „kommunista üldözöttek, mint Apró Antalné és gyermekei, Szakasits Árpád unokája, Schiffer Péter, arisztokraták, mint báró Atzél Ede családja vagy a szovjet katonák garázdálkodásai elől védelmet kereső Radvánszky György (Kállay Miklós unokatestvére) női családtagjai”. Szekér Nóra *Előszava*, Zsindely 2021. 18. Mellettük még Nagy Imrét, a kiváló csíkszögödi festőt is érdemes megemlíteni, ld. Dizseri 1994. 172.

¹⁶⁵ Zsindely 2021. 641–642.

tartotta. Tele volt a villa élelemmel, a gyerekek mindennap kaptak gyümölcsöt vagy sárgarépat, akkor is, amikor Budapest éhezett. [...] A kicsikkel megtartottuk az ünnepeket is. Mikulásra [Zsindely] Feri bácsi írt egy nagyon aranyos Mikulás-verset. Karácsonykor betlehemes játékokat adtunk elő.”

Apró Antalné pedig így jellemezte kapcsolatukat: „Szálasiék hatalomra jutása után egyszer Tüdős Klára, noha nagyjából tudta, hogy kik vagyunk, őszintén megmondta, hogy angolbarátok, a németeket gyűlölik, és nem várják úgy az orosz felszabadulást, mint mi. Akkor a szívembe zártam örökre, ezért az őszinteségeért. De más tulajdonságaiért is. Mindenkivel törődött, olyan közösségi légkört teremtett, amilyent azóta sem tapasztaltam sehol. Tudta, hogy illegálisan meglátogatnak a barátaim (idetartoztak Rajk László, Péter Gábor, Kovács István). Ők többször is ott aludtak.” Azt is elmondta, hogy „Feri bácsi olvasott fel vadásznovellákat meg egyéb történeteket újságokból, folyóiratokból. Sokat énekeltünk népdalokat. Csodálatos esték voltak.”¹⁶⁶

Kissé bizarr az Apróné festette családi csendélet: a nemrégiben még befolyásos, a Horthy-korszak elitjébe tartozó egykori miniszter a felesége önzetlen és önfeláldozó munkáját mindenben támogatva üldözötteket rejteget a villájában, és novellákat ad elő későbbi nagyhatalmú, a két világháború közötti időszak szinte minden politikai megnyilvánulását fasisztának minősítő kommunista funkcionáriusoknak. Ilyen is csak 1944 késő őszén és telén történhetett Budapesten... Apróék javára legyen írva, hogy Zsindely Ferenc neve az ő közbenjárásukra került le a háborús bűnösök listájáról,¹⁶⁷ Zsindelyék kitelepítése után szintén ők érték el, hogy egyáltalán valamilyen nyugdíjat kaphassanak, Zsindely 1963-as halála után pedig ők juttatták budapesti lakáshoz Tüdős Klárát, akit a későbbiekben is segítettek anyagilag.¹⁶⁸

Budapest ostroma után Zsindely már alig szólt a zsidókérdésről. Egyik 1945. március 9-i helyzetértékelésében viszont – amiben a szovjet megszállók rablásait, erőszakosságát is szóvá tette¹⁶⁹ – a „népi magyar követelések” és a „zsidó kommunista

¹⁶⁶ Idézi: Dizseri 1994. 164., 166., 168., 172–173.

¹⁶⁷ Uo. 179.

¹⁶⁸ Erről: uo. 168–169. (Bottyán Piroska emlékezése.) Zsindelyné így emlékezett 1972-ben: „Én befogadtam egy kisgyermeket az ostrom idején, anyjával együtt. Apró Antalné és kisfiát. Nem felejtették el. Nem tudnék hívó testvérek között hirtelenjében találni olyan hálás embereket, mint Apróék. Amikor bajban voltam, elsőként jelentkeztek. Lakást szereztek. Sőt, még azt is megkérdezték, hol akarnék lakni.” Uo. 169.

¹⁶⁹ „Ősszel nem lehetett vetni, de tavasszal se lehet, mert az oroszok elvittek minden lovat, marhát, szekeret és az embereket is elhajtják mindenféle oktan munkára. Törődnek is ők azzal, hogy mi lesz ennek a következménye! Elfoglult kommunistáink próbálnák mentegetni, sőt olyasmiket is hajtogatnak konokul, hogy csak a németek rabolnak, orosz katonák effélére nem vetemednek – de ki hiszi el nekik? Mindenki a saját bőrén tapasztalta ki az igazságot, s ha úgy várta is az orosz, mint

terror” lehetséges ellentétéről elmélkedett. Mindennek persze annyi alapja volt, hogy a kommunista pártban ekkoriban – a korábbi szenvedések miatt teljesen érthetően – valóban erősen felülreprezentált volt a zsidók aránya, ám eközben Zsindely azt is megállapította: „lehetett bármilyen nyilas valaki, ha hajlandó a zsidó kommunisták szekerét tolni, feledve a múlt: simán felveszik a kommunista pártba”¹⁷⁰.

Ugyanakkor az őt felkereső egykori barátainak a magatartása is erősen bosszantotta és elriasztotta. „Tele vannak aggodalommal saját egyéni sorsocskájuk miatt – írta 1945. július 22-én –, s a legvadabb jobboldaliak és antiszemiták is azt magyarázzák nekem, hogy ők voltaképpen baloldaliak és zsidóbarátok voltak. Nemcsak pirulok sokszor, de émelygek is. A vége persze az, hogy miniszterelnökségi államtitkár koromból emlékszem-e erre meg arra – valamely többnyire jelentéktelen eseményre, amely azonban véleményük szerint az igazolásnál, vagy a népbíróság előtt javukra lehet. Néha valósággal értetlenül meredek rájuk.”

Az érem másik oldalaként ugyanekkor azt is kijelentette: „A kommunisták, nyilván orosz parancsra, sürgetik az úgynevezett »háborús bűnösök« megbüntetését. Az oroszországi emigráns zsidók játsszák ebben a leghangosabb és legvisszatartóbb szerepet. Addig ordítottak, míg Meskó Zoltánnak¹⁷¹, ennek a szegény pojánának négyéves börtönbüntetését életfogytiglanra fel nem emelték, s most halálra nem ítélték. Bély Alajost,¹⁷² ezt a magyarosított nevű »ifjúsági vezetőt«, akit én világletemben megvettem fékezhetetlen és üres magatartásáért – de halálra ítélni?”¹⁷³

Zsindely az „új világban” már nem talál(hat)ta a helyét. Népbírósi eljárást végül – Apró Antalék közbenjárására – nem indítottak ellene, ahogy végül Mester Miklós ellen sem. Miután villájukat lelkigyakorlatos házzá alakították, majd 1947-ben átad-

a zsidók a Messiást, most, hogy a holmiját elrabolták, a lakását feldúlták, leányát leteperték, most lekókadtt az orra. Márpedig nagyjából ez történt gazdaggal, szegénnyel, zsidóval, nem zsidóval. Sőt, a szegények asszonyai általában rosszabbul jártak, mint a gazdagoké, s aránylag több proletárt lőttek agyon ártatlanul, mint burzsujt. A propaganda ugyan sokat tehet, de kíváncsi vagyok, hogy ezzel az általános és közvetlen tapasztalattal szemben lesz-e elég igazságot átformáló ereje?” Zsindely 2021. 730.

¹⁷⁰ Uo. 731.

¹⁷¹ Meskó Zoltán (1883–1959) 1932 júniusában alapította meg a második magyar nemzetiszocialista pártot, a Nemzeti Szocialista Magyar Földműves- és Munkáspártot (1936-tól: Magyar Nemzeti Szocialista Földműves- és Munkáspárt). A budapesti népbíróság 1945 januárjában első fokon öt évre ítélte, amit fellebbezés után – annak ellenére, hogy Meskó 1942-től fenntartásait fejezte ki Magyarország háborús szereplése miatt, a nyilasok hatalomgyakorlását pedig elítélte – életfogytiglani börtönre szigorítottak.

¹⁷² Bély Alajos (1899–1946) 1941 augusztusától 1944 októberéig az Ifjúság Honvédelmi Nevelése és a Testnevelés Országos Szervezete vezetője volt. Bár a nyilas hatalomátvétel után egy nappal letartóztatták, a Népbíróság 1945 júliusában halálra ítélte, amit végül augusztusban életfogytiglani kényszermunkára módosítottak.

¹⁷³ Uo. 750–751.

ták a református egyháznak, az itteni kertészházba költöztek (Zsindely így saját korábbi otthona kertésze lett), ám Mesterékhez hasonlóan 1951-ben így sem kerülhették el a kitelepítést, ami végül – Bereczky Albert református püspök kezdeményezésére – „szabad költözésre” változott. Balatonlellén lettek egy ottani nyaraló házmesterei... Minden megpróbáltatás és nélkülözés ellenére is jól érezték magukat új otthonukban.¹⁷⁴

Zsindely Ferenc a 20. század első felében az egyik utolsó képviselője volt az úriember politikus ritka típusának. Antiszemita volt, de zsidókkal szembeni ellenszenve sohasem ragadtatta volna arra, ami 1944. március 19-e után történt. E kötet főszereplői közül a leginkább Mester Miklóshoz hasonlítható a sorsa, de vele ellentétben sohasem kísérelte meg 1945 után addigi cselekedeteit magyarázni, naplóját nem követték a saját öngazolását szolgáló írások. Megmaradt a „régi világ” embertelen helyzetekben emberségesen viselkedő képviselőjének. Felesége 2001-ben kapta meg a Yad Vashemtől posztumusz a Világ Igaza elismerést. Ebben Zsindelynek is szerepe volt.

¹⁷⁴ Szekér Nóra *Előszava*, Zsindely 2021. 21–23.

MAKKAI JÁNOS

Hóman és Zsindely politikai helyzetértékeléséhez – más-más súlypontokkal persze – részben hasonlított Makkai János, Mester Miklós és báró Kemény Gábor 1940 körüli, majd 1944-es felfogása is. E sorból a leginkább Makkai lógott ki, mivel – bár az 1930-as évek végén a többieknel radikálisabb antiszemitaaként tartották számon – náluk korábban ismerte föl a zsidóellenesség veszélyeit, ráadásul 1944 márciusától nem játsz(hat)ott többé aktív politikai szerepet. Emiatt őt nem is tekinthetjük embermentőnek – bár valószínűleg az lett volna, ha szabadlábbon marad. Arra viszont kiváló példa 1941 utáni politikai tevékenysége, hogy egy tősgyökeres antiszemitaából miként változhatott valaki cionistabarát, a zsidókat becsülő személyiséggé.

Makkai a *Magyarság*, majd az 1934. augusztus végén indult *Új Magyarság* jó tollú, kiváló elemzőkészséggel bíró újságírójaként, illetve a *Germánia új utakon* című 1932-es, a nemzetiszocialisták hatalomra kerülését is megjósoló¹⁷⁵ kötetével vált ismertté, mielőtt 1935-ben a Gömbös Gyula mellett fellépő fiatal „reformnemzedék” egyik reménységeként országgyűlési képviselővé választották. Bár az *Új Magyar-ság*ban Milotay Istvánt követően neki és Rajniss Ferencnek jelent meg a legtöbb írása, a lap nyilas befolyás alá kerülése után a kormánypárthoz közel álló, 1936-ban alapított *Esti Újság* felelős szerkesztője lett és maradt a német megszállásig.

Makkai 1935 végétől egyre határozottabban hangoztatta a zsidókérdés rendezésének és a zsidóság visszaszorításának szükségességét, valamint a zsidók felületes asszimilációjáról vallott nézeteit. A róla biográfiát író Csizmadia Ervin találóan állapította meg, hogy Makkainak „[...] négy gondolati dogmája volt. Az első: Magyarországnak európai országnak kell lennie; a második: ezt az európai modellt első-sorban Hitler Németországa képviseli [itt még az 1939 előtti Németországról volt szó – U. G.]; a harmadik: az európai orientáció nem lehet egyoldalú modellkövetés; végül a negyedik: az egész adaptációs folyamatnak alkalmazkodnia kell a Széchenyi által felállított normához: a társadalmi-erkölcsi reformoknak fölényben kell lenniük

¹⁷⁵ Az elsősorban a német nemzetiszocializmusról – tágabban: a kapitalista és individualista társadalmi rend felbomlásáról – szóló kötet a budapesti–pécsi Danubia Könyvkiadónál jelent meg 1932 augusztusában. Érdekes utóöngéje, hogy az *Új Magyarság* néhány nappal a második világháború kitörése előtt – már a címében is beszédes szerkesztőségi cikkben – közölt részleteket Makkai könyvéből: Politikai jóslatok, amelyek beteljesedtek. Makkai János hét évvel ezelőtt megjelent könyvében előre látta a Berlin–Róma tengely, a német–cseh és német–lengyel harcot, Oroszország megegyezését Németországgal. *Új Magyarság*, 1939. augusztus 27. 7–8.

a politikai reformokkal szemben.”¹⁷⁶ Az utolsó pont kivételével – amelyet Hóman inkább fordítva látott – e „dogmák” nagymértékben hasonlítottak Hóman elképzeléseihez. Ezekhez társult a széles körű társadalmi reformok iránti igény, s ennek kapcsán az antiszemitizmus. Utóbbit Makkai nem németimádatból vagy szélsőjobbról hirdette – a kormánypártban nem csatlakozott a radikális jobboldaliak közé, a nyilasokat és a magyar nemzetiszocialistákat pedig egyenesen a polgári radikálisokkal hozta egy nevezőre¹⁷⁷ –, sokkal inkább a „gazdasági arányosítás” mind gyakrabban hangoztatott követelésére, illetve a fiatal, a társadalmat megújítani hivatott értelmiség elhelyezkedési problémáira visszavezethető reflexió volt. Ez részben abból adódott, hogy a világgazdasági válság következtében roppant nehezen lehetett állami állásba kerülni, a szabad értelmiségi pályák pedig – amelyeknél rendkívül erős volt a zsidók felülreprezentáltsága – szintén telítettek voltak.

Makkai 1937-es, *A háború utáni Magyarország* című kötetében foglalta először össze a magyar zsidóságról alkotott képét. Eszerint az itteni zsidóság ugyan nem nemzetiség, mint egyes szomszéd államokban, de ez még nem jelenti azt, hogy azért a zsidóságot csupán vallásfelekezetnek lehetne tartani. Nemzetiségnek sem lehet nevezni, mivel „túlnyomó része egész társadalmi, gazdasági és kulturális életét magyar nyelven és a magyarság társadalmi organizmusába beágyazva éli”. Ugyanakkor pusztán felekezetnek sem tekinthető, mégpedig „azért nem, mert – azonkívül, hogy hiszünk bizonyos faji princípiumokban – vannak más, le nem tagadható jelenségek is, amelyek a zsidóságot külön népréteggé specializálják”. A nagyvárosi zsidóságon kívül ugyanakkor az ország északi részén és néhol másutt is olyan zsidóság él, „[...] amely a magyarságtól elkülönül néha nyelvével, de szokásaival, erkölcsiségével, viseletével és életfelfogásával is. Az európaizált és nagyvárosivá lett zsidó rétegek azután állandóan és fokozatosan ebből a törzsi zsidóságból merítik utánpótlásu-

¹⁷⁶ Csizmadia 2001. 116. A továbbiakban is – külön hivatkozások nélkül – nagyban támaszkodom Csizmadia kőtetére.

¹⁷⁷ „Annak idején – írta – polgári radikalizmusunk forradalomba vitte az országot, mert a nyugati polgárság elveit utánozta magyarországi adottságok nélkül – ugyanez a veszedelem áll fenn most, ha a külföldi nacionalista példákat utánozzuk megfelelő magyar erők és társadalmi rétegek hiányában.” Makkai János: A szélsőségek tegnap és ma. *Uj Magyarország*, 1937. február 21. Idézi: Csizmadia 2001. 121–122. Máskor kijelentette: „Mennél inkább nacionalista valaki, annál inkább szükséges, hogy Magyarország függetlenségét, minden más állammal, minden más nemzettel, minden más fajjal szemben való teljes lelki, gazdasági és politikai integritását megvédelmezze. Mennél inkább nacionalista valaki, annál kevésbé akar utánozni idegen eszméket. Mennél inkább nacionalista valaki, annál inkább a saját fajtájának, népének és társadalmának lelki erőiből és történelmi értékeiből meríti politikájának alapját és eszközeit.” Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (a továbbiakban: KN). XIX. köt. Budapest, Athenaeum, 1938. 740. (1938. június 14-i ülés.)

kat, és ez a tény azt hozza magával, hogy a zsidóprobléma még hosszú ideig állandó és akut kérdésként fog élni a magyar társadalomban”.

Emiatt nehéz „a zsidókérdés megoldása” Közép-Európában: „a civilizált és európai zsidóság hiába állítja, hogy ő megszűnt faj lenni, hiába akar a többségi fajhoz teljesen hozzá hasonulni – ez Közép-Európában és a Duna-völgyi államokban csak egyes rétegeinek sikerülhet”, szemben Nyugat-Európával, ahol nincs ilyen „törzsi utánpótlás [...] és a bevándorlás is már egy európai kultúrán átment réteggel szaporítja a zsidóságot”. Magyarországon viszont II. József korától – amikor mintegy 120 000 izraelita élt itt – egy évszázad alatt nyolcszorosára növekedett a zsidóság száma, ami „az Ausztriával való közösséggel és a kapitalista világrend kifejlődésével magyarázható”. Ehhez járult a liberális korszak szemlélete, „amely nem látott kivetnivalót a galíciaiak bevándorlásában, sőt néha még örült is annak, ha a bevándorolt zsidó egy-két év múlva már magyarnak vallotta magát”.

A vesztes világháború után azonban a trianoni Magyarország zsidósága – sorolta az adatokat Makkai – „számarányban és abszolút számokban is határozottan” csökkent: 1920-ban még 5,9%, 1930-ban 5,1%, 1935-ben a becslések szerint már csak 4,7% volt az izraeliták aránya az összlakosságon belül. Ennek a gyors fogyásnak több oka van: a zsidók „túlnyomó része a nagyvárosokban él, és a városi lakosság sehol sem szokott szaporodni, hanem utánpótlását mindig a vidékről szerzi”. A nagyvárosokban viszont „a nőtenség, a hajadoni állapot igen nagy százalékban fordul elő”, ami az izraelitákra még inkább jellemző, mint a magyarokra. Emellett a gyermektelenség és az egyke is magasabb arányú a körükben. Ennek következtében 1930-ra megszűnt a zsidóság természetes szaporodása, „beállott tehát a természetes népcsökkenés állapota, amennyiben a halálozások állandóan fölülmúlják a születéseket”. E folyamatokat erősíti a kikeresztelkedési hullám, és az a tény, hogy „a zsidók Nyugat felé való áramlását a Keletről jövő bevándorlás Trianon óta már nem pótolja”. Eközben egyre többen telepednek le nyugat-európai városokban, amihez a „numerus clausus és a magyarországi antiszemitizmus nagy mértékben hozzájárult”. Ugyanakkor – szögezte le Makkai – néhány esztendeje a „külföldi események következtében most már a Nyugatról való visszavándorlás észlelhető”.

Mindehhez társult, hogy míg a „világháború előtt közéletünkben nagy befolyáshoz jutott felvilágosult zsidóság” szinte teljes egészében asszimilálódni akart, ez 1919 után „az antiszemitizmus nyomása alatt [...] megváltozott, mert a zsidó öntudat megerősödött, és a valláshoz, a hithez való ragaszkodás, a zsidó közösség érzete fölébe kerekedett az asszimilációs váagnak”. Az „asszimilációs elmélet” Makkai szerint amúgy is sántít, mivel nem vizsgálja, „hogyan a zsidó és a többségi fajbeli társadalmi rétegek közül melyek azok, amelyek az összeolvadás szempontjából számba jöhetnek”. A nagyvárosi zsidóság ugyanis – társadalmi helyzetéből következően – első-

sorban a hozzá hasonló státuszú középosztálybelivel vagy kis- és középpolgárral házasodik. Így aztán „az asszimiláció szempontjából nem 400 000 zsidó áll tehát szemben 8 és fél millió más, keresztény vallású nemzetiséggel, hanem legfeljebb a 300 000 főnyi nagyvárosi zsidóság az ugyanakkora vagy alig kétszer akkora magyar középosztállyal és polgári társadalommal”. Emiatt az asszimiláció gyorsítása a magyar középosztály és polgárság elzsidósodását eredményezné, miközben „az alsóbb magyar néprétegek [...] mint asszimilációs tényezők nem jönnének soha számításba”, míg a falusi zsidóság „a maga exkluzív és vallásilag fanatikus fölfogásával nem is hajlandó a magyar kiskgazda vagy paraszti réteggel való összeházasodásra”.

Makkai végkövetkeztetése szerint: „A zsidókérdés megoldását ilyenformán csak az segíthetné elő Magyarországon, ha a külföldről való bevándorlás megszüntethető volna, és a falvakban lakó, ma is gettóréteget képező törzsi zsidóságot meg lehetne akadályozni abban, hogy Budapestre és a nagyvárosokba költözhessék, és ezzel a nagyvárosi zsidó rétegeknek állandó faji utánpótlást adjon.”¹⁷⁸

Makkai 1937-es elemzése viszonylag tárgyyszerű volt, antiszemita érvek még alig fordulnak elő benne.¹⁷⁹ Talán csak azt hiányolhatjuk belőle, hogy nem tért ki arra a fontos társadalomtörténeti előzményre, ami a zsidó gyermekek taníttatásának, közép- és felsőfokú oktatásban való részvételének keresztényeknél jóval magasabb arányában nyilvánult meg, illetve röviden megemlítette ugyan, de alaposabban nem vizsgálta, hogy a Tanácsköztársaságot követő antiszemita hullám és a numerus clausus milyen hatást gyakorolt a magyar–zsidó együttélésre. Eközben Makkai könyvrészletében már megjelennek azok az elemek, amelyek későbbi antiszemita megszólalásait jellemzik.

Utóbbira jó példa a könyve megjelenése után nem sokkal, 1938. április 10-én megjelent publicisztikája, amely – akárcsak egy hónappal korábban Darányi Kálmán győri és Hóman szentesi beszéde – az első zsidótörvényt előlegezte. Ebben kijelentette: „Zsidókérdés volt és van Magyarországon s volt akkor is, amikor a kormányok nem foglalkoztak vele, most csak abban változott meg a helyzet, hogy Darányi Kálmán miniszterelnök nemcsak a kérdés nagyságát ismerte föl, hanem mint politikai életünk hivatott vezére, annak megoldásával is az ország közvéleménye elé

¹⁷⁸ Makkai János: *A háború utáni Magyarország*. Budapest, Egyetemi Ny., 1937. 30–34. A szövegrészt közli még: Komoróczy 2015. II. rész, 96–99.

¹⁷⁹ Erre Major Róbert, a budapesti népbíróság sajtóelőadója is felhívta a figyelmet a Makkai ellen indított népbírósi eljárás szakértőjeként: „Érdekes, hogy előre látja a zsidóság lehanyaglását, ami ellentétes a zsidótörvény előadói beszédével. Sok helyütt ezzel szemben kritikai álláspontot foglal el a diktatúrákkal szemben [...]. [...] és még kikel azok ellen, akik csak zsidókérdést látnak (98.) Egészben véve ez a könyv sem érintetlen a magyar reakció ideológiájától, de nem alkalmas vádemelésre.” Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), XXV. 1.a - 1760 - 1945. 115–116.

lépett. A magyar politika elindult hát azon az úton, hogy ezt az égető és kényes problémát törvényes eszközökkel rendezze s ezzel együtt a körülötte folyó s két oldalról jelentkező demagógiát és politikai gerillaháborút is elnémítsa.” A 450 000 főnyi állampolgárt érintő zsidókérdés Makkai szerint igazából magyar kérdés, „mert ebben az országban csak magyar nemzeti kérdések lehetnek s csak a nemzet örökkévaló érdekei szempontjából határozhatjuk meg egyes néprétegeink egyéni sorsának kerekeit”. Célként Magyarország társadalmi és gazdasági élete egyensúlyának biztosítását jelölte meg. „Eleget kell tennünk – írta – a szociális igazságnak, távol kell tartanunk Magyarországtól a forradalmi kilengéseket, a saját erőnkkel való bátor kezdeményezésekkel száműznünk kell a bárhonnán jöhető idegen befolyást s egy kapitalista Európában polgárosítanunk kell a magyart, mert ezzel nemzetünk függetlenségét és ellenálló-képességét biztosítjuk.” Megállapította, hogy miközben az izraeliták arányszáma Magyarországon 4,7%, „a magánkapitalizmusban a zsidóság személyi érdekeltisége mintegy 40 százalék”. Ezzel állította szembe a magyar ifjúság állástalan tömegeit, „a közgazdasági és pénzügyi világban kellőképpen szóhoz nem jutó” keresztényeket, akiknek állandó izgalmi állapota „az európai fejlemények következtében ma a legveszedelmesebb”. Emiatt szükséges Makkai szerint a magángazdaságban 12–14 ezer „keresztény szellemi munkás” elhelyezése, ami „[...] az egész magyar középosztályt meg fogja mozdítani. Itt nyomban ki fog derülni, hogy az utánpótlás keresztény oldalról nem ütközik leküzdhetetlen nehézségekbe, mint ahogy azt a zsidóság érdekképviselői eddig hirdették. [...] A zsidókérdésnek ezen a vonalon, mint minden nagy és történelmi problémának, száz százalékgig humánus megoldása, sajnos – nincs és nem is lehet.”¹⁸⁰

Ekkoriban olyan külpolitikai események is erősítették Magyarországon a zsidókérdés nyilvános napirendre tűzését – a jóval bonyolultabb folyamatot kissé leegyszerűsítve –, mint a Német Birodalom erősödése, az Anschluss és annak nemzetközi elfogadása, valamint az angol diplomácia németekkel szembeni engedékenyebbé válása. Így kapcsolódott be Makkai – a „zsidókérdés tanulmányozására” az ő javaslatára felállított kormánypárti bizottság tagjaként – az első zsidótörvény előkészítésébe 1939. március 31-én.¹⁸¹ Az elsősorban a kormánypárt szélsőjobboldali

¹⁸⁰ Makkai János: Magyar kérdés, zsidó-kérdés. *Uj Magyarság*, 1938. április 10. 3.

¹⁸¹ A pártértekezleten: „Darányi miniszterelnök rövid felszólalása után megalakították a zsidókérdés tanulmányozására kiküldött bizottságot, amelyre a párt legutóbbi értekezletén Makkai János tett indítványt.” A Tasnádi Nagy András elnökletével létrejött bizottságnak tagjai között volt Makkai is. (A *Népszava* 10, a *Pesti Hírlap*, a *8 Órai Ujság* és az *Esti Ujság* – s még több más lap – az elnökön kívül a bizottság 13 tagját sorolta föl: vitéz Balogh Gábort, vitéz Biró Györgyöt, Huszovszky Lajost, Kölcsey Istvánt, Kühne Lorándot, Losonczy Istvánt, Makkai Jánost, vitéz Mecsér Andrást, Pesthy Pált, Petainék Józsefet, Plósz Istvánt, vitéz Ujfalussy Gábort és Végváry Józsefet. Minderről a napilapok tudósítottak, az idézett rész forrása: Darányi miniszterelnök bejelentette a Nep

képviselőit tömörítő bizottságnak a zsidókérdés kezelésére a párt elé terjesztendő javaslatokat kellett készítenie.¹⁸² Makkai „örségváltást” beharangozó cikke nyilvánvalóan ebbe a keretbe illeszkedett.

Szavaiból világosan kitűnik, hogy a zsidókérdést – Hómanhoz hasonlóan – mindenekelőtt társadalmi-gazdasági, kizárólag törvényes eszközökkel kezelhető problémának érezte. A kulturális vonatkozásokat is említő Hómannal ellentétben viszont Makkai beismerte a humánus megoldás lehetetlenségét. Ekkoriban egyébként a kormánypárti politikusok többsége – a törvényjavaslatban foglaltakat keveslő szélsőjobboldallal, illetve az azt mindenben elutasító liberálisokkal és szociáldemokratákkal szemben – úgy érezte, hogy a gazdasági és a szellemi foglalkozásokban feltétlenül szükséges a zsidóság számarányát húsz százalék alá csökkentő szabályozás elfogadása. Mindenekelőtt a mind befolyásosabb Német Birodalom Magyarországgal szomszédossá válása, valamint ennek következtében a hazai szélsőjobb erősödése és kormányánál radikálisabb zsidóellenes intézkedéseket sürgető követelésesei miatt.

Makkai idézett cikke értelmében nyilatkozott a törvényjavaslat képviselőházi „egyesített bizottságainak” tárgyalásán, majd a parlamenti vitában is. Előbbi alkalommal, 1938. április 22-én a kormánypárt vezérszónokaként kijelentette: „A »Made in Germany« vádja nem áll fenn [...], mert Magyarországon már akkor volt keresztény fajvédő gondolat és politika, mikor Németországban még nem is gondoltak rá. Ez a felhatalmazási törvény teljes, a keretei szigorúan körvonalazva vannak, a lényeg pontosan le van fektetve. Ez a javaslat a jogegyenlőséget nem rombolja le – a keresztény népelemet viszi előre a jogegyenlőség útján. Magyarországon a zsidóság az össznépeesség 4,7 százalékát teszi ki, tehát meg lehet elégedve ezzel a javaslattal már csak azért is, mert hisz az arányszámon túlmenőleg több mint négyszeres érvényesülést biztosít neki a javaslat a gazdasági életben.”¹⁸³

1938. május 6-án a képviselőházi vitában mondott beszédében – Hómantól megint csak eltérően – azt is hangoztatta, hogy „az én tudományos és emberi meggyőződésem szerint a zsidóság faj; azzá teszi a zsidóság vérségi különállása, történelmi múltja és elkülönülése, amely a történelem folyamán állandóan fennállott, nemzeti vallása, sajátos erkölcei, önálló kultúrája és önálló hivatásérzete”. Kijelentette: „a zsidóság teljes asszimilációja lehetetlenség, és főleg: lehetetlenség ilyen arányok mellett és Magyarországon”, annál is inkább, mivel – itt áprilisi programcikkének gondolatmenetét ismételte – „a zsidóság felső szellemi rétegei hiába válnak keresztényekké vagy hiába válnak európaiakká, egyszer csak megjelenik a közeli faji után-

értekezletén, hogy pénteken a képviselőházban nyilatkozik az időszerű politikai kérdésekről.
Népszava, 1938. április 1. 5.

¹⁸² Farkas 2010. 45–46.

¹⁸³ A zsidótörvény a bizottság előtt. *Ujság*, 1938. április 23. 3.

pótlás, megjelenik a barbár rokon, amely még ezt az asszimilációt is igyekszik visszahúzni, ami a zsidóprobléma lényegét állandóan égetővé és állandóan megoldandóvá teszi”. A zsidóság ráadásul „nem hajlandó a magyar paraszttal asszimilálódni és vele összeházasodni, hanem csak a magyar polgári és középosztállyal, ez pedig nem a zsidóság asszimilálódását, hanem a magyar középosztály elzsidósítását, Magyarországnak kazár sorsra jutását jelenti”.

Ugyanakkor azt is elismerte, hogy a „mindenféle zsidótörvény és általában mindenféle antiszemita hullám vagy intézkedés a zsidóság kétharmad részét egyáltalában nem érinti, hanem csak a zsidóságtól elszakadóban lévő rétegeket”, mivel a „magyar társadalom egyensúlyát [...] csak részben fenyegeti felbillenéssel a zsidókérdés, mert az egyensúlyt más veszedelem is fenyegeti”: a magyar társadalom „óriási strukturális betegsége”, a „3-4 millió lelket számláló agrárproletariátus, mezőgazdasági cselédség, mezőgazdasági munkásság és törpebirtokos elem” sanyarú sorsa. Azért van szükség mielőbbi reformra – figyelmeztetett – „hogy ne egyharmad legyen többé az önálló kisgazdák száma, hanem legalább kétharmad; szükség van egy polgári reformra, amely Magyarországon a gyenge iparos és polgári osztályt bevezeti az európai érvényesülés lehetőségeibe; szükség van egy olyan középosztályreformra, amely megszabadítja a magyar értelmiséget attól a szemlélettől, hogy mindent a közhivataltól vár, [...] amely a kereskedelmi és gazdasági pályákon szerez neki érvényesülést, és szükség van olyan átfogó gazdasági és szociális reformokra, amelyek a régi feudalizmus még itt lévő maradványait lebontják s egészséges, egyenlő életfeltételeket biztosítanak a magyar társadalom minden rétege számára”. A szélsőséges antiszemitáktól eltérő konklúziója ezért az volt: „A zsidókérdés megoldásával még nem oldunk meg minden magyar kérdést.”¹⁸⁴

Bár Makkaival együtt a legtöbben úgy vélték, hogy az első zsidótörvény elfogadása „feltétlenül azt fogja magával hozni, hogy a magyar társadalom közhangulata nagymértékben meg fog nyugodni”,¹⁸⁵ mégsem így történt. Bethlen István 1944 nyarán – az előzményekre is kitérve – írta, hogy bár nem a Makkait is támogató Gömbös Gyula volt, aki „[...] a zsidókérdést a magyar politikai élet egét egyedül uraló csillagzat polcára [helyezte], amely mellett később megfélemedtünk sokkal nagyobb, sokkal égetőbb, sokkal veszélyesebb és a nemzet életét is fenyegető problémákról”, de kétségtelen, hogy „az antiszemitizmus elvadult hajtásai ő alatta kezdtek már

¹⁸⁴ Makkai felszólalása: KN, XVIII. köt. Budapest, Athenaeum, 1938. 329–335., az idézetek: 331. és 333–335.

¹⁸⁵ Uo. 334. Mindkét zsidótörvény keletkezésének körülményeit, parlamenti vitáját, a politikai pártok és az egyházak véleményét – benne Makkai szerepének, számos módosító javaslatának bemutatásával (ezekre itt nem térek ki) – részletesen elemzi: Farkas 2010. A második zsidótörvényről – Makkai tevékenységét ugyancsak alaposan körbejárva – ld. még: Ladányi 2013.

kihajtani és a parlamentben is virulenssé válni”. Darányi Kálmán aztán 1938-ban „[...] a jogegyenlőség elvét [is] áttörte [...]. A Darányi által meghozott zsidótörvényt, amelyet ő a továbbiakban túl nem licitálható noli me tangerének [ne nyúlj hozzám; megváltoztathatatlan] állított az országgyűlés elé, rövid időközökben két újabb zsidótörvény és ezek után a zsidórendeletek tömege követte, amelyek révén Németország után most már dicstelenül élére kerültünk az antiszemita üldözés terén a többi kis nemzetnek.”¹⁸⁶

Mindebben Makkainak is megvolt a maga felelőssége.¹⁸⁷ A Csehszlovákia feldarabolását jelentő müncheni egyezmény, majd a Felvidék déli sávjának Magyarország-hoz visszakerülését eredményező első bécsi döntés után a magyar jobboldali politikai elit nagy része úgy látta, hogy – miként Makkai fogalmazta – a faji gondolatot immár a nyugati nagyhatalmak, ha ódzkodva is, de elfogadják, és a „Berlin–római tengely tekintélye a Németországtól és Olaszországtól keletre eső területeken a bécsi döntéssel elvitathatatlanná vált”. Mindezt az a tény igazolta szerintük, hogy a magyar–szlovák vitában „nem a távoli nyugat és nem az angol–francia vezetés és befolyás alatt álló Népszövetség, hanem a Berlin–római tengely tett igazságot, [...] ezáltal] a nyugati befolyást valósággal kiküszöbölte Közép-Európa életéből.” Így „a közép-európai probléma egyik nagy horderejű kérdésében – egy új világszellem mondott verdiktet”, amely „életprincípiummá emelte – a faji kérdést. [...] A liberális imperializmus a maga csatáját elvesztette, mert a világháborút megnyerte ugyan, de a békét nem tudta megszervezni! Ezt az igazságot nekünk, magyaroknak idejében föl kell ismernünk s ezért kell politikánkat a faji adottságok alapjára helyoznunk azzal, hogy »idegen népeken nem akarunk uralkodni«”.¹⁸⁸

Ha el is tekintünk attól, hogy a faj kifejezést ekkoriban többnyire a nemzet szinonimájaként használták, Makkainak a politikai közvélemény viszonylag széles rétegének véleményét tükröző – akkor reálpolitikai megfontolásának tűnő – soraiból szinte egyenesen következett, hogy a második zsidótörvény egyik szellemi atyja lett, s annak benyújtásakor ismét egy politikai programcikkkel jelentkezett. Sőt, az 1939-ben összeült parlament *Országgyűlési Almanach*jának róla szóló életrajzában még azzal is büszkélkedett, hogy „a többségi pártban ő volt az első zsidótörvény kezde-

¹⁸⁶ Bethlen 2000. 414–417.

¹⁸⁷ Makkai népbíróági perének sajtóelőadója, Major Róbert véleménye is ezt tükrözte: „Kétségtelen, hogy ha nem is az egész ország, de a lakosság jó része kívánta a valóban meglevő zsidókérdés megoldását, a kérdés meglétét a komoly zsidók se tagadták: de hogy az ország azt így követelte, abban Makkaiék izgatásának is volt része.” BFL, XXV. 1.a - 1760 - 1945. 121.

¹⁸⁸ Makkai János: A bécsi döntés és az új Középeurópa. *Új Magyarság*, 1938. november 13. 1–2.

ményezője”.¹⁸⁹ (E kétes érdemet nála sokkal nagyobb joggal tulajdoníthatta magának Imrédy Béla, aki az ellene folytatott perben is beismerte ezt.)¹⁹⁰

Makkai 1938 karácsonyának (!) első napján¹⁹¹ az *Uj Magyarországban* megjelent cikke szerint „itt egy nemzet és többszázezer közöttünk élő ember életéről és sorsáról és egymáshoz való viszonyáról, Magyarország leendő megítéléséről és elérendő nagy népi céljaikról van szó”, s – mint kíméletlenül bevallotta – „a leglényegesebb az a tény, hogy a törvényjavaslat a zsidóságot közjogainak gyakorlásában elválasztja a magyarságtól”. E kirekesztés szerint azért szükséges, mivel: „Idáig minden demokratikus és evolúciós irányzat azzal a veszedelemmel küzdött, hogy ha zsidókat foglalt magában, elkerülhetetlenül a zsidó célokat tartotta fontosabbnak, mint a magyarság egyetemes népi problémáját, s ha viszont programját zsidók nélkül, vagy a zsidók ellenére akarta végrehajtani, akkor a zsidóság mindent elkövetett annak összetörésére és éretlenné, felforgatóvá való bélyegzésére.” A zsidóság „országos számarányának megfelelően képviselőket fog küldeni a parlamentbe”, de őket az országgyűlésben el fogják különíteni „hogy a magyar közéletbe való behatásuk [...] lehetetlenné váljék, viszont egész politikai magatartásuk álarc nélkül, a valóságnak megfelelően nyilatkozzon meg”.

Makkai úgy vélte, nem jelent jogfosztást, „ha egy többségi faj ugyanazt a jogot, ami neki is megvan, másokra önálló és félre nem érthető formában bízta rá, mert ezzel nem az illető népcsoport jogait nyirbálja meg, hanem csak annak közismert »mimikri-politikáját« teszi lehetetlenné”. Mint már többször elmondta, ez amiatt is fontos, „[...] mert ha a magyarságot a kapitalista élet, az ipar, a kereskedelem és a közgazdálkodás különböző ágaiban nem tesszük vezetőréteggé, akkor népünk elveszti az európai életben való létjogosultságát, jövődjét és idegen államok vazallusává válhatik”. Úgy vélte: „Mindezek következtében föltétlenül és elengedhetetlenül szükséges a zsidóság kivándorlásának nagyarányú és nagyvonalú megszervezése.”

Összegzésként azt állította: „A zsidóságot e törvény emellett semmi embertelenséggel és megalázásával (sic!) nem sújtja. [...] ahol bizonyos mértéken túl elszaporodnak, ott egyetlen nép sem képes velük zavartalanul együtt élni. Mint minden más művelt nemzetnek, nekik is egy önálló hazához van tehát joguk s ezt velük együtt

¹⁸⁹ Az almanachok életrajzait többnyire maguk az érintettek írták, legfeljebb kicsit – valószínűleg velük egyeztetve – változtattak azon. *Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről*. Szerk. Haefler István. Budapest, MTI, 1940. 244.

¹⁹⁰ Imrédy 1999. 111–112. (Jegyzőkönyv Imrédy Béla gyanúsítottkénti kihallgatásáról a politikai rendőrségen, 1945. október 8-9.)

¹⁹¹ A második zsidótörvényt a képviselőház 1938. december 23-i ülésén nyújtotta be Tasnádi Nagy András igazságügyminiszter. Makkai cikke két nappal ezután jelent meg.

megkeresni a keresztény népeknek is kötelessége. [...] A zsidóságnak mindenesetre szakítania kell azzal a gyakorlattal, hogy minden zsidó – másokat szeretne kivándoroltatni. S emellett a zsidóságnak, hogy e célt elérhesse, először néptorzóból – néppé kell válnia. Földműves és munkásrétegeket kell magából kisarjasztania s akkor fog tudni saját jövődjéért küzdeni.”¹⁹²

Ma már tudjuk, hova vezettek ezek az állampolgári jogegyenlőséget durván sértő, a zsidóságot a nemzethől kitaszító, jogait fokozatosan korlátozó, végül a teljes jogfosztásig jutó elképzelések. Makkai azonban – mint ahogy az antiszemita többsége – 1938 végén, 1939 elején még szinte biztosan nem volt, nem is lehetett tisztában szavainak következményével. Később ő is mélyen megbánta, hogy nemcsak *Új Magyarországbeli* írásával hívta föl a közvélemény figyelmét a részben valóban meglévő – ám egyoldalúan elemzett – problémákra, hanem a II. zsidótörvény 1939. február 23-án kezdődő parlamenti vitájának kormánypárti előadói szerepét is elvállalta.

Február 24-én elmondott – folytonos közbeszólásokkal kísért – beszédének bevezetéseként Makkai beismerte, hogy a javaslat „széleskörű korlátozásokat mond ki a magyar állam határain és területén belül egy népcsoportra [...] gazdasági, közéleti és szellemi téren, az állampolgárok eddigi látszólagos egyenlőségét bizonyos tekintetben más megvilágításba helyezi”. Hozzátette: „egy ilyen nagy horderejű intézkedést parlamentáris úton Európában még sehol sem valósítottak meg”, csak „totalitárius államrendszerekben” (Német- és Olaszországban). „Mi a mai alkotmányos berendezkedésünk folytán – mondta – parlamentáris módszerrel vagyunk kénytelenek ezt a kérdést megoldani, és a parlamentáris módszer, a parlamentáris rendszer magával hozza azt, hogy ennek a törvényjavaslatnak a tárgyalása olyan erők bekapcsolásával is történik, amelyek e törvényjavaslatban érdekelve vannak s olyan sajtónak az ellenőrzése mellett folyik ennek a törvényjavaslatnak a politikai vitája, amely szintén érdekelve van.” Kiemelte, hogy a „mi”, azaz nyilván a keresztény magyarok véleménye „a zsidókérdésben húsz év óta nem változott”, a „társadalom túlnyomó részének az erről való felfogása egy és azonos”, ezért visszautasította a vádat, miszerint az újabb zsidótörvény-javaslat külföldi mintákra születtett volna.

Ezután nagyrészt korábban is hangoztatott érveit ismételte a zsidóság külön fajiságáról, a zsidók asszimilációjának lehetetlenségéről, s kiemelte: „a magyarságot be kell vezetnünk a kapitalista életnek, az iparnak abba az ágába, amelytől idáig távol tartotta magát”.

Öt részre tagolta a törvényjavaslatot: elsőként a „leszármazási elvre” (eszerint „a zsidóságból való származás adja meg annak kritériumát, hogy ez a törvényjavaslat kikre vonatkozik”); másodikként a zsidóság közhivatal-viselésére és választójo-

¹⁹² Makkai János: A zsidótörvény elvi alapjai. *Új Magyarorszag*, 1938. december 25. 7–8.

gára („közéleti térfoglalásának” mérséklésére). Utóbbi tekintetében „az 1867 előtt Magyarországon élt zsidóságot alkalmasnak tartjuk arra, hogy szavát hallathassa, az azóta bevándorolt zsidóságtól pedig ezt a jogot és lehetőséget megvonjuk”. A harmadik „a szellemi pályákon való térfoglalás visszaszorítását mondja ki, negyedik része pedig a gazdasági rész, amely [...] az ország nagyvállalataiban a 12, illetőleg 15%-os” zsidó arányszámot engedélyezi, végül az ötödik „felhatalmazza a kormányt arra, hogy a javaslat megszavazása után [...] rendeleti úton alkothasson módszereket a zsidóság kivándorlásának előmozdítására”.

Ennek kapcsán megjegyezte: „A zsidók háttérbe szorulásának következménye azonban nemcsak gazdasági téren fog jelentkezni, hanem kétségkívül a szellemi élet területén is, úgyis mint alkotónak, úgyis mint fogyasztórétnek, mint a szellemi élet piacának a kiesése folytán.” Hogy a kieső keresletet pótolni lehessen, a „magyar tömegeknek új kulturális demokratizálását” sürgette, annak érdekében, „hogy élni tudjanak azokkal a javakkal, amelyeket a magyar kultúra számukra nyújthat”.

Makkai nem tagadta, hogy a „zsidóság jövője e törvény következtében mindenestre nehezzé válik, véleményeim szerint azonban korántsem olyan tragikussá, mint ahogy az érdekeltek beállítják”. A leghumánusabbnak azt gondolta, hogy „az a törzsi zsidóság vándoroljon ki az országból, amely sem nyelvben, sem ízlésben, sem kultúrájában nem azonosítja magát a magyarsággal”, „a magyarsággal összeforrottak” pedig továbbra is itt éljenek. Ugyanakkor előrebocsátotta, hogy véleménye szerint ennek az ellenkezője fog bekövetkezni, és végül azok maradnak, akik „gettóban élnek a vidéken, amelyek a falvakban, főleg Észak-Magyarország egyes vidékén helyezkednek el”. Makkai rossz jósnak bizonyult. Mint tudjuk, 1944-ben éppen a vidéki zsidóságot – akár városban, akár falvakban éltek – pusztították el szinte maradéktalanul a magyar állami szervek aktív közreműködésével végrehajtott deportálások következményeként.

Összegzésként Makkai leszögezte: „[...] szükséges az, hogy az izgatás a zsidókérdés vonalán megszűnjék az országban, mert ha mi ezt a kérdést törvényesen rendezük, akkor nincs szükség tovább a jövőben a zsidókérdést az agitáció színvonalán tartani. Szükséges azonban az is, hogy a magyar keresztény középosztály és a magyar ifjúság a gazdasági és szellemi pályákra kellő mértékben felkészüljön, hogy ennek a törvénynek az esetleges megrázkódtatásait ellensúlyozni tudja az az erő, amely a magyar nép mélyéből jön.”¹⁹³

¹⁹³ KN, XXII. köt. Budapest, Athenaeum, 1939. 1–10, az idézetek: 1–2., 7–9. – A második zsidótörvény bizottsági, majd képviselő- és felsőházi vitáiról – benne sok helyen Makkai szerepéről – részletesebben: Farkas 2010. 160–256.

Makkai gondolatmenete sok tekintetben egyezett Hómanéval és Mester Miklóssal – ám az övékénel radikálisabb, Kemény Gábor pártjáénál viszont mérsékeltebb volt. A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló törvényt (1939: IV. tc.) május 5-én hirdették ki. Makkai – a törvényjavaslat, illetve a törvény végrehajtási rendelkezéseinek előkészítésében hozzá hasonlóan ugyancsak résztvevő – Némethy Imre ítélőtáblai bíróval egy több mint 300 oldalas kötetet is megjelentetett, amely a törvény keletkezését, képviselő- és felsőházi tárgyalásának (illetve bizottsági egyeztetéseinek) menetét, a vonatkozó jogszabályokat, valamint azok indokolását is tartalmazta. Makkai ebben a zsidókérdés történetét és jelenét elemezte, az előbbieken bemutatott gondolataihoz hasonló szellemben – tehát kétségtelenül ő támasztotta alá e munka tárgyát ideológiai szempontból, Némethy – az igazságügyminisztérium törvényelőkészítő osztályának tagja – pedig a törvény részletes magyarázatát adta. A kötet Makkai írta bevezetője szerint a második zsidótörvény szelleme „a népben és a középosztályban élő vágyakat” tükrözte, hiszen a beolvasásra képtelen „zsidóság és általában a sémita elem olyan minden más európai néptől elkülönülő, egyéni sorsú, vérmérsékletű és életfelfogású faj, amely életét a többi népek között való elhelyezkedéssel, tehát emberi színvonalra átültetett élősdiség formájában folytatja és éli le”.¹⁹⁴ A kiadvány egyik recenzense, Szombatfalvy György, a Magyar Társadalomtudományi Társulat ügyvezető elnöke, a kultuszminisztérium közoktatással foglalkozó IX. ügyosztályának tanügyi főtanácsosa megállapította, hogy a magyarázat „Némethy Imre jogász kiálását dicséri”, mivel a törvény „tételes jogi vonatkozásait olyan kitűnően és olyan fölényes erudícióval tárgyalja, hogy e tekintetben legjobb törvénykönyveink közé tartozik”. Ezzel szemben a „[...] harmadfél íves bevezető tanulmányban Makkai János ad számot a törvény szociális jelentőségéről. Itt kerestük a tudományos megvilágítást, ehelyett azonban csak a jól ismert indokolást kaptuk: a történelmi visszapillantást, a magyarság prioritásának igazolását a zsidókérdés rendezése terén, a felsőház szerepének ismertetését a törvény elvi alapjainak elhomályosításában s végül négy és fél oldalon a szerző elképzelését a törvény következményeiről, hatásáról.”¹⁹⁵

Makkai nézeteiben és életében minden bizonnyal a második világháború kitörése, illetve az 1940. évi USA-béli látogatása hozta a fordulópontot. 1939 őszén számára is egyértelművé vált, hogy a nyugati demokráciák már egyáltalán nem hajlandók együttműködni a Német Birodalommal, így a zsidókérdés közös európai rendezésének a reménye is elszállt. Amerikai tanulmányútjára egy új külpolitikai helyzetben,

¹⁹⁴ Dr. Makkai János–dr. Némethy Imre: *A zsidótörvény. Tasnádi Nagy András igazságügyminiszter előszavával.* Budapest, Egyetemi Ny. 1939. 9. és 14.

¹⁹⁵ Szombatfalvy György: A zsidótörvény társadalmi mérlege. *Társadalomtudomány*, 1940/1. 75–80., az idézet: 75.

1940 második felében – amikor a Német Birodalom már szinte egész Európa ura volt – került sor. Ottani tartózkodásának pontos célját nem ismerjük. Makkai életrajzírója, Csizmadia Ervin utalt arra, hogy talán olyan „informális megbízatása” is volt, „hogy felmérje a magyar kormány kivándoroltatási szándékainak fogadtatását”.¹⁹⁶ Ebben semmiféle eredményt sem ér(hetett) el. Minden bizonnyal közelebb áll az igazsághoz Makkainak az ellene indított népbíróági eljárás során 1945. március 24-én tett tanúvallomása. Eszerint: „1940. május 1-én gróf Teleki Pál megbízásából kimentem Amerikába. Telekinek bizalmasa voltam. Teleki az erdélyi kérdés miatt küldött ki. Akkor úgy látszott, hogy Erdély miatt fegyveres összeütközésre fog sor kerülni Magyarország és Románia között. Engem mint erdélyi születésűt ez a probléma rendkívül érdekelt, és feladatomban az volt, hogy az Amerikai Egyesült Államok vezető férfijainál az erdélyi kérdésben propagandát fejtsek ki a magyar álláspont mellett. Ezenkívül Teleki szeretne volna, ha Amerikában kiadja [...] könyvem [A természetes béke Európában], amely azt az álláspontot képviseli, hogy az európai kis nemzeteknek blokkokba kell tömörülni. Utóbbi könyvem kiadására meg is állapodtam a MacMillan Companyval, de a későbbi magyar belviszonyok miatt a könyv kiadására Amerikában már nem került sor. Amerikában vezető politikusokkal, egyetemi tanárokkal voltam összeköttetésben, és 1940 karácsonyán tértem vissza.”¹⁹⁷

USA-béli tapasztalatainak birtokában Makkai megváltozott emberként érkezett haza, és korábbi látásmódja is részben átalakult. Erre számos ismerőse is utalt.¹⁹⁸

Lapjába, az *Esti Ujság*ba már kintléte alatt is szorgalmasan küldte tudósításait, s itt jelent meg 1941. január 11-én az az összegző elemzése, amelyben többek között – helyesen mérve föl az akkori és a hamarosan elkövetkezendő helyzetet – kijelentette: „Amerika népe teljesen a világháború hatása alatt áll s az irányzat sem kétséges, amely felé az Egyesült Államok politikája halad. [...] Európai részletkérdések alig érdeklik az amerikai közvéleményt, ellenben rendkívüli mértékben izgatja őket

¹⁹⁶ Csizmadia 2001. 32.

¹⁹⁷ BFL, XXV. 1.a - 1760 - 1945. 38–39. Perében más alkalommal úgy emlékezett, hogy 1941 januárjában tért haza: A budapesti Népgyógyászságon 1945. április 21-én felvett jegyzőkönyv, 42.

¹⁹⁸ Uo. Kun László hírlapíró szerint: „Makkai János kezdetben antiszemita volt, de németbarát sohasem volt. Nacionalista magyar volt, aki a szegedi gondolat jegyében dolgozott. 1940-ben kb. 7 hónapig volt távol Amerikában. Amikor onnan visszajött, teljesen megváltozott, a túlzott nacionalizmust elítélte és egészen amerikai orientációt vallott magáénak, és ennek, amennyire az akkori körülmények között ez lehetséges volt, mindig kifejezést is adott.” A budapesti Népgyógyászságon 1945. április 25-én felvett jegyzőkönyv, 17. Rátz Kálmán a budapesti népbírósnak küldött levelében kijelentette: „Makkai János 1940 vége óta, amikor amerikai útból hazatért, egészen megváltozva jött vissza. Nem hitt a német győzelemben, s hangoztatta, hogy leverik Németországot előbb-utóbb.” 103. Dessewffy Gyula, a *Kis Ujság* főszerkesztője szerint pedig „Bajcsy-Zsilinszky sok barátsággal és melegséggel nyilatkozott Makkai Jánosról, akiről azt mondotta, hogy amerikai útja óta gondolkodásban és szellemben teljesen megváltozott”. 106.

az amerikai nép jövőjének biztosítása, a prosperitás fenntartásának kérdése, a világpiacok problémája, a gyarmaturalom s a nyersanyagforrások rendkívül nagy és bonyolult komplexuma, amelyet azután erősen aláfest az angolszász együvé tartozás érzése és a totális politikai rendszerek iránti ellenszenv. [...] határozott szimpátia csak Anglia irányában, határozott gyűlölet pedig csak Németország irányában és Japánnal szemben nyilatkozik meg. [...] Amerikában van egy lappangó válság, de ez sokkal kisebb, mint bármely európai állam válsága, s ez a válság semmiféleképpen sem robbanhat ki addig, amíg a jelenlegi világháború sorsa el nem dől.”¹⁹⁹

Makkai ugyan honatya maradt az USA-ban tett útja után is, ám egyáltalán nem hallatta a hangját a parlamentben, ahol már csak egyetlenegyszer szólalt meg; félig-meddig tehát tudatosan visszavonult a politikától. Leginkább két – akkoriban nagy visszhangot kiváltó, mára szinte elfeledett – kötetével hívta föl magára a figyelmet (*Urambátyám országa* /1942/ és a *Politika-isten rabságában* /1943/), amelyek okkal keltettek feltűnést.²⁰⁰ Imént idézett soraiból is érződik, hogy 1941-ben már nem hitt a német nemzetiszocializmus európai győzelmében, s tökéletesen tisztában volt az Egyesült Államok és Anglia megkerülhetetlen világpolitikai súlyával és szerepével. Bár a zsidóságról alkotott véleménye alapvetően nem változott, valamelyest mégis enyhült, s támogatója lett egy cionista – magát zsidó nacionalistaként meghatározó – szervezetnek, a Zsidó Munkaközösségnek. Talán azért, mert annak egyik fő célja, a saját zsidó állam palesztinai alapítása egyezett Makkai nézeteivel a zsidók kivándorlásának szükségességéről.

Ennek kapcsán kell megemlékezni Makkai János és a Zsidó Munkaközösséget 1939-ben megalapító Szilágyi Dénes (1945-től: Denis Silagi) kapcsolatáról. Szilágyi Vladimir Ze’ev Jabotinsky „revizionista cionista”, jobboldali-nemzeti alapon álló mozgalmának (Betár) elképzeléseit követve lett 1932 és 1937 között a Betár magyarországi nációja, azaz regionális vezetője, illetve kis példányszámú cionista kiadványok állandó szerzője. Szilágyi zsidó fajvédelmet, a Betár tagjainak katonai kiképzését hirdette, és a közép–kelet-európai zsidóság Palesztinába telepítését, az ottani

¹⁹⁹ Makkai János: Amerikai illúziók – amerikai valóságok. *Esti Ujság*, 1941. január. 11. 3.

²⁰⁰ Ahogy 1943-ban megjelent kötete kapcsán egyik kritikusa megjegyezte: Makkai „[...] nem hisz semmiben, csak az emberi ostobaságban, amely új és új ideológiai kalandokra ragadtatja az embert, hogy azután holnap utálja azt, amit tegnap cselekedett. [...] A hiedelmek fanatikusából a civilizáció – a fáradt és veszedelmes hiedelem – analízis-járává vált. [Kötetében Makkai elsősorban a hiedelmek politikai hatását és szerepét vizsgálta – U. G.] Mindent megért és mindenkinek megbocsát. Nemcsak ellenségeinek (ami keresztényi erény), hanem önmagának is, ami viszont politikai attitűd. Mindent elfogad, mert nem hisz el semmit.” Remete János: Mutamur. *Ujság*, 1943. december 16. 9. Ugyanerről a művéről a *Népszava* is megjegyezte: „az utat akarjuk jelezni, azt az egészen új utat, amelyen szerző ezzel az új művével elindult...” v. d.: „Politika-isten rabságában”. *Népszava*, 1943. december 7. 7.

zsidó állam megteremtésének fontosságát hangsúlyozta (melynek érdekében 1937-től illegális kiköltözési akciót is szervezett). A „zsidó népegyéniség” magyarságtól elkülönülésének szükségességét is hangoztatta, ezért részben helyeselte, hogy a zsidótörvények fokozatosan leszakítják a zsidónak tekintetteket a magyar társadalomból.²⁰¹

1938-ban, amikor Imrédy Béla sajtófőnöke, Kolosváry-Borcsa Mihály – 1939-től az Országos Magyar Sajtókamara elnöke, 1944. április közepétől államtitkár-kormánybiztosként a magyar sajtó, rádió és a könyvkiadás szinte korlátlan ura – mintegy 200 zsidó sajtótermék betiltásáról rendelkezett, Szilágyi felkereste őt a *Bné Betár* című lap további megjelenése érdekében. Nagy meglepetésére fogadta is Kolosváry-Borcsa, aki előtt így érvelt (miként Dalos Györggyel történt 1983-as találkozásakor felidézte): „Végeredményben mi, cionisták ugyanazt akarjuk, mint önök, vagyis hogy a zsidók tűnjenek el Magyarországról. – Erre föl Kolosváry-Borcsa intézkedett, hogy a Bné Betár újra megjelenhessen. Silaginak még évtizedekkel később is az volt a benyomása, hogy az egyébként művelt, ostobának nem mondható politikus benne, az akkor harmincéves, peremre szorított zsidó újságíróban valamilyen tényleges »zsidó hatalom« képviselőjét vélte látni. – Bedőlt a saját propagandájának – hangzott a kárörvendő kommentár.”²⁰²

Ezek után nem meglepő, hogy Szilágyi 1939-ben, amikor a hivatalosan könyvkiadóként működő Zsidó Munkaközösséget létrehozta, Sombor-Schweinitzer Józseffel, a politikai rendőrség nagyhatalmú vezetőjével is egyeztetett. Annál is inkább, mert szervezetének fő célja a magyar kormánnyal való megegyezés volt, annak érdekében, hogy a háború végéig – korábbi gazdasági és kulturális befolyásuktól a zsidótörvények miatt ugyan már részben megfosztva, de – hagyják őket érintetlenül, a világegés után viszont segítsék kivándorlásukat. Mivel azonban a magyar politikai vezetők nem voltak hajlandók velük tárgyalni, ráadásul a Munkaközösség legtöbb tagját – Szilágyit is – 1942 májusát követően munkaszolgálatra hívták be, az egyesület tevékenysége ellehetetlenült.

A Zsidó Munkaközösség – céljaik ismertetése és terjesztése céljából – három *Sárgakönyvet* adott ki, de már a legelső megjelentetését is akadályozta a világháború kitörésétől működő cenzúra. A rövid kis kötetet D. Sabbatai néven jegyző Szilágyi ezért kereste meg Makkai Jánost, aki lelkesen támogatta a dokumentum nyilvános-

²⁰¹ Szilágyi életútjáról (a továbbiakban is e művekre támaszkodom): Komoróczy 2015. I. rész, 52. – Komoróczy rövid értékelésénél jóval részletesebben: Veszprémy László Bernát: Egy „holtig betári” – Szilágyi Dénes radikális cionista munkássága. *Múlt és Jövő*, 2018/2–3. (a továbbiakban: Veszprémy 2018.) 104–113.

²⁰² Még ha nem is egészen így történt, jellemző erre az időszakra, illetve a cionisták szélsőjobboldal részéről történt támogatására a jelenet. Lásd: Dalos György: Radnóti körül. *Múlt és Jövő*, 2009/4. (a továbbiakban: Dalos 2009.) 66–67., az idézet: 66.

ságra hozatalát – annál is inkább, mivel a már említett, Némethy Imrével közösen írt *A zsidótörvény* című munkájában ő is megbecsüléssel idézte a cionista Joseph Kästeint. A cenzúrát Makkai közbenjárására feloldották, az 1941 júliusában megjelent *Sárgakönyv* Szilágyi szerint még Horthy Miklóshoz is eljutott.

Érdekes fintora a sorsnak, hogy a *Sárgakönyvet* leginkább a szélsőjobboldali sajtó méltatta, a zsidó közvélemény nagy része hevesen támadta. Utóbbi bírálatokra válaszolva látott napvilágot 1942 decemberében – az ugyancsak rövid – második *Sárgakönyv*. Ennek bevezetője szerint „[...] a magyarság nyilvánvaló érdeke a magyarországi zsidóság kitelepítése. Nem »filoszemita«, sőt minden antiszemitánál ártalmasabb az a nem zsidó, aki azt tanácsolja a zsidóknak, hogy ragaszkodjanak eddigi szólam-asszimilációjukhoz... Az igazi zsidóbarátnak is vállalnia kell az aszemitizmust... A magyarság érdekeinek csak a szenvedélymentes aszemitizmus felel meg.”²⁰³

A harmadik *Sárgakönyv* hivatalosan már csak 12 példányban jelent meg (kiadó, hely és év nélkül, minden bizonnyal 1942 kora tavaszán), de megkapta József Ferenc királyi herceg és Kállay Miklós miniszterelnök is. A szöveg a magyar kormányt a szélsőjobboldalhoz hasonló frazeológiával támadta, mivel „[...] köztudomású tény ugyan, hogy a magyarországi zsidók tekintélyes hányada nem mutat spontán hajlandóságot a kivonulásra, sőt a zsidók hivatalosan elismert – hitfelekezeti – vezetői minden módon elgáncsolni igyekeznek a kivonulás gondolatának még felvetését is. De ezért nem maguk a zsidók, hanem a magyar illetékesek felelősek. A zsidók kivonulás-ellenes s így súlyosan önérdékellenes magatartásának alapja: a magyarországi zsidóság jelentős része fixa ideaként éli azt a téveszmét, hogy magyarnál magyarabbnak kell vallania magát, különben elkövetkezik a világ vége. A téveszmés beteg azonban nem felelős betegségéért. Azok felelősek érte, akik meggyógyíthatnák, de nem teszik.”²⁰⁴

Ugyancsak furcsa ellentmondás, hogy a zsidóság kivándorlását és – a magyarországi izraeliták döntő többségének magyar anyanyelve ellenére is – a magyarságtól való teljes elkülönülését sürgető Szilágyi 1945 után nem Palesztinában, hanem Münchenben telepedett le, és az Amerika Hangja közép-európai osztályának munkatársaként dolgozott. Dalos György szerint „még aggastyánként is tengernyi részletet tudott a magyar politikai és irodalmi életéről, amelynek számos szereplőjét, ha másként nem, apja révén gyerekkorától személyesen ismerte” (apja Szilágyi Géza költő,

²⁰³ Idézi: Veszprémy 2018. 109.

²⁰⁴ Uo. 112.

/újság/író volt). Történészként is jórészt magyar (vonatkozású) témákról írt akkori-ban komoly visszhangot kiváló tanulmányokat, köteteket.²⁰⁵

Miért is segítette Makkai János a Zsidó Munkaközösség és annak a Szilágyinak a munkáját, aki – miként Makkai fia felelevenítette – még egy 1983-as levelében is arra kérte Makkait, „segítsen felidézni a részleteket az 1943-as [valójában 1941-es – U. G.] Zsidó *Sárgakönyv* dolgában, mert mind ő, mind még élő kortársai nagyon hálásak Makkai Jánosnak, amiért kijárta Bárdossynál, hogy a könyv megjelenhes-sék”?²⁰⁶ Egyszerű, a holokauszt utólagos ismeretében mégis meglehetősen különös a válasz. Egyetértésük fő oka nyilvánvalóan zsidósággal kapcsolatos véleményük hasonlósága volt. Ehhez járult még Makkai nézeteinek amerikai útja utáni megválto-zása, a nagypolitikából való fokozatos kivonulása.

Szilágyi az első *Sárgakönyv*ben olyan gondolatokat fogalmazott meg, amelyek részben egybeestek Makkai korábbi okfejtéseivel. Kiindulópontjuk azonban erősen eltért egymástól, hiszen míg Makkai a magyarság zsidósággal szemben elérendő gazdasági és értelmiségi térnyerését tartotta nélkülözhetetlennek, addig Szilágyi kérdésfeltevése már az volt: „[...] vajon a magyarországi zsidóságnak szükségképpen olyan sorsra kell-e jutnia, mint például az ausztriai zsidóságnak (vagyis egyéni tra-gédiák szakadatlan láncolatában el kell-e pusztulnia), vagy van-e mód arra, hogy a magyarországi zsidóság elkerülje ezt a sorsot. A kérdés tüzetes, gyökeres és végleg-es tisztázásának eredménye az, hogy a magyarországi zsidóság elkerülheti a pusztulást, ha még ma tudatára ébred teendőinek és aszerint cselekszik. Holnap talán már késő lesz.”

Szilágyi úgy érezte, a probléma lényege – s ebben és a továbbiakban már nagy-jából ő is Makkai érvelését hangoztatta –, „hogy az állam mértékadó tényezői és a magyar nép tömegei terhesnek érzik és meg akarják szüntetni a zsidókkal való együttélést”. A zsidóság – jelentette ki – „történelmi, gazdasági, élettani és mélylé-lektani okokból nem olvadhatott be a magyarságba, bár maguk a zsidó egyének több-nyire szívesen megtették volna”. Általános törvényszerűségnek tartotta, hogy min-den „többség igyekszik eltávolítani az idegen testnek érzett, beolvadásra képtelen kisebbséget”, ami a magyarországi zsidókérdés „állandó alapoka” is. Elismerte, hogy a „zsidók népességi számarányukat sokszorosán meghaladó mértékben helyezkedtek el az értelmiségi pályákon és a kereskedelembe”, sőt, a „zsidóság számaránya a szó-ban forgó és irigylésre méltónak tartott kereseti ágakban sokkal nagyobb volt, és helyenként megközelítette a száz százalékot”. Ezért a „zsidótörvények – éppen a leg-

²⁰⁵ Dalos 2009. 67.

²⁰⁶ Makkai Ádám: Makkai János amerikai utóélete. Adalékok politikai és írói arcképéhez – Gondola-tok Csizmadia Ervin apámról szóló könyvéről. *Székelőföld*, 2009/8. (a továbbiakban: Makkai 2009.) 69–90., az idézet: 78.

kívánatosabb pályákon – helyenként száz százalékkal javították meg a 93 százalékos többség esélyeit”. Emiatt aztán a többségnek „a zsidótörvények fennmaradásához fűződő gazdasági létérdeke ennél fogva olyan hatalmas, hogy nincsen olyan békekötés, külső nyomás vagy belső megfontolás, amely forradalom felidézése nélkül elérhetné, hogy visszaadják a 7 százaléknak a szabad verseny régi lehetőségét”.

Szilágyi magyar ajkú és szomszédos anyaország nélküli – emiatt a többi magyarországi kisebbségtől eltérő, centrifugális erőt nem képviselő – nemzetiségként határozta meg a zsidóságot. Hangsúlyozta, hogy a „zsidóságot nemzetnek érzi és tudja elenyészően kevés kivétellel minden magyar ember és – Magyarországon kívül – minden zsidó ember”, ám Magyarországon is sokan ezt vallják. A zsidó nemzetiségbe sorolt minden izraelita vallású személyt. Ugyanakkor megállapította, hogy bár általában a nemzetiséghez tartozás tudata az alapja a kisebbségi jogi követeléseknek, ám mivel „a magyarországi zsidók nagyobb része nem vallja magát zsidó nemzetiségűnek, ez a kritérium csődöt mond a zsidó nemzetiségi hovatartozás megállapításánál”. Emiatt beszélt a „magyarországi zsidó nemzetiség rendellenes lelkületéről”, melynek következtében nagy részük „nem tesz hitet nemzetisége mellett”. Emiatt aztán – bírálta hitsorsosait – „nem beolvasztani akaró többséggel szemben kell megvédeni az igazságot, hanem beolvasztani hasztalanul törekvő kisebbséggel szemben”. Hozzátette, hogy azokat az izraelitákat is zsidó nemzetiségűnek kell tekinteni, „akinek nagyszülői a zsidó vallásban születtek”. Annál is inkább, mert a nem zsidók a hitehagyottakat és azok utódait is zsidónak minősítik, s őket sem a magyarok, sem a zsidók nem fogadják maguk közé. Ám „a nemzetükhöz visszakényszerített hűtlen zsidók gyermekei bizonyára hű zsidókká válnak majd”.

Szilágyi végkövetkeztetése az volt, hogy a „magyarországi zsidóknak arra kell törekedniük, hogy maguk is tettersően hozzájáruljanak a magyar-zsidó együttélés felbontásához”, aminek „egyetlen gyökeres módja a kivándorlás”. Ez azonban – nyilván az 1941 eleji nemzetközi környezetet figyelembe véve – szerintem sem történhet meg egyik napról a másikra, ezért az addig „eltelő időben elviselhető modus vivendi-t kell teremteniük a magyarsággal”. Már csak amiatt is, mivel „előbb-utóbb minden zsidó [és] nem zsidó [közti] együttélésnek meg kell szűnnie, mert a beolvaszthatatlan zsidó kisebbség pusztá léte előbb-utóbb mindenütt súlyos súrlódásra vezet”. Amennyiben a zsidók „tettersően hozzálátnak az együttélés felbontásához, akkor a műtét fájdalomossága nagy mértékben csökken, sőt az ilyen elvárás során lehetővé válik a zsidó érdekek megóvása is”.

A csak a háború befejeztével időszerűvé váló kivándorlásra felkészülés három feltevéletét emelte ki Szilágyi: 1. a zsidók „emberséges életviszonyainak biztosítását”; 2. „a zsidó tömegek mezőgazdasági és ipari kiképzését”; 3. a kivándorlásra alkalmatlanok (idősek és betegek) emberséges magyarországi életkörülményeinek elősegítésé-

sét. Mindennek megteremtésére „magától értetődőnek” vélte, hogy „zsidó pénzt kell igénybe venni a zsidó magánvagyon mozgósításának útján”. Emellett kifejtette, hogy a magyarországi zsidóságnak a kivándorlásig tartó időszakra meg kell alakítania a saját érdekeit védő nemzetiségi szervezetét, amelynek „olyannak kell lennie, hogy lehetőség szerint egyaránt megfeleljen a magyar és a zsidó nemzeti érdekeknek”. E tömörülés tagja lenne minden zsidó nemzetiségű állampolgár. Adózniuk is kellene, ám adópolitikájuk lényege az lenne, hogy „a tehetős zsidóság vagyonának ma a zsidó összesség rendelkezésére kell állnia”. Ezért a „nemzetiségi szervezet gazdasági megalapozása a lehető legnagyobb mértékű önellátás elvén” alapulna, s nem érintené „a különböző irányú hitközségek vallási vonatkozású önkormányzatát”.

Végül megállapította, hogy a „zsidóság fajélettani szempontból három rétegre oszlik: a pusztuló (széthulló), a tespedő (stagnáló) és az éledő zsidóság rétegére”. Ebből az „éledők” a „jövő zsidósága”, mivel ők rendelkeznek nemzeti öntudattal. Ráadásul „a zsidóság e rétegében jelentékeny a születési többlet, nincsenek öngyilkosok, gyakori a korai házasodás és bő a gyermekáldás”. Míg a pusztulók és a tespedők „sorcsapásnak tekintik a zsidótörvényeket”, addig az éledők felismerik, hogy „közvetve a zsidótörvények is szolgálhatják a zsidó nemzet fennmaradását”. Ezért készek „cselekvően támogatni olyan zsidótörvény-intézkedések végrehajtását, amelyek lehetővé teszik a zsidó nemzeti érdek érvényesülését is”. E követelmények azonban az első két zsidótörvény nem felelt meg, emiatt csak olyan zsidótörvény végrehajtásában működhetnek közben, amely: 1. a zsidóságot „magyar ajkú nemzetiségi kisebbségnek” tartja; 2. a kivándorlásig lehetővé teszi, hogy „a zsidók – zsidókataszter alapján – a maguk nemzetiségének körében kulturális és gazdasági téren folytathassák mindazt a tevékenységet is, amelytől a magyar »életterben« eltiltják őket a zsidótörvények”; 3. a „zsidó gazdasági és kulturális életter megvalósítása érdekében intézkednek a Zsidó Nemzetiségi Szervezet megalakításáról”.²⁰⁷

Hosszan idéztem Szilágyi szavait és elképzeléseit, hogy nyilvánvalóvá váljék: a harcos cionisták gondolatai korántsem álltak távol a magyar kormánypárt jobboldalának, illetve a szélsőjobbnak az eszméitől. Makkainak emiatt sem kellett igazán sokat változtatnia a saját álláspontján, amikor Szilágyival egyeztetett. Bár biztosan voltak közöttük apróbb nézeteltérések, a lényegben 1941 tavaszán egyetértettek: a magyarországi zsidókérdés igazi megoldását a kivándorlás jelentheti. Később persze, a holokauszt után – legalábbis fia emlékezése szerint – már Makkai János is felismerte, hogy nem ez volt a helyes út. Fiának ugyanis annyit mondott a második zsidótörvény benyújtásáról: „»Ha nem én csinálom, megcsinálja más, sokkal rosszabbul... ami persze nem mentség. A mi legnagyobb hibánk az volt, hogy nem

²⁰⁷ Az első *Sárgakönyvet* újra közölte: Veszprémy 2018. 114–117.

tudtuk elképzelni, milyen lehet zsidónak lenni. Hogy ők mit érznek... Ha akkor tudtuk, valahogy előre láthattuk volna, hogy Hitler mire készül, minden igyekezetemmel azon lettem volna, amit ma Amerika intézményesített a négerok védelmében: ösztöndíjalapot kellett volna teremteni magyar paraszti káderek továbbtanulási lehetőségének biztosítására... [...] Azt kellett volna elrendelni, hogy a magyar állam nem támogat olyan egyetemet vagy közhivatalt, melyben a nem-zsidó és főleg paraszti káderek száma nem halad meg egy bizonyos, demográfiai igazságos százalékot... Vagyis nem a zsidókat kellett volna kirekeszteni, hanem a népi kádereket álláshoz és egyetemi ösztöndíjakhoz segíteni...»²⁰⁸

Ezzel szemben Makkai 1941 májusában – igaz, némileg már változtatva korábbi véleményén – többé-kevésbé még azt vallotta, amit Szilágyi Dénes *Sárgakönyvében* olvashattunk: „A második zsidótörvény megalkotása idejében Európában még nem volt háború. Akkor még lehetett a zsidók szabad elvándorlásáról és hasonló dolgokról beszélni, ma nyilvánvaló, hogy végleges rendezés csak a világháború után lehetséges, s az is bizonyos, hogy ezt csak nemzetközi úton, az érdekelt népek, nemzetek és államok együttműködésével lehet nyugvópontra juttatni. A zsidóságnak ma nincs módjában kivándorolni, mert egy ország sem engedi be határai közé a másik országból jövő zsidókat [...]” A „zsidóprobléma” két fontos elemét különítette el: a népi kérdést és a zsidóság legfelsőbb rétegére vonatkozót. Az előbbiben „közel egymillió zsidó életéről, sorsáról és jövőjéről van szó”, amelyről a második zsidótörvény rendelkezik, azonban „ez a szabályozás [...] nem megfelelő”. A zsidóság irányítói viszont „vagyon, gazdasági befolyásuk következtében hatást gyakorolnak a közéletre is”, és a „gazdasági élet vezető, irányt adó pozícióit még mindig nagymértékben megszállva” tartják.

Magától értetődőnek vélte, hogy az „átalakuló és egyben magyarosodó gazdasági élet vezetőit már most kicseréljük, s a zsidók, félzsidók és strómanok helyébe a nemzeti és gazdasági feladatokkal egyaránt tisztában levő új magyar vezető férfiakat kell ültetnünk, ez olyan természetes és egyszerű politikai parancs, amellyel szemben senki komolyan állást nem foglalhat, aki a magyarság nagy életérdekeit nézi.” Makkai szerint ugyanis: „A nehézjárású földvagyon s a gazdasági válságoktól sújtott nagyagrárius réteg már az 1920-as években lemaradt a versenyben az ingó vagyont reprezentáló gyáriparral és bankkapitalizmussal szemben. Ez a változás nagy zsidó családok kiterbélyesedésében jelentkezett s a zsidóság köréből valósággal új oligarcha-osztályt fejlesztett ki. [...] Ezzel párhuzamosan folyik a családi politika. A zsidó nagykapitalista családok összeházasodnak, épp úgy, mint a régi feudális arisztokrácia tette. Fiaikat előszeretettel helyezik el saját vállalatuknál, hogy annak vezetése

²⁰⁸ Makkai 2009. 76.

mindvégig a család kezében maradjon. Így fejlődik ki az ipari és bankfeudalizmus a gazdag zsidó családok vezetése alatt s így nő a fejünkre egy olyan kiváltságos osztály, amely a maga parlamenti befolyásával, a sajtó irányításával s a maga minden téren jelentkező vagyoni erejével szinte – megtámadhatatlanná, bírálhatatlanná válik. Nem kétséges, hogy a magyarországi zsidó tömegek a hatalmas antiszemitizmust elsősorban ezeknek az önző századnak köszönhetik. [...] A zsidóság alacsonyabb és szegényebb rétegei halálos dühvel és elkeseredéssel néznek ezekre a zsidó nagyságokra s ezeknek jelenléte okozza közöttük azt a balhiedelmet, hogy a zsidótörvények erejét csak a szegények érzik, de a gazdagok nem.” A sorok között olvasva észrevehetjük, hogy Makkai ekkor már inkább azt gondolta: a „zsidó tömegek” a „zsidóság legfelsőbb rétege” miatt kénytelenek a – számukra eszerint igazságtalan – zsidótörvények miatt szenvedni; a zsidókérdés nem elsősorban faji, sokkal inkább szociális probléma.

Kulcspozícióknak Makkai a következőket tartotta: „[...] az ország gazdasági életének legfontosabb ágazatai, mint például a széntermelés, az energiagazdálkodás és mindazok a termelési szakmák, amelyek a nemzet ellátásának és gazdasági életének alapjait képezik. De ide tartozik a pénzgazdálkodás és a bankélet, ahol az iparpolitikát és a pénzpolitikát csinálják.” Egyben leszögezte: „Amikor a kulcspozícióknak ez az átvétele történik, vigyáznunk kell természetesen arra, hogy a távozó zsidók helyébe olyanok kerüljenek, akik teljes szakismerettel és nemzeti életszemlélettel rendelkeznek.”²⁰⁹ Apró, de nem lényegtelen eltolódás volt ez a szemléletében, hiszen itt már „csak” a zsidó nagytőke nemzeti életből való kirekesztésének szükségességéről szólt, a zsidó tömegeket inkább némi részvétellel emlegette.

Meg is kapta emiatt a bírálatot a nyilaskeresztes propagandát szolgáló *Magyarságtól*. Eszerint: „Makkai János alaposan téved, ha azt hiszi, hogy a kulcspozíciókat a magyarság az államhatalom erejével, törvény és rendelet nélkül birtokba veheti. A legfontosabb és végeredményben döntő kulcspozíció ugyanis a tulajdonjogban gyökerezik. Mindaddig tehát, amíg akár kisajátítás útján, akár más módon a vállalatok tulajdonjogát nem veszik el a zsidóktól, nem lehet magyar szellemben megoldani a vállalatok átállításának kérdését. [...] A gazdasági élet magyarrá tételére és a magyarság gazdasági egyeduralmának biztosítására tehát igenis mélyreható törvényhozási intézkedésekre van még szükség. Törvény és rendelet nélkül elérni gyökeres eredményt nem lehet. Reméljük, hogy ezt Makkai és a kormánypárti sajtó is be fogja látni.”²¹⁰

²⁰⁹ Makkai János: A kulcs-pozíciók. *Esti Ujság*, 1941. május 3. 3–4.

²¹⁰ Kulcspozíciók. *Magyarság*, 1941. május 11. 10.

Makkai irányváltására utalt az is, hogy 1942. augusztus 4-én az ő vezetésével – helyettese a szociáldemokrata újságíró, Pisky-Schmidt Frigyes volt – indították el a Magyar Szabadság Rádió nevű, titkos adó műsorait, Kállay Miklós miniszterelnök tudtával. (Többek között erre utalt Edmund Veessenmayer korábban idézett, 1943. decemberi jelentése is.) Ez kezdetben csak magyarul, később viszont már angolul és spanyolul is sugárzott, és egészen a német megszállásig működött a budaörsi repülőtér melletti Lanária-telepen. Célja a közvélemény objektív tájékoztatása volt, ami összefüggött Kállaynak az angolszász szövetségesek felé való kapcsolatkeresésével. Makkait ekkor már németellenes politikusként tartották számon, ezért is bízták rá a rádió irányítását. A német megszállás napján elnémuló adó történetéről – nyilván titkossága okán – alig tudunk valamit, ami egyben csekély hallgatóságáról, illetve működésének alacsony hatékonyságáról tanúskodik. Ugyanakkor itt szervezték a német megszállás, majd a nyilasuralom idején röplapokat terjesztő és az üldözötteknek hamis dokumentumokat előállító Magyar Szabadság Mozgalmat, amely a szociáldemokrata ellenállás fontos szervezeteként más illegális szervezetekkel (Magyar Függetlenségi Mozgalom, Teleki Pál Munkaközösség, Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága) is felvette a kapcsolatot.²¹¹

Mindeközben Makkainak 1942-ben és 1943-ban két nagy feltűnést keltő kötete (*Urambátyám országa, Politika-isten rabságában*) látott napvilágot, az előbbit ma is sokszor idézik történelmi munkákban. Ennek már az előszavában is hangsúlyozta: tudja, hogy darázsfaszekbe nyúl, amikor bemutatja, hogy a magyar középosztály emberi és társadalmi viselkedése „[...] hibákkal terhes s ezért át kell alakulnia érzésben, életstílusban, társadalmi viselkedésben, magatartásban és erkölcsi felfogásban. Meg kell javulnunk, és hogy megjavulhassunk, először komolyan és őszintén magunkba kell szállanunk.”²¹²

Az *Urambátyám országát* sokan méltatták, első kiadása hat hét alatt elfogyott. Benne Makkai főként a középosztály nemzeti megreformálásának szükségességét emelte ki, a magyar társadalomban meglévő visszasságokat állította pellengérre. A cím-, kitüntetés- és rangkórságot, a bemutatkozás, a névviselés, a megszólítás és a köszönés fogyatékoságait, a középosztály nevelésbeli hibáit, az „uramöcsém

²¹¹ A rádió szerepéről (sajnos csak röviden): Gábor Róbert: *Az igazi szociáldemokrácia. Küzdelem a fasizmus és kommunizmus ellen, 1944–1948*. Budapest, Századvég Kiadó, 1998. 41–43. – Pelle János: A Magyar Szabadság Rádió. Titkos kísérlet a közvélemény áthangolására a második világháború alatt. *Magyar Szemle*, 2005/3–4. 31–50. – Loppert Csaba: Demokráciakérdés vagy vagonkérdés? (Szociáldemokraták és a németek a két világháború között). *Valóság*, 2016/11. 29–51., főleg 46–47.

²¹² Makkai János: *Urambátyám országa. Középosztályunk illemrendszerének és társadalmi viselkedésének szociográfiája*. Budapest, Singer és Wolfner, 1942. 11.

és urambátyám”-világ nyomasztó légkörét, az osztálygőgöt, a hivatalok fojtogató atmoszféráját, a parasztozást, a tótozást és a svábozást, a „törzsökösség” elfajulásait, az úrhatnámságot, a túlzott borraivalózást, a tegeződés és a kézcsoók körüli bonyodal-makat. A középosztály illemrendszerének betegségeit három forrásra vezette vissza: az ázsiai, keleti származásra (ennek kapcsán a paraszti-kisnemesi életfelfogás hibá-ira); a bécsi hatásokra és a „bennünk lakó zsidóra”.

Utóbbi kapcsán röviden megismételte a magyarság és a zsidóság kapcsolatának történelméről korábban hangoztatott nézeteit. Újra megállapította, hogy a zsidóság mindig csak felfelé, a középosztály és az arisztokrácia irányába asszimilálódott, lefelé sohasem. „Nincsenek elzsidósodott viselkedésű és életérzésű munkásaink és kigazdáink – írta –, ellenben annál több az elzsidósodott magyar kispolgár, a közép-osztálybeli és felsőosztályú, aki talán nem is tudja és saját magán észre sem veszi, hogy a mindennapi életben zsidómódra viselkedik.” Emiatt a zsidó befolyás jóval erősebb a magyar társadalomban, mint Nyugat-Európában, mivel „[...] egyrészt sokkal több zsidónk van, másrészt meg azért, mert a magyarországi és általában a dunavölgyi zsidó állandó törzsi utánpótlást kapott az orosz és a lengyel medencé-ből, míg a nyugati államokba a zsidó csak közbeeső stációk után érkezett el.”

Makkai a korszakban divatos nemzetkarakterológiai fejtegetéssel úgy vélte, hogy a magyar és a zsidó életérzés között „sokkal nagyobb a különbség, mint a zsidó és az árja, azaz a zsidó és az átlag-európai között”. Még akkor is, ha mindkét fajtát keleti származásúnak tartotta. Miközben a magyarság alaptermészetét „a nyugat-ázsiai és a kelet-európai vidék és annak viszonyai szülték” (ezt nevezte „pusztai keleti” típusnak), ezért a magyar ember szerinte „méltósággteljes, nyugodt, racionalista, en-gedékeny, konzervatív, [...] lomha és fatalista”, a zsidók keletiségét egészen másként jellemezte. „Mediterrán, déli, tengeri keletiségük” fő ismérvei közül az alábbiakat emelte ki: „izgatott, transzcendentális érzületű, hívő, rajongó, türelmetlen, spekulatív, izgékony-mozgékony, önmérsékletet, megértést, sorsba nyugodást és megállást alig ismerő”. A Makkai ismertette sztereotípiák ugyan tartalmaztak némi igazságot – az általánosító, olykor durván leegyszerűsítő sztereotípiák éppen emiatt veszélyesek –, ám bizonyíthatatlanok, gyakran meglehetősen félrevezetőek voltak. Makkai érdekes, figyelemre méltó és kiváló társadalmi elemzéseket tartalmazó könyvének zsidósággal kapcsolatos megjegyzései ezért – a mű más fejezeteivel összehasonlítva – kevésbé tűnnek meggyőzőnek, megfontoltnak és tárgyilagosnak. Egyben arról is tanúskod-nak, hogy Makkai antiszemitizmusa mérséklődött ugyan, mégsem tűnt el.

Gondolatmenetét folytatva kijelentette, hogy a zsidóság „az általános európai civi-lizálódásban a konzervatív és lomha magyarok előtt vágatott s így hamarosan úgy jelent meg a szemünkben, mint »európai elem«”. Ezt rögtön ki is egészítette azzal: „mi hosszú ideig nem vettük észre, hogy csak egy meghamisított Európát képes szál-

lítani, mert minden európiasságot csak felületesen tud átérezni s az európaiasság benne zsidó fajiságával keveredik”. A magyar társadalom ennek ellenére mindenütt mint „a haladás, a polgárosodás előfutárjával találkozott a zsidóval, s viselkedését [...] lassankint követni, utánozni kezdte”, aminek számos negatív következménye lett. Makkai ezzel a zsidóságnak a magyar modernizációban betöltött vitathatatlan szerepét értékelte le, illetve tette ellenszenvenné, taszítóvá.

Még inkább sztereotipikusan mutatta be a zsidó hatások mindennapi életben megjelenő különböző formáit. Ezek szerint a túlzott gesztikulálásban, a hanglejtésben és az éneklő beszédmódban, a zsidó szólásmondások és a kabbalisztikus szokások átvételében, a gyakran izgatott vagy izgága magatartásban, a „társadalmi formarombolásban”, illetve az anyagi gondolkozásban és érdeklődésben nyilvánulnak meg. Ennek alapján vont le végkövetkeztetését: „A zsidó hatások középosztályunkat annyira átítatták, hogy a budapesti társaságban ritka olyan alkalmat találni, ahol e zsidó eredetű jelenségek valamelyikével ne találkoznánk. A kulturált zsidó maga is igyekszik megszabadulni ezektől a viselkedési betegségektől. Százszoros kötelességünk hát nekünk felismerni ezeket a bajokat és gyökeresen szakítani velük.” Hozzátette azonban: „Összes viselkedési hibáink nem a zsidóságtól származnak – ezt, azt hiszem, elég részletesen kifejtettem.” Valóban így volt, hiszen kötete többi fejezetében a magyarok származásából, illetve a Béccsel ápolat kapcsolataiból adódó visszasságokat jóval nagyobb terjedelemben tette szóvá, mint a zsidó hatásokat boncoló és bíráló magyarázatait.²¹³ A Makkaihoz hasonló nemzetkarakterológiai eszmefuttatás, a jellegzetesnek vélt zsidó jellemvonások taglalása hiányzik Hóman Bálint, Zsindely Ferenc, Mester Miklós és Kemény Gábor megszólalásaiból. Ők többnyire a gazdasági és a kulturális élet „elzsidósodását” kárhoztatták, gyakran statisztikai adatokra támaszkodva, de a zsidók tipikusnak érzett tulajdonságait nem elemezték.

Az 1943 végén megjelent *Politika-isten rabságában* című, 400 oldalas Makkai-kötet – legalábbis mai szemmel nézve – az *Urambátyám országa* mellett (sőt talán előtt) Makkai legfontosabb munkája. Sok szempontból előre látta a jövőt, amikor – mintegy a modern politológia alapvetését adva – rámutatott, hogy a politikában az értelem helyett az érzelmek és az ezekhez kapcsolódó hiedelmek játsszák a főszerepet. Számos történelmi példát hozva igyekezett igazolni, hogy a hatalomért folytatott küzdelmet nem is annyira az érdekek vagy értékek mentén szerveződő közösségek, mint inkább a megdönthetetlen igazságukhoz mereven, sokszor elvakultan ragaszkodó hiedelemcsoportok vívják. A hiedelmeknek három szakaszát különböz-

²¹³ A *Bennünk lakó zsidó* című fejezet a kötet 157–170. oldalán olvasható. Az idézetek: 159–161. és 170.

tette meg: a vallásost és a politikait – melyek fanatizálják az embert –, valamint a humanistát, amely az indulatokat lehűti, az észérvek előtérbe kerülését segíti. Ám végül az „értelmi elemmel túlterhelt civilizációk elpusztulnak, és azután újbarbár fajok jönnek, amelyek új civilizációt kezdenek építeni, ám azt mindig saját új vallásokkal teszik, hogy azután ők is átmenjenek ugyanazokon a periódusokon.”²¹⁴

Makkai fejtegetései azt bizonyítják, hogy 1943-ra – hiába élt korábban a politika és az ő szavajárását követve a faji hiedelem bűvöletében – már kissé kiábrándult egykori énjéből, harcos, jogkorlátozások melletti kiállását a kijózanodás követte. Ezt tükrözi, hogy a demokráciát, a bolsevik, a nemzetiszocialista vagy a fasiszta állam-berendezkedést nagyjából azonos értékűnek ítélte, amennyiben az egyikben és a másikban is a „bármilyen célra felhasználható” tömegek – amelyekben „a kritika nélküli hiszékenységet az értelem-süketség idézi elő” – könnyen manipulálhatóak; demagógiával fertőzhetőek.²¹⁵ Ennek az arctalan masszának a vezetői, a forradalmárok eleinte még bálványok, később megbecsült politikusokká, végül gonosztevőkké válnak. A nép szemében a „[...] forradalmár kezdetben próféta és apostol, de ugyanakkor a régi rend urai voltak az erkölcstelen és jellemtelen, vagy degenerált emberek. Később a forradalmár államférfinak vagy hadvezérnek látszik, és benne a hatalmas reálpolitikust csodálják. Végül a vérszopó bestia arcát ölti magára a tömeg képzeletében. Kiderítik róla, hogy ideg- vagy elmebeteg, és a végén mint véreskezű zsarnokot küldik át a politikai vagy a valóságos másvilágra.”²¹⁶

Makkai a propaganda mindenhatóságát is meghatározónak vélte. „Az egész fehér fajta már-már az agyonpolitizáltság, a politikai hiedelmekkel való telítettség és az ebből következő beteg pszichózisok hajmeresztő állapotában él – hangzott elgondolkodtató láttelele. – Egészen mindegy, hogy milyen politikai hiedelemről és életrendszerről beszélünk: az állapot mindenütt ugyanaz! Az embereknek egyetlen percnyi idejét, egyetlen lépését sem engedi szabadon a maga egyéni törvényei szerint lezajlani Politika Isten.” Ez pedig „[...] törvényszerűen az alacsonyrendű emberi indulatok felburjánzását hozza elő az emberi lélek mélységeiből. [...] Európa több világháborút látott már, de – emberi kegyetlenségben a maihoz hasonlót még soha. [...] Ma a tömegsírok s az azokban fekvő kivégzett férfiak, asszonyok és gyermekek csontjai arról tanúskodnak, hogy földrészünkön a politikai hit extázisa tombol, és ez az irtózatoss lelki zivatar nem ismer többé emberi törvényeket”²¹⁷

Makkai gondolkodásának irányváltását mutatja, hogy az egy-két esztendővel azelőtt még meghatározónak vélt zsidókérdést legfeljebb csak utalás szintjén említi

²¹⁴ Makkai János: *Politika-isten rabságában*. Budapest, Szerző, 1943. 368.

²¹⁵ Uo. 201.

²¹⁶ Uo. 277.

²¹⁷ Uo. 375–376.

vaskos művében, annak felvetését inkább bírálja, mint helyesli. Leszögezte, hogy a saját emberöltője alatt „terjedt el Európában a faji boldogság hiedelme”, amelynek szempontjából „teljesen lényegtelen, hogy tudományos szempontból vannak-e tiszta emberfajták”. A tömeg ugyanis nem a tudományos igazságot, hanem a hiedelmet követi, ezért „amíg az európai népek, vagy azok közül egyesek hisznek benne, addig faji gondolat van”. Korábbi meggyőződéséhez képest ugyancsak meglepően úgy vélte: „Az európai nemzetek mind különböző fajtákból álló képződmények, minden más nemzetben és népben ugyancsak különféle és a másikkal rokon, vagy azonos fajták embertömegei rejtőzködnek, de az egyfajtabelieknek semmi közös érzésük, gondolatuk, akaratuk és elhatározásuk nincsen. Európának »emberfajtákra« való felosztása a tökéletes anarchiát jelentené földrészünkön.”

Ennek ellenére a „tömegek mégis hisznek a faji gondolatban”, és ennek ígézetében azt hirdetik, hogy „[...] az azonos népiséghez való tartozás azonos fajiságot jelent. Ugyanakkor misztikus fajelméletekben hisznek. Hiszik, hogy az egyfajtájúak vérközössége a legnagyobb emberi kollektívum. [...] Hiszik, hogy ennél fogva a legnagyobb emberi feladat a fajt tisztán tartani, sőt azt határozott irányban fejleszteni, a más fajtájúakat pedig a vérközösségből és társadalmi együttélésből kizárni. Ennek a hiedelemnek a gyakorlati lehetőségei igen csekélyek. Az átlagos fajtától nagyon különböző elemeket (mint például a zsidókat és négereket stb.) az embercsoport közösségéből sikeresen ki lehet zárni, de a tőlük kevésbé különbözőket nem. [...] A faji hiedelem értelmi részével rengeteg baj van., érzelmi része azonban mégis erős, úgy-hogy az egy egész világrend megváltoztatására tett nagyarányú kísérlet.” E hiedelem úgy rajzolja föl a jobb jövőt, hogy amennyiben „[...] az európai emberfajták integrálódni fognak és az összes idegen elemeket kiközösítik magukból, ezzel a kérdéses csoportok éppúgy megegyesésszerűsödnek, mint a beteg ember, ha megszabadul kórokozójától, parazitáitól. És ezzel a folyamattal az összes szociális, gazdasági és szellemi problémáink is megoldódnak.” Annál is inkább, mivel: „Saját hiedelmünket többnyire gyarlóan, esendően szolgáljuk, [...] de mégis teljes szívvel megköveteljük, hogy bennünket ne sorozzanak a másik, a gyűlölt embercsoport tagjai közé. Jó keresztények nem vagyunk ugyan, de viharos erővel él bennünk a tudat, hogy nem vagyunk pogányok, vagy zsidók.”²¹⁸

Makkai ezekkel a nyilvánvalóan a nemzetiszocialista – és egyben minden más – fajelméletet bíráló soraival saját korábbi nézeteitől is elhatárolódott és elfordult – a könyv egész szellemisége ezt sugallja –, s tulajdonképpen egy-két esztendővel azelőtti önmagát ostromozta. Ezt tette akkor is, amikor kiemelte, hogy a „tömeg sohasem tudja elviselni azt a gondolatot, hogy tőle valamely anyagi vagy szellemi jogát

²¹⁸ Uo. 69–70. és 128–129.

elvegyék, de kitörő örömmel fogadja, ha másokat jogaikban megrövidítenek”.²¹⁹ Éppen ennek megfelelően cselekedett ő is 1938-ban és 1939-ben, a „másokat” állampolgári jogaiban korlátozó zsidótörvények lelkes támogatójaként. Ha bevallatlanul is, de elég egyértelműen a tömeg igényeit és a „politika-isten” kiszolgálójaként követő magatartását kárhoztatta viszont 1943-ban. Döntő fordulat volt ez pályáján, bár korábbi énjét teljesen mégsem tagadta meg. Mint olvashattuk, egyetlenegy kiskaput mégis hagyott magának, amikor a zsidóknak az „embercsoport közösségéből” való kirekesztését lehetségesnek tartotta.

Mint már jeleztem, valószínűleg USA-béli tanulmányútja – ennek következtében a magyar politikából való kiábrándulása – következtében változott meg a zsidókérdésről vallott addigi hozzáállása. Az viszont bizonyos, hogy a zsidókérdést nem fessegető *Politika-isten rabságábant* akkor írta, amikor a később embermentőként tevékenykedő Mester Miklós még kemény antiszemita szölamokat hangoztatott, Zsindely Ferenc miniszterként a naplójában nem éppen hízelkedő megjegyzéseket tett a zsidókra. Hóman Bálint ekkoriban nem nyilvánított már véleményt a zsidóságról, az ezt korábban is mellőző Kemény Gábor pedig a fronton harcolt.

Makkai politikai pályájának módosulását a kortársak is érzékelhették. A kötetéről megjelent egyik recenzió szerint: „Szerző nem hisz semmiben, csak az emberi ostobaságban, amely új és új ideológiai kalandokra ragadtatja az embert, hogy azután holnap utálja azt, amit tegnap cselekedett. [...] Ha tézise – a hiedelmek háromféleségéről – helytálló, akkor ez az egyénnél is meg kell, hogy találódjék, és ebben az esetben szerzőnk jelenleg civilizatorikus korszakát éli, amikor jól tudja, hogy az ellenfélnek is igaza van. Nem kellene már neki a saját elfogultságai, tisztos távolból is szánakozva nézi őket, de persze – minden megbánás nélkül. [...] egy új hiedelemi földcsuszamlás vitte Makkait a politikai élet első soraiba. Később még jobban ki-domborodott Makkai társadalomkutató hajlama. Ez a szociológus megunta, hogy nyomtatott betűvel agitáljon, inkább a jogszabály eleven erejével készült hatni, hogy beteljesítse az új hiedelmek berendezkedését, és így az első zsidótörvény házi kigondoló-bizottságnak referense, majd a második zsidótörvény parlamenti előadója lett. [...] maradéktalan erővel képviselte az akkor itt divatja tetőpontján álló faji hiedelmet. Utána – ismeretlen belső szükségtől űzve – Amerikába utazott, be is számolt amerikai útjáról; azóta politikai tevékenységét egészen elhalkítva időnként egy-egy elmélkedő könyvvel jelentkezik. [...] Ha hiedelemváltozások jönnek, ezek a maguk türelmetlenségét éreztetni fogják azokkal is, akik ugyan az eljövétel küszöbén a poli-

²¹⁹ Uo. 152.

तिकai relativitás elméletét és felsőségét hirdették, de akik előbb az egyoldali politikai abszolútum akkor kockázatmentes harcának voltak alvezérei.”²²⁰

A részben jogos kritika dacára is nyilvánvaló, hogy a Kállay Miklós politikáját követő Makkai ekkoriban már erősen németellenes nézeteket vallott, Magyarország háborúból való kihátrálását szorgalmazta. Az ellene indított népbírószági perben többen felidéztek – pontos dátum megjelölése nélkül, olykor tévesen 1943-ra datálva –, hogy 1942. szeptember 3-án a propagandaügyekért felelős tárca nélküli miniszter, Antal István a napilapok főszerkesztőit egy értekezletre hívta össze, amelyen mások mellett Kovács Gyula vezérkari ezredes, a magyar 2. hadsereg vezérkari főnöke is felszólalt.²²¹ Maga Makkai azt vallotta, hogy Kovács szerint „[...] a magyar hadsereg azért nem tud kellő eredménnyel küzdeni az oroszok ellen, mert csak az tud ölni, aki gyűlöli az ellenséget, és a magyar sajtó nem kelt elég gyűlöletet az ellenség ellen. Amikor Antal István kérte, hogy a megjelentek szóljanak hozzá az előadottakhoz, csak én jelentkeztem szólásra, és megmondottam, hogy a magam részéről ilyen gyűlöletet keltő cikkek közzétételét nem eszközölöm, mert szerintem a magyaroknak sem az oroszok, sem az angolszászok nem ellenségei, és ez a háború nem a mi háborúnk.”²²²

Nagy Ferenc ugyan csak hallomásból értesült arról, hogy „Makkai János olyan tartalmú felszólalást mondott, hogy semmi körülmények között sem szabad a magyar sajtóban uszítani azoknak az országoknak a népei ellen, amelyekkel háborúban vagyunk, miután senki sem garantálhatja, hogy a háborút megnyerjük, másrésről ezeknek az országoknak népeivel nekünk semmi bajunk nincs”. 1944-ben azonban, amikor együtt voltak a Gestapo foglyai, megkérdezte Makkait, „igaz-e ez az értesülésem a felszólalásáról, mire Makkai kijelentette, hogy információm helyes volt”. Dessewffy Gyula, a *Kis Ujság* főszerkesztője maga is ott volt az említett összejövetelen, amelyen számosan vettek részt. Szerinte Kovács Gyula uszító tartalmú előadása után „[...] valamennyiünk meglepetésére Makkai János kormánypárti képviselő állott fel, és merész, erőteljes szavakkal kifejtette, hogy a magyar parasztot kétezer kilométernyire otthonától háborúba vinni tovább nem lehet, hogy a magyar népnek nincs miért gyűlölnie az oroszot, és beszéde végén konzekvenciaképpen bátran kijelentette, hogy ennek a háborúnak a további folytatása lehetetlen. [...] Emlékszem, hogy felszólalása után békültünk ki, és miközben melegen meggratulál-

²²⁰ Remete János: Mutamur. *Ujság*, 1943. december 16. 9.

²²¹ A vallomásokban emlegetett értekezletről tudósít: Sipos Balázs: „Ezzel a kérdéssel ne méltóztassanak foglalkozni”. Világháborús sajtóirányítás és az 1942/43-as főszerkesztői értekezletek. In: „...a háború szolgálatában”. *Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22.–1943. augusztus 25.* S. a. r. Joó András. Budapest, Napvilág–MTI, 2007. 19.

²²² BFL, XXV. 1.a - 1760 - 1945. 40., ld. még: 82.

tam bátor kiállásáért, kint a folyosón szinte sorban álltak az értekezleten némán résztvevők, hogy itt veszélytelenül ünnepeljék álláspontjáért.”²²³

A kalandos sorsú, németellenes szélsőjobboldali képviselő, Rátz Kálmán hasonló esetet idézett föl, amikor úgy nyilatkozott: „[...] bizonyítom, hogy a Külügyi Bizottságban Makkai János már 1942 őszén nagy beszédet mondott és a legnagyobb óvatosságot követelte külpolitikai téren. Követelte, hogy a kormány vonja ki Magyarországot az eddigi exponáltságából.”²²⁴

Ugyancsak a Makkaival szembeni népbíróági eljárásban került szóba, hogy 1942-ben, amikor a zsidó ügyvédek a kamarai névsor ábécé-rendje szerint a nagykatái munkaszolgálatos bevonulási központba hívták be,²²⁵ ifj. Sándor László ügyvéd Makkaihoz fordult. Ifj. Sándor Blauner Mórral, az Ügyvédi Kamara korábbi elnökhelyettesével összeállította a D betűig már behívott zsidók jegyzékét, majd felkereste Makkait, a segítségét kérve. Ifj. Sándor tanúsította, hogy: „Makkai előttem telefonon felhívta Keresztes-Fischer belügyminisztert, és sürgős audienciát kért tőle. Már másnap délután közölte velem Makkai, hogy átadta az elhurcolt zsidók névsorát a belügyminiszternek, kérte azonnali közbelépését, amit a belügyminiszter megígért.” Ifj. Sándor arról is beszámolt, hogy Makkait összehozta a zsidóság akkori vezetőivel, akiknek kívánságait Makkai – aki közbenjárt a zsidó hadviseltek érdekében is – közvetítette az illetékesek felé.²²⁶

²²³ Uo. 35., 106. Ld. még uo. 26. és 234. – Pogány Béla, a *Pester Lloyd* főszerkesztő-helyettese is szinte ugyanezt állította: „Meglepetésünkre az előadáshoz Makkai Sándor kormánypárti képviselő szólt hozzá, és igen élesen tiltakozott az ellen, hogy a magyar sajtót gyűlölet szítására akarják felhasználni akkor, amikor a magyar népnek nincs baja senkivel, amikor maga a magyar nép nem gyűlöli sem az orosz, sem az angolt, sem az amerikai.” Makkai kifejezte a folyosón megismételte szavait, „és hozzátette, hogy »a magyar hadsereget azonnal, sürgősen haza kell hozni a front-ról.«” Uo. 232.

²²⁴ Uo. 103. – Bencs Zoltán korábbi kormánypárti képviselő szerint Makkai „[...] a képviselőház folyosóján azt a nézetét hangoztatta, hogy a hadüzenetet alkotmányellenesnek és szerencsétlen lépésnek tartja, és ennek mindnyájunk részére súlyos következményei lesznek. / Arra nem emlékszem, hogy kifejezetten kijelentette volna, hogy Magyarországnak a szövetségesek mellé kellene állnia, de egy külügyi bizottsági felszólalását így értelmezték.” Uo. 29.

²²⁵ A nagykatái székhelyű 101. Honvéd Kiegészítő Parancsnokság élére 1941 novemberében állította a hadtestparancsnokság a hírhedten kegyetlen, később csak „nagykatái hóhérként” emlegetett Muray-Metzl Lipót alezredest. 1942 áprilisától érkeztek ide behívóval a munkaszolgálatosok, akiket aztán a szovjet hadszíntérre vezényeltek. Basa László: Valamikor ők is Nagykatá polgárai voltak. *Tápió Kultúra*, 2014. április 14. https://www.tapiokultura.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=753:valamikor-k-is-nagykata-polgarai-voltak&catid=16&Itemid=101

²²⁶ BFL, XXV. 1.a - 1760 - 1945. 20.

Makkai támogatása eredményes volt, a zsidó ügyvédek behívását megszüntették.²²⁷ Sikertelenül próbálkozott azonban azzal – szavai alapján a vezérkari főnökség ellenállása miatt –, hogy a zsidó munkaszolgálatosokról eltávolítsák a sárga karszalagot, és őket volt zsidó tisztesek vezessék.²²⁸ Amikor pedig Hóman Bálint Makkait kérte föl a zsidó vallásnak a bevettből az elismert felekezetek közé történő visszafoglalásáról szóló törvényjavaslat (ebből lett a már ismertetett 1942: VIII. tc.) előadójának, Makkai ezt visszautasította, „azzal, hogy vallás ellen nem harcolok, mert hiszen családom tagjai református papok és püspökök voltak”.²²⁹ Még ha nem is teljesen így történt – a perében természetesen igyekezett mindent a maga javára fordítani –, bizonyítható, hogy Hóman valóban őt kívánta megnyerni előadónak.

A politikából egyre inkább kivonuló Makkai 1943. december 15-én mondta el az amerikai útja utáni első, egyben utolsó beszédét a parlamentben a kormánynak adott „felhatalmazás további meghosszabbításáról szóló törvényjavaslat” vitájában.²³⁰ A megadott témát nem is érintette, viszont hosszan kifejtette, miként látja a háború utáni Magyarország társadalmi átalakulását, nemzetközi helyzetét és lehetőségeit. A zsidókérdést meg sem említette, pedig a nemzetiségi kérdéssel is foglalkozott – márpedig korábban közel állt azon elképzelésekhez, amelyek a zsidóságot nemzetiségnek („külön fajnak”) tekintették.

Makkai felszólalásában hangsúlyozta, hogy az általa nagyon fontosnak tartott parlamentáris rendszer Európában már csak a kis népeknél: „egy-két semleges országban és a mi fajrokonainknál – érdekes módon mindkét fajrokonunknál: a finneknél és a törököknél – van meg”. A parlamentarizmus fenntartását a politikusok „három alapvető nagy dologban” való együttműködéséhez kötötte.

Először is demagóg frázisnak minősítette azt a tételt, miszerint a parlament csak a széthúzásra alkalmas intézmény. Félreérthetetlenül a diktatúrákra utalva állította, hogy „[...] egy nemzetnek, egy társadalomnak, egy népnek a politikai ereje nem kül-

²²⁷ Uo. 37. Makkai szerint: „Felkerestem Keresztes-Fischer belügyminisztert, és a magyar becsületre hivatkozással azonnali intézkedést követeltem. Az eredmény megvolt. A zsidó ügyvédek behívását nyomban megszüntették.” Uo. 81.

²²⁸ Uo. 37. és 97.

²²⁹ Uo. 81–82. és 97.

²³⁰ Törvényjavaslatok kapcsán, bizottsági jelentések előadójaként ugyan megszólalt az országgyűlésben, de a vitákban már nem vett részt. Erről 1943 nyarán így nyilatkozott: „Amióta a háború kitört, a képviselőházban egyetlen beszédet nem mondtam és egyetlen politikai, főleg pedig külpolitikai cikket nem írtam, határozott és előre megfontolt szándékból. Ez a kor nem mutatkozott alkalmasnak arra, hogy egyéni nézeteimet kifejtthessem [...]. Mivel a háború következtében bizonyos dolgokról őszintén nem lehetett írni, inkább nem is foglalkoztam azokkal, mint hogy megalkuvással műveljek olyan területeket, ahol a legnagyobb bűn éppen a megalkuvás.” Elvek, gondolatok. [Makkai János válasza a *Termés* körkérdésére.] *Termés*, 1943 nyár. 106–107.

sőségekben, felvonulásokban és csizmacsattogásban mutatkozik meg; egy népnek, egy nemzetnek az ereje a vezetőknek és a vezetetteknek az együttérzésében, ugyanazokra az eseményekre hasonló gondolatokkal és érzésekkel való reagálásában és az adott pillanatokban való közös akaratban mutatkozik meg. Nem azok a nagy társadalmak, amelyek olyan szervezeteket tudnak létrehozni, hogy azok minden állampolgárt a lélegzetvételig kontrollálni tudjanak, hanem azok a nagy nemzetek, amelyek ilyenek hiányában is egyek tudnak lenni.”

Másodszor a parlamentet az állam, a nemzet és a társadalom „védőszervének” nevezte, amelynek fontos funkciói vannak. Ugyanis „ha egy diktatúra korrumpáltá válik, a nemzet omlik össze, de ha egy parlament válik korrumpáltá, legfeljebb egy új politikai rendszer jön a helyére, amely mindig tud új életet kezdeni”. Ezért vallotta, hogy Magyarországon parlamentarizmusra, nem pedig diktatúrára, egy ország vezetésében pedig „nem népvezérekre, hanem államférfiakra” van szükség, miként – elég egyértelműen Hitlerrel példálózva – nyomatékosította: nekünk „nem politikai őrmesterek, nekünk államférfiak kellene”.

Harmadszor pedig kiemelte, hogy a parlamentarizmus csak akkor fenntartható, ha az adott állam maga teremti meg annak feltételeit. Megint csak a diktatúrákra célozva figyelmeztetett: „Sokszor ígérnek az ország határain túlról a nemzetek számára könnyen elérhetőnek látszó javakat.” Ezzel szemben úgy vélte, hogy ezeket nem szabad elfogadni, miként a szabadságot sem, mert „ha az idegen kézből jön, mert feltétlenül el kell érte adni valamit, és így a szolgaság forrása lesz”.

A háború végéig a minél erősebb hadsereg, illetve – éppen a parlamentarizmus segítségével – az „intakt politikai rendszer” fenntartásának szükségességét hirdette, és bizonyos volt benne, hogy a világégés befejeztével „az átalakulás nagy lesz és mély lesz, s hogy egész Európát felölelően és az összes emberi életviszonyokat elmozdítóan” fogja megváltoztatni. Ez a társadalmi viszonyokat is jelentősen módosítja majd – hangoztatta –, a fizikai munka „általánossá fog válni”, a kereseti viszonyok pedig „ki fognak egyenlítődni”. Megjegyezte: „azt hiszem tehát, hogy a fasizmusból, a hitlerizmusból, sőt – ezer bocsánat – még a kommunizmusból is bizonyos intézmények fenn fognak maradni [...], hogy sem a kapitalizmus, sem a polgári világrend, sem a parlamentarizmus, sem a demokráciának valamelyes formája nem fog elpusztulni”.

A magyar gondolkodást az „ösdemokrácia” ellenpólusának, „ősarisztokratának” tüntette föl, s szerinte az ország lakosait sok dologban „a lassúság filozófiája vezeti”, amely „azt hozza magával, hogy a magyarság jó része minden világáramlatot és európai átalakulást a jövőben is szabotálni fog, és az új világot minden időben csak homeopata-adagokban tudjuk bevinni”. Miután kifejtette, hogy „a progresszív, haladó irányzatnak” a híve, arra is figyelmeztetett, hogy sok intellektuelben olyan

forradalmi életérzés lappang, amely „csak a maga számára elképzelt világot tudja saját társadalmának, népének, nemzetének megfelelőnek találni, és azt mondja, ha ez nem lehetséges, inkább pusztuljon el a nemzet”. Ezzel az ismét a diktatúrákra jellemző állásponttal szemben ő azt a nézetet képviseli – mondta –, amely szerint „a nemzetnek minden formák és lehetőségek mellett akkor is élnie kell, ha benne az én nézeteim nem válhatnak valóra és nem érvényesülhetnek”.

Végezetül bízott benne, hogy a háború után egy új polgárság alakul ki Magyarországon. Ennek olyan „öntudatos, de ugyanakkor mértéktartó nacionalizmust” kell képviselnie, „amely a más fajtáknak, népeknek és nemzeteknek az élethez való jogait nem tagadja meg, [...] amely a népeket nem tekinti születésüknél fogva ellenségnek, hanem születésüknél fogva testvérnek”. Ez szerinte csak akkor valósulhat meg, ha háttérbe szorulnak azok a jelenségek, amelyek azt eredményezik, hogy „keresztény középosztályunk ipari és pénzügyi kapitalistái az iparban és kereskedelemben szerzett tőkéjükkel rögtön sietnek földet és kastélyt vásárolni, hogy a dzsentrí-életmódban zuhanjak vissza, vagy ők maguk, vagy az utódaik, ahelyett hogy gyermekeiknek cérnagyarat vásárolnának”.

Makkai 1943 végén – amikor még jó néhányan abban bizakodtak, hogy Magyarország területére nem a szovjet, hanem az angolszász csapatok fognak először belépni – úgy látta, hogy a háború befejeztével egy új biztonsági rendszer jön majd létre Európában, amelyben „az európai lét legnagyobb problémája a kisépek sorsa”, a magyarság „új világtörténelmi hivatása” pedig közöttük a vezető szerep kivívása lesz.²³¹

Makkai 1943. december 15-i felszólalásában összegzett hitvallása tanúsítja, hogy amerikai tartózkodása és Magyarország világháborúba sodródása következtében erősen módosult a politikához való viszonya, amihez hozzátartozott, hogy a különböző politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális problémák tárgyalásakor teljesen háttérbe szorult szemléletében a korábban első helyen szereplő zsidókérdés. Félreérthetetlenül diktatúra- és németellenes beszéde – és hasonló véleménynyilvánításai²³² – alapján nem véletlen, hogy az 1944. március 19-i német bevonulás után, számos kormánypárti és ellenzéki politikussal, arisztokráciával, zsidó nagyiparossal együtt őt is őrizetbe vették.

Dessewffy Gyula úgy emlékezett, hogy a német megszállás napján a miniszterelnökségen találkozott Makkaival, aki „a legteljesebb lelki letörtségben az utolsó per-

²³¹ KN, 1939–1944. XIX. köt. az idézetek: 61–64.

²³² Lakó Dezső Makkai perében tett tanúvallomása szerint a Parlamentben több beszélgetés során „Makkai János valóságban meglepő bátorsággal mindig azt a felfogását hangoztatta, hogy a második világháborút a Német Birodalom el fogja veszíteni, illetve a szövetségesek fogják megnyerni”. BFL, XXV. 1.a - 1760 - 1945. 23.

cekig ott tartózkodott, és távozása pillanatában arra szólított fel, hogy szökjem meg vele együtt, és kezdjük meg az ellenállás megszervezését”.²³³ Makkai a képviselőségről és *Esti Ujság*béli felelős szerkesztői pozíciójáról – perében tett vallomása szerint – március 20-án mondott le,²³⁴ napilapbéli pozícióját Rajniss Ferenc vette át.²³⁵

A Gestapo április 3-án tartóztatta le. (Ennek kapcsán érdemes újra megjegyez-nem, hogy a németellenes/nek vélt/ politikusok Gestapo általi, közéletből való tömeges kiiktatása is bizonyítja: a megszállók tartottak attól, hogy a magyar politikai elit egy részének a börtönbe vetése nélkül nehezen lenne megvalósítható a magyar köz-igazgatás kollaborációja, annak a németekkel való – később sajnos föltöbb eredményes – együttműködése.)

A Gestapo – legalábbis saját szavai szerint – különböző vádakkal gyanúsította Makkait. „Többek között, hogy amerikai kém vagyok, amit arra alapítottak, hogy menyasszonyom, akit a Gestapo fogházában feleségül vettem, amerikai nő. Továbbá, hogy a külügyi bizottságban németellenes beszédet mondtam. [...] Vádoltak azzal is, hogy zsidóbarát, angolbarát vagyok és könyveim destruktívak.”²³⁶ Makkai fogházbéli hónapjairól keveset tudunk. Kevéssé tűnik hihetőnek Laky Dezső – nyilván Makkai védelmében hangoztatott – nyilatkozata, miszerint „midőn hónapokon át együtt raboskodtunk mint a Gestapo foglyai, és módom volt vele a Fő u.-i fogház udvarán séta közben pár szót váltani, minden reményét az orosz hadseregbe vetette, attól várva Magyarország felszabadítását”.²³⁷

A magyar politikai foglyok kiszabadítása érdekében a román kiugrás után határozott lépéseket tett Lakatos Géza kormánya. Ennek következményeként 1944. október 9-én a budapesti német követség értesítette a magyar igazságügyminisztériumot, hogy „kormányközi megegyezés alapján a letartóztatott magyar politikusokat magyar őrizetbe helyezte” (messze nem az összes, csak néhány politikust érintett e rendelkezés). Másnap hat politikust adtak át a magyar hatóságoknak: Bajcsy-Zsilinszky Endrét, Baranyai Lipótot, Laky Dezsőt, Makkai Jánost, Nagy Ferencet és ifj. Tildy Zoltánt. Mindnyájan a Maglódi úti Gyűjtőfogházba kerültek, ahol a kiugrási kísérlet zűrzavarában – Vladár Gábor igazságügyminiszter október 14-i végzése alapján – szabadlábra helyezték őket.²³⁸

²³³ Uo. 105–106.

²³⁴ Uo. 40.

²³⁵ Erről többek között tudósít az *Esti Ujság* testvérlapja is: Rajniss Ferenc az *Esti Ujság* főszerkesztője. *Függetlenség*, 1944. március 29. 2. Az utolsó lapszám, amelyen még az *Esti Ujság* felelős szerkesztőjeként szerepelt Makkai neve, 1944. március 24-én jelent meg.

²³⁶ BFL, XXV. 1.a - 1760 - 1945. 40.

²³⁷ Uo. 23.

²³⁸ Pelle János: Zsidók és arisztokraták a negyvenes években. *Valóság*, 2013/11. 91–103., főleg 96. és 101. – Szita Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945*. Budapest, Corvina,

Zsindely Ferenc naplója alapján Makkai – aki saját vallomásában is megerősítette ezt – a második, amerikai feleségével még a fogházban kötött házasságot (az első neje a neves író, Ignác Rózsa volt), onnan kiszabadulva pedig bujkálni kényszerült. Zsindely 1944. december 5-én arról tudósított: „[Makkai] Most abban van, hogy Bethlen lesz majd az új világ miniszterelnöke, a kormányban Veres Péter és Faust Imre lesz a két kommunista miniszter, ő maga akkor fel fog szólalni a Ház első ülésén, és halált fog kérni azoknak a fejére, akik ma uralkodnak. De úgy látom, első-sorban azokéra, akiket személyes ellenségének tekint.”²³⁹ Mindebben nemcsak az az érdekes, hogy Makkai immár a „nemzeti kommunistákat” is szalonképesnek tartotta,²⁴⁰ hanem főleg az, hogy azt a már idősödő és betegeskedő Bethlen Istvánt tekintette lehetséges kormányfőnek, akinek a politikájától néhány éve még fényévnyi távolságra állt. Ez megint csak alátámasztja, hogy az 1935-től a kormánypárt jobbszárnyához tartozó, Bethlen politikáját lebecsülő és kigúnyoló Makkai hosszú utat járt be, s 1941-től már egészen más nézeteket vallott, mint korábban.

Egy másik, 1945. január 18-i bejegyzésében – amikor Buda egy részén még javában zajlottak a harcok –, kissé groteszk vagy inkább tragikomikus jelenetet örökített meg Zsindely. Svábhegyi otthonukból a Hűvösvölgy felé lerándulva – e területek már szovjet fennhatóság alatt álltak –, onnan visszatérőben „[...] útba ejtettük Makkai Jánosékat, akik egy oroszul primán beszélő villatulajdonosnál laknak. Svájci zászló van kifeszítve a földszintre, amerikai az emeletre. Makkaiéknak amerikai útlevele van, az asszony amerikai állampolgár. Mindez azonban keveset használt nekik. De használt azután a villatulajdonos orosz nyelvtudása. Hanem az annyira használt, hogy úgy élnek éppen most is, mint éltek a burzsuj villatulajdonosok azelőtt. Szinte anakronisztikusan hatott rám a rendes lakás, terített asztal, frissen borotvált arcuk, elegáns öltözködésük. Lövés is alig-alig esett arrafelé, a környék is ép.”²⁴¹

1945-ben Makkai János ellen is népbíróági eljárás indult. A budapesti Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya 1945. március 22-én vette őrizetbe,

2014. 189. – Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2019. 456–457. – Makkai vallomása ezt így idézte föl: „1944. október 11-én Vladár Gábor akkori igazságügyminiszter megjelent a pestvidéki fegyházban, és velem együtt Bajcsy-Zsilinszkyt, Baranyai Lipótot, Laky Dezsőt, Nagy Ferencet és ifj. Tildy Zoltánt egy autóbá rakott, és elvitt a gyűjtőfogház rabkórházába, ahonnan október 15-én délelőtt szabadultunk. Szálasinak pár órával később történt uralomra jutása folytán bujdosni voltam kénytelen egészen 1944. december 24-ig, amikor budai tartózkodási helyemet elfoglalták az oroszok.” BFL, XXV. 1.a - 1760 - 1945. 41.

²³⁹ Zsindely 2021. 628.

²⁴⁰ Külön kuriózum, hogy a parasztpárti, de a kommunistákkal később valóban lepaktáló „társutast”, Veres Pétert már ekkor is a kommunisták közé sorolta Makkai Zsindely naplójegyzete szerint.

²⁴¹ Zsindely 2021. 683–684. Az sajnos nem derül ki, hogy Makkaiékinél is húzták meg magukat.

először két nap múlva hallgatta ki.²⁴² 1945. április 5-én adták át a népügyészségnek, amely azonban április 21-én szabadlábra helyezte, azzal az indokkal, hogy „gyanúsítottnak Budapesten állandó lakása van, vagyonos, szökésétől tartani nem kell, és további fogva tartását az eset egyéb körülményei sem indokolják”.²⁴³ 1945. június 16-án adták ki ellene a vádiratot, tárgyalását szeptember 26-ra tűzték ki.²⁴⁴ Eközben az első magyar nyilaskeresztes pártot alapító Meskó Zoltán, majd a népszerű szélső-jobboldali (újság)író, Dövényi-Nagy Lajos, illetve egykori kollégája és a Szálasi-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, Rajniss Ferenc népbíróági perében is tanúskodott (1945. május 16-án, október 14-én és december 5-én),²⁴⁵ de a Sztójay-perben is kihallgatták.²⁴⁶

A Budapesti Népügyészség 1945. június 16-i vádirata két okból tartotta jogosnak és indokoltnak a vádemelést: 1. első és a második zsidótörvény elfogadásában játszott szerepéért, mivel „a zsidótörvényeket eredményező politikai irányzatot magáévá téve és azt helyesnek és célravezetőnek tartva kezdeményezője volt a zsidótörvényeknek, illetve a II. zsidótörvény meghozatalában tudatosan vett részt”; 2. az *Új Magyarország* munkatársaként és az *Esti Ujság* felelős szerkesztőjeként pedig „antiszemita, németbarát és szélsőséges jobboldali irányzatot” képviselő nézeteiért.²⁴⁷ Utóbbit árnyalta Major Róbert sajtóelőadó véleménye. „Makkai felelőssége kétségtelen az Esti Ujságnál – írta –, miután ő volt a felelős szerkesztő. A tényleges felelőség azonban nem így áll egészen, minthogy hosszú időn át külföldön tartózkodott, mégpedig ekkor már igazolhatóan inkább németellenes céllal. Neve ott volt a lapon, de nem vett részt benne, s ez nem is hibáztatható, mert így könnyebben szolgálhatta kinn az akkor már mérsékeltebb és inkább tengelyellenes Teleki-féle politikát. [...] 1944. március 19. után Makkai már egy napig sem szerkesztett – hogy pár napig még rajta volt a neve, az csak formaság. [...] Makkainak bizonyos érdemei 1940 óta nem vitathatók el és figyelembe veendőek. [...] meggyőződésem [...], hogy Makkai régen eltávolodott fiatalabb kori eszméitől, s ha a bíróság számba veszi újabb jószándékú

²⁴² BFL, XXV. 1.a - 1760 - 1945. 36–41.

²⁴³ Uo. 42–44; az idézet: 44.

²⁴⁴ Makkai népbíróági eljárásnak folyamatát összefoglalóan ismerteti: Megszökött Makkai János, a zsidótörvény előadója a népbíróági tárgyalásról. *Szabadság*, 1947. április 25. 1.

²⁴⁵ Meskó: a politikai pojláca a népbíróág előtt. *Népszava*, 1945. május 16. 3. – Halált kért az ügyész Dövényi-Nagy Lajosra. *Világosság*, 1945. október 14. 1. – Írók, újságírók és politikusok vallanak a Rajniss-per mai tárgyalásán. *Világosság*, 1945. december 5. 2.

²⁴⁶ A Népbíróágról jelentik. *Világ*, 1945. július 11. 3. – Bár Makkait a Sztójay-per 1946. március 12-i tárgyalására is beidézték, bíróság előtti meghallgatására – mivel ettől a vád képviselője elállt – végül nem került sor. *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróág előtt*. Szerk., bev., s. a. r. Karsai László–Molnár Judit. Budapest, 1956-os KHT. 2004. 150. és 408.

²⁴⁷ BFL, XXV. 1.a - 1760 - 1945. 11–12.

törekvéseit, és ha többé nem a karriervágy vezeti működésében, hasznos tagja lehet a magyar közéletnek. Mindenesetre javára szól, hogy önérzetesebben viselkedik, mint sok más jobboldali vádlott politikus.²⁴⁸

A Makkai ellen indított népbírósi tárgyalást 1945. szeptember 26-án először azért napolták el, mivel lakáscíme megváltozott, ezért nem tudták értesíteni, másodszor pedig – november 7-én – amiatt, mivel Makkai ugyan jelen volt, ám a beidézett tanúk közül többen nem jelentek meg; egy következő alkalommal ugyanígy történt.²⁴⁹ 1945 decemberében pedig azért maradt el a tárgyalás, mert időközben Pfeiffer Zoltán igazságügyminisztériumi államtitkár bekérte ügyének iratait, s ezeket nem juttatta vissza időben a bíróságnak. A *Szabadság* című napilap 1947. április 25-i cikke szerint: „Makkai ügyében 1946 folyamán tárgyalást nem tűztek ki, mivel »bujkált«. A népbíróság erről különösképpen nem értesítette az Államvédelmi Osztályt, és így körözését sem rendelték el. Sőt a népbíróság még nyomozólevél kibocsátását sem tartotta szükségesnek! Az aktákból megállapítható, hogy az igazságügyminiszter még 1946. november 22-én soronkívüliséget rendelt el, ennek ellenére csak 1947. április 14-re tűzte ki a népbíróság László-tanácsa az ügy tárgyalását.

Ezen a tárgyaláson Makkai János megint nem jelent meg. Védője, dr. Aradi Rosenberg Sándor bejelentette, hogy védenca a tárgyalás előtt egy héttel húsmérgezésben megbetegedett, életveszélyben forgott, de azóta túl van az életveszélyen, azonban kezelőorvosa állandó fekvést és gyógykezelést javasolt. Felmutatta dr. Jancsó László orvosi bizonyítványát, és kérte a tárgyalás elnapolását. A népügyész azt indítványozta, hogy a bíróság kötelezze a vádlottat és védőjét hatósági orvosi bizonyítvány bemutatására. A védő 8 nap haladékot kért. A népbíróság elnapolta a tárgyalást, és védője útján kötelezte a vádlottat, hogy 5 nap alatt mutasson be hatósági orvosi bizonyítványt.²⁵⁰ Mindezt a Makkai-per iratanyaga is tanúsítja. Nem sokkal ezután, 1947. április 24-én elfogatóparancsot adtak ki Makkai ellen.²⁵¹

Az imént idézett cikk így folytatta a kalandos történetet (ezek a részletek Makkai népbírósi perének aktájában már nem maradtak fenn): „Itt kapcsolódott az ügybe az államvédelmi osztály, amely azonnal megállapította, hogy Makkai János április 10-én, az orvosi bizonyítvány kelte napján, elhagyta lakását és eltűnt Budapestről. Megállapította a nyomozás, hogy Jancsó László dr. teljesen hamis tartalmú orvosi

²⁴⁸ Uo. 120. és 125.

²⁴⁹ Uo. 45–50. – Ld. még: Makkai János nem jelent meg a tárgyalásán. *Népszava*, 1945. szeptember 27. 2. – „Gömbös végrendeletének végrehajtója“ a népbíróság előtt. Elnapolták Makkai János népellenes bűnügyét. *Esti Szabad Szó*, 1945. november 8. 3.

²⁵⁰ Megszökött Makkai János a zsidótörvény előadója a népbírósi tárgyalás elől. *Szabadság*, 1947. április 25. 1.

²⁵¹ BFL, XXV. 1.a - 1760 - 1945. 51–52, 63, 80, 149.

bizonyítványt állított ki, Makkait meg nem vizsgálta. Sőt Makkai kifejezetten azt mondta neki, hogy nincs semmi baja, a hamis orvosi bizonyítványra csak a tárgyalás elhalasztása céljából van szüksége. Jancsó Lászlót szerdán átadták a népügyészségnek. A további nyomozás során alapos gyanú merült fel arra nézve, hogy Makkai János néhány nappal ezelőtt Ausztriába szökött és Bécsben tartózkodik. [...] Makkai Jánosné Smith Elisabeth nyolc hónappal ezelőtt az Egyesült Államokba utazott. Férjének rendszeresen tekintélyes összegű járadékot folyósított. Valószínűnek tartják, hogy Makkai is igyekszik kijutni Amerikába.” Ezután az éber hatóság Makkai szökésének segítőit is kézre kerítette, és eljárást indított ellenük.²⁵²

Makkai valóban az USA-ban telepedett le, ám ottani tevékenységéről – azon kívül, hogy nagyon nehezen illeszkedett be az új környezetébe – alig tudunk valamit.²⁵³ Fia visszatekintése szerint a magyar emigráció életében – bár számosan próbálták erre ösztökélni – egyáltalán nem vett részt. Megkísérelt angol nyelven is regényeket írni, ezek közlését azonban rendre elutasították. Ugyanakkor 1973-ban magyarul megjelent verses regényét (*Tarantella, avagy utazások a pókhálón: egy pszichoanalízis története*) számosan méltatták, hozzá Faludy György írt értő és elismerő előszót.²⁵⁴ A zsidótörvények meghozatalában játszott szerepére állandó keserőséggel emlékezett, azt sokszorosan megbánta.

Az Amerikai Egyesült Államokban Makkainak nem volt arra lehetősége, hogy az általa vallott életcélját gyakorolja. Ahogy 1943-ban írta: „[...] nem vagyok író, hanem politikus; az írás csak egyik eszköze működésemnek. Nem az az ambícióm, hogy könyveket hagyják hátra halálom után, hanem az, hogy gyarló életem minden rendelkezésére álló eszközével azért küzdhessek, amiben hiszek. Hitemnek tárgya: egy valóban demokratikus fejlődésen áthaladó, de a szellemi elit által vezetett Magyarországnak, amelynek új világpolitikai hivatása, hogy a kis népek vezére legyen Európában.”²⁵⁵ Ennek érdekében 1945 után alig tudott már bármit is tenni – nem csoda, hogy megkeseredetté vált.

²⁵² Letartóztatták Királdi Lajosné kigazdapárti törvényhatósági bizottsági tagot, Makkai János megszöktetőjét. *Szabadság*, 1947. május 9. 1. – Elkészült a vádirat Makkai szöktetője ellen. *Szabadság*, 1947. május 15. 1.

²⁵³ Csizmadia 2001. 38–39.

²⁵⁴ Makkai 2009. 78–90.

²⁵⁵ Elvek, gondolatok. [Makkai János válasza a *Termés* körkérdésére.] *Termés*, 1943 nyár. 107–108.

MESTER MIKLÓS

Mester Miklós – akárcsak Kemény Gábor – 1939-ben került a nagypolitikába, s 1944-ben, a német megszállás után ért politikai pályája csúcsára. Akkor vállalt tehát igazán fontos szerepet, amikor Hóman, Zsindely és Makkai már, Kemény Gábor pedig még nem te(het)te ezt. Abban is különbözött a többiektől, hogy nem a társadalom felső rétegéhez tartozó familiába, hanem egyszerű körülmények között élő, dolgos székely család tehetséges sarjaként született. A székelykeresztúri unitárius gimnázium elvégzése után került Budapestre, ahol a félig-meddig önálló felsőoktatási intézményként működő tudományegyetemi közgazdaság-tudomány kar, majd a bölcsészettudományi fakultás hallgatója lett, s 1937-ben bölcsészdoktori címet szerzett. Disszertációja *Az autonóm Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863–64. évi nagyszebeni országgyűlésen* címmel 1936-ban, majd második kiadásban 1937-ben jelent meg, és szakmai körökben is feltűnést keltett. Kötete motójául József Attila akkor még alig ismert sorait választotta.²⁵⁶

1938-ban két társával filmvállalatot alapított Mesterfilm Kft. néven – ennek kapcsán került kapcsolatba Zsindely Ferencel, aki 1939 júliusában a lillafüredi első magyar filmszemle elnöke volt (a védnöki szerepet Hóman Bálint vállalta). Itt a tizenkét díjazott alkotás közül kettőt a Mesterfilm kapott (*Uz Bencze* a legmagyarabb propagandahatású film; *Szegény gazdagok* a legirodalmibb film). Miután Mester országgyűlési képviselő lett, 1940 őszén eladta a tulajdonrészét két társának.²⁵⁷

Már egyetemistaként bekapcsolódott jó néhány társadalmi egyesület – köztük elsősorban az erdélyieket tömörítő vagy erdélyi problémákkal is foglalkozók – életébe, s mivel magyar–román vonatkozásban a nemzetiségi kérdés jeles szakemberének, egyben kiváló szónoknak tartották, számos konferencián és rendezvényen fölszólalt. Történeti és közéleti érdeklődése, elhivatottsága révén került egyre közelebb a nagypolitikához. 1939 májusában a ráckevei kerület kormánypárti képviselőjeként, Zsindely Ferenc és Imrédy Béla támogatásával jutott a parlamentbe,²⁵⁸

²⁵⁶ *A Dunánál* – azóta rengeteget idézett – befejezését: „Én dolgozni akarok. Elegendő / harc, hogy a multat be kell vallani. / A Dunának, mely mult, jelen s jövő, / egymást ölelik lágy hullámai. / A harcot, amelyet őseink vívtak, / békévé oldja az emlékezés / s rendezni végre közös dolgainkat, / ez a mi munkánk; és nem is kevés.”

²⁵⁷ Mester 2018, 18–22.

²⁵⁸ Az ő támogatásukról később, már ellenzékiként politizálva is megemlékezett: „A képviselő-jelölésnél hathatósan támogatott Zsindely Ferenc államtitkár úr, amit az igazság kedvéért meg kell említenem. A választások alatt kerületemet, a ráckevei kerületet kétszer járta be velem vitéz Imrédy Béla nemzeti úr.” Pártunk törvényhozói. *Nemzetőr*, 1942. szeptember 4. 3.

a következő év októberében azonban ő is azon tizenhét képviselő között volt, akik követték a kormánypártból kilépő Imrédy Bélát az újonnan alapított Magyar Megújulás Pártjába, ahol a szociális osztály vezetője lett. Mindenekelőtt származásából adódó erős szociális érzéke, a társadalmi igazságtalanságok mérséklésének szándéka és a földreform elmaradása miatti elkeseredettsége vezette az általa ekkor még nagyra becsült Imrédy mellé.

Mivel tanulmányom főszereplői közül az ő életútja a leginkább (Hómanénál is alaposabban) feldolgozott,²⁵⁹ ráadásul – a többiekkel szemben – számos visszatekintésben idézte föl tevékenységét,²⁶⁰ pályájából csak a „zsidókérdésről” vallott elképzeléseit és 1944-es, zsidómentő tevékenységét emelem ki.

Az 1939–1940 fordulóján – még kormánypárti képviselőként – írt hosszabb cikkében későbbi megszólalásainál sokkal visszafogottabban fogalmazott, amikor ezt írta: „Sokszor hallom hangoztatni az érdekeltek részéről – különösen a szélsőséges politikai táborokban –, hogy a zsidókat fosszák meg magyar nevüktől, mert csak akkor hajlandók megmagyarosítani az idegen hangzású nevüket. Lehet, hogy a kívánság jogos. Utóvégre törvényes úton rendeztük a zsidóbirtokok kérdését, és akkor miért ne rendezhetnők a zsidók magyar nevének kérdését is. Természetesen csak visszamenőleg van rendezésre szükség, mert ma már zsidó magyar nevet egyáltalán nem vehet fel. Azoknak azonban, akik idegen névvel ezt a kérdést hánytorgatják, csak akkor van teljes erkölcsi jogosultságuk a nyilvánosság előtt fellépni, ha nevüket minél előbb megváltoztatják.”²⁶¹ Ezzel szemben 1941 júliusában – mint hamarosan szó lesz róla –, immár ellenzéki honatyaként kategorikusan követelte a zsidónak minősülők magyar nevének megszüntetését.

²⁵⁹ Mester pályájáról és 1944-es tevékenységéről az 1. jegyzetben jelzett műveken kívül ld. még: Török Bálint: Ember az embertelenségben. Száz éve született Mester Miklós. *Magyar Napló*, 2007/2. (a továbbiakban: Török 2007.) 36–39. – Ólmosi Zoltán: Egy nagyívű visszaemlékezés a múltból. Mester Miklós. *Levéltári Szemle*, 2012/2. 87–91. – Pelle János: Vezeklés. *Magyar Nemzet*, 2012. aug. 4. 36. – Kovács Tamás: Mester Miklós pályaképéhez. *Kommentár*, 2013/4. 89–96. – Uő.: *Embermentő közszolgák a holokauszt idején*. Budapest, Nemzet Közszolgálat Egyetem, 2014. 65–66. – Mészáros Máté: Mester Miklós zsidómentő tevékenysége. *Magyar Szemle*, 2015/5–6. (a továbbiakban: Mészáros 2015.) 140–162. – Ungváry Krisztián: Palackposta. Mester Miklós: Arcképek. Két tragikus kor árnyékában. *Kommentár*, 2015/6. 112–121. – Székér Nóra: A történelmi fogalmak és Mester Miklós életútja. *Magyar Szemle*, 2018/7–8. 40–47.

²⁶⁰ Mester Miklós emlékezései: Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz*. RTV–Minerva–Kossuth, Budapest, 1982. (a továbbiakban: Bokor 1982.) 126–181. (*Egy naiv ember – bársonyszékben* című fejezet.) – Mester Miklós: A zsidókérdés Magyarországon 1944. *Új Látóhatár*, 1985/3. (a továbbiakban: Mester 1985.) 367–389. – Mester 2012.

²⁶¹ Magyar nevet minden magyarnak! *Nemzeti Figyelő*, 1939. december 31. 3–4. és 1940. január 6. 3–4. Idézi: Mester 2018. 107.

Az 1941. évi költségvetés tárgyalásakor – 1940. november 22-i beszédében – a nemzetiségi kérdésről is kifejtette a véleményét, a nemzetiségek kollektív joga elfogadásának, a kölcsönös tiszteletnek, megbecsülésnek és megismerésnek a szükségességét kiemelve. Tudjuk, hogy – sokakkal ellentétben – ő ezt nem üres szólamként hangoztatta. Ennek kapcsán hozta szóba azt is: „Kétségtelen, hogy a háború után bekövetkezik a zsidókérdés európai megoldása, mégpedig kitelepítés formájában. Az, hogy a zsidóság egy helyre, egy államba kerüljön, önálló állami életet éljen, nemcsak nekünk és más népeknek, hanem a zsidóságnak mint népnek is érdeke. A mai csonka és egészségtelen tagozódású zsidó társadalomnál egészségesebb, tagoltabb zsidó társadalom akkor fog kialakulni, ha a zsidóság a saját külön államában él. Itt csak arra mutatok rá, hogy nincsen olyan nép a világon, amely komolyan és bizalommal nézhetne a jövője elé akkor, ha nincs hatalmas földműves rétege. Megfelelő földműves réteg nélkül minden népnek a jövője bizonytalan. A lelkiileg és testileg erős földműves réteg érdeke minden népnek, és ez a megállapítás áll a zsidó népre is. Amíg a zsidók szétszórta és más népekre egészségtelen és káros társadalmi tagozódásban élnek, addig életükben csak átmeneti nyugalomra számíthatnak, és nem kell jósnak lenni ahhoz, hogy előre lássuk: azokon a területeken is – például Amerikában –, amelyek jelenleg valósággal azilumai a zsidóságnak, eljön előbb-utóbb az az idő, amikor a reakció kifejezésre fog jutni és megnyilatkozik ellenük. [...] Nekünk kötelességünk, hogy nyíltan, őszintén, komolyan és intézményesen idejében felkészüljünk a zsidók kitelepítésére, mert csak így tudunk majd megbecsülést szerezni magunknak a háború befejezése után, amikor Európa vezető államai fel fogják szólítani a magyarságot a közös akcióra. Az álhumanisták, az álkeresztények szólama-ira nem sokat adunk, mert mi, akik ezt az álláspontot képviseljük, tudjuk, hogy ez az álláspont sem őszinte keresztény felfogásunkkal, sem pedig tiszta, becsületes magyar felfogásunkkal ellentétben nincs.”²⁶²

A kitelepítés szorgalmazásával tehát Mester lényegében azonos álláspontra helyezkedett Hóman Bálinttal és Makkai Jánossal, illetve a magyar cionisták egy részével (többek között a Makkaival jó kapcsolatban lévő Szilágyi Dénessel). Több

²⁶² KN, 1939–1944, VIII. köt. 773–774. – Ezt az elképzelését többször is megismételte, például: A nemzeti munkaállam kiépítése. *Délvidéki Magyarság*, 1941. augusztus 5. 3. A Nemzeti Munkaközpont szabadkai szervezetének alakuló üléséről idézte egy tudósítás Mester szavait: „Elvi magaslattól szöveg ehhez a kérdéshez [...]. A zsidóság számára lehetővé kell tenni, hogy saját államot alapítsanak, és abban éljenek – ez az új európai rend irányzata. A zsidóság, amelynek nincs földművesosztálya, csak kereskedő rétege, teremtette meg azt a plutokrata rendszert, amely olyan sok bajt okozott a világban. A zsidókérdést intézményesen kell megoldani. [...] a magyar nemzeti munkaállamban még átmenetileg sem gazdagodhatnak a zsidók.” Idézi: Mester 2018. 123–124.

alkalommal – például 1943 februárjában is – kiemelte: „A mai magyar népi szocializmusunk álláspontja a zsidókérdésben – akármilyen furcsán hangzik – megegyezik a cionizmus álláspontjával. A zsidókérdés végleges megoldása csak önálló zsidó állam keretében képzelhető el. Az antiszemitizmus veszélye mindaddig fennáll, amíg az önálló zsidó állam meg nem valósul, és oda minden zsidót vissza nem telepítenek. [...] Az önálló zsidóállamot azonban a zsidóságnak saját erejéből kell megteremtenie. Ha kizárólag mások erejére támaszkodik, abból nem sok előnye lesz a zsidóságnak.”

E szempontból is fontos, mit is értett Mester a népi szocializmus alatt. Ugyanebben az írásában azt, hogy „minden tisztességes magyar munkásnak legyen magántulajdona”, mivel a „magántulajdon nem cél, mint a kapitalista világban, hanem eszköz a közösség szolgálatában”. Hozzátette: „Szemben az osztályszemlélet alapján álló szociáldemokráciával és plutokráciával, a magyar népi szocializmus a közösségi eszme alapján áll, s a munkás és munkaadó kölcsönös megbecsülését és tiszteletét hirdeti. A kapitalista munkaadónak és a marxista munkásnak helye nincs a népi szocializmuson felépülő új Magyarországon.”²⁶³

1944-ben, már államtitkárként, így nyilatkozott ugyanerről: „[...] a népi Magyarország megteremtéséért küzdöttem és küzdök ezután is megalkuvás nélkül. Megmondom nyíltan: magyar szocialista vagyok. Vallom, hogy a magyarság örökké élő, halhatatlan valóság. Azt is vallom, hogy a szocializmus a mai kor uralkodó eszméje. Ebből önként következik azonban, hogy nem a magyarság van a szocializmusért, hanem a szocializmus a magyarságért. Ezért nyíltan szemben állok minden öncélú nemzetközi és hazai – legyen az baloldali vagy jobboldali – világnézetű politikai eszmeáramlattal, amely az én fajtámat, a magyarságot csak egyszerű végrehajtó eszköznek tekinti céljai megvalósításában. A magyar népi szocializmus határozza meg kultúrpolitikai tevékenységem.”²⁶⁴

A „zsidókérdésre” visszatérve: vitéz gróf Hunyady Ferenc 1941. július 2-i felszólalásakor Mester olyan közbeszólással borzolta az idegeket, miszerint a zsidónak minősülők el kellene, hogy veszítsék magyar nevüket.²⁶⁵ Ugyanezen a napon – nyil-

²⁶³ Mester Miklós: Gondolatok a magyar népi szocializmusról. *Nemzetőr*, 1943. február 12. 1–2. (Idézi: Mester 2018. 155.)

²⁶⁴ Államtitkári nyilatkozat. *Nemzetnevelés*, 1944. június 1. 1. – Ld. még: Az új kultuszállamtitkár szülei. *Egyedül Vagyunk*, 1944. május 5. 5. Eszerint: „Magyar szocialista vagyok. Erőt adó gyógyszerként hozzuk a magyarságnak a szocializmust. Azt akarjuk, hogy a szocializmus a magyarságért legyen. Ez mélyreható és döntő különbséget jelent a marxista szocialista felfogástól, amely azt akarta, hogy a magyarság legyen egy idegen érdekű nemzetközi szocializmusért.”

²⁶⁵ KN, 1939–1944, X. köt. 418.

ván amiatt is, mert 1939 decemberétől a Nemzeti Munkaközpont²⁶⁶ országos alelnöke volt – „a magyar munkásságot megnyugtató intézkedések tárgyában” benyújtott interpellációja kapcsán megjegyezte: „A strómanok miatt sok üzemben a zsidóságot nem lehet úgy visszaszorítani, amint azt visszaszorítani kellene. Ismerek például nagyon fontos honvédelmi munkát végző vállalatot, ahol 300 munkás dolgozik, és ebből 80 zsidó, 50 inas közül pedig 35 zsidó, és ezek a zsidó munkások végzik a könnyebb munkát és kapják a jobb fizetést a keresztény magyar munkásokkal szemben. Én keresztény alapon állok. A zsidóságnak is, amíg ebben az országban van, joga van a tisztességes szolid megélhetésre, de azt mondom, hogy zsidó munkásokkal ilyen fontos honvédelmi munkát végeztetni nem szabad ma, amikor titoktartásra, lelkiismeretességre és nem utolsósorban hazafias lelkültre van szükség. [...] A zsidók nem teljesítenek katonai szolgálatot, s lehetetlen az, hogy a mai nehéz viszonyok között, amikor mindenki áldozatot vállal, éppen a zsidó nagyvagyonok urai korlátlanul élvezzék jövedelmüket. [...] Tessék bevezetni a zsidó hadmentességi adót, és ezt az összeget fordítani a hadbavonult munkások hozzátartozóinak támogatására.” Egyben „a korszerűtlen szociáldemokrata munkásszervezetek feloszlátását” is követelte.²⁶⁷

Mester a képviselőház 1942. június 5-i ülésén a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól szóló törvényjavaslat tárgyalásakor is markánsan nyilvánított véleményyt, ám az antiszemita propaganda haszonélvezőit is ostromozta. „Minket igenis nem a zsidóság iránti gyűlölet vezet – állította –, hanem magyar fajtánk jól felfogott érdeke. [...] Továbbmegyek. Az antiszemitizmust csak annyira vállaljuk, amennyiben az azonos a magyar fajvédelemmel. [...] Minden eszmének, és így az antiszemitizmusnak is megvannak a parazitái, és mi ezeket még veszedelmesebbnek tartjuk, mint a zsidóságot magát, és ezek ellen igenis harcolunk.”

Korábbi álláspontját megismételve – Kállay miniszterelnök szavaira is hivatkozva – kijelentette: hogy „a zsidókérdést nem lehet másképp megoldani, csak kitelepítéssel”. Kizárólag így valósulhat meg, hogy a zsidók a saját államukban lehessenek „munkások, földművesek, iparosok, kereskedők, tisztviselők”. Újra hangsúlyozta, hogy ez nemcsak az antiszemiták, hanem a zsidóság érdeke is. „Hatalmas nemzetközi zsidó szervezet áll ennek a célnak szolgálatában – mondta –, és ez a szervezet az egész világot behálózza. Az olyan megnyilatkozások tehát, amelyek a zsidóság, vagy akár a zsidóbarátok részéről megnyilvánulnak, és barbárságnak minősítik ezt a fel fogást, komolyan nem jöhetnek számításba.”

²⁶⁶ A Nemzeti Munkaközpont 1933-ban jött létre, Marton Béla – a kormánypárt ügyvezető főttitkára – kezdeményezésére, a munkásság szociális érdekeinek szociáldemokrácia- és marxizmusellenes képviselőjeként.

²⁶⁷ KN, 1939–1944, X. köt. 442.

A fő kérdésnek azt tartotta, mi történik a magyarországi zsidósággal az önálló zsidó állam létrejöttéig. A megoldást a keresztény felfogás követésében látta, kiemelve, hogy a kereszténység „nem jelent sem balekséget, sem együgyűséget, nem jelent kegyetlenséget sem”. Ezért nem helyeselte, hogy miközben „a kis zsidót ütik, üldözik”, addig „a gazdag zsidó továbbra is gazdagszik, jobban, mint valaha”. A keresztény szempontú szemlélet Mester értelmezésében azt jelentette, hogy „minden zsidónak becsületes munkája alapján, amíg ebben az országban van, joga van arra, hogy szerényen megéljen, csak arra nincs joga, hogy vagyont gyűjtsön, és azt a vagyont majd a kitelepülés idején kivigye ebből az országból”. Az ezzel ellentétes álláspont szerint „álhumanista” és „álkeresztény”. Annál is inkább, mivel „azok a szegény magyarok, akiket a liberális világban éppen a zsidók szorítottak ki ebből az országból, akik kimentek Amerikába, azok sem rendelkeztek mással, mint úti-költséggel, és kétkezi nehéz munkával mégis tisztességes egzisztenciát teremtettek maguknak Amerikában”. Így kell tenniük a zsidóknak is, amikor majd az önálló államukat létrehozzák – arról persze már nem szólt Mester, hogy ez miként lehetséges mindenféle anyagi forrás nélkül, illetve hogyan képzei el a megszerzendő zsidó vagyonok kisajátítását.

Azokat is keményen bírálta, akik a polgári jogegyenlőség megsértésére hivatkozva támadták a törvényjavaslatot. A jogegyenlőség alapelve ugyanis valóban nagyon szép gondolat, „csak sajnos a gyakorlat, a valóság egészen mást mutat”. Az ezt hirdető államokban ugyanis – az USA-ban a feketékkel, Angliában az írekkel vagy a színes bőrűekkel szemben – e magasztos eszmék csak korlátozottan érvényesülnek. Ráadásul éppen a polgári jogegyenlőség „aranykorában vándorolt ki Magyarországról több százezer magyar és vándorolt be ugyanakkor több százezer zsidó”. (Ez ugyan tetszetős érv volt, de a dualizmus idején Magyarországot elhagyók többsége nem magyar anyanyelvű volt.) Mester ehhez még azt is hozzátette: „Amikor a liberalizmus klasszikus magyar képviselői, [...] Kossuth Lajos, Deák Ferenc, Eötvös József, Szemere Bertalan és maga Széchenyi is [...] a polgári jogegyenlőség elvének érvényesüléséért harcoltak, ezt a magyarság érdekében tették, és nem a zsidóság érdekében.” Ők ugyan valamennyien jóhiszeműek voltak, és azt hitték, hogy a jogegyenlőség kiterjesztése révén a zsidóság is „tökéletesen magyarrá válik”, ám azóta bebizonyosodott, hogy „a zsidóság nem asszimilálható”. Ezért következtetett arra, hogy a „polgári jogegyenlőség elvének érvényesülése [...] a zsidókérdés megoldása szempontjából teljesen megbukott”.

Azoknak pedig, akik a magántulajdon elvének megsértését kifogásolták a parlamenti vitában, azt üzenté Mester: „az elvek vannak a magyarságért és nem fordítva: a magyarság az elvekért”. A magántulajdon eszméjét amúgy sem szolgálná, ha „fenntartatnék az a mai állapot, hogy néhány ezer zsidónak 700.000 hold tulajdona és

600.000 hold bérlete van, ugyanakkor pedig száz- meg százezer magyarnak egyetlenegy hold földtulajdona sincsen”. Ugyanakkor azt is leszögezte: a törvényjavaslat megvalósítását „elítéli a magyar jövő és a magyar történelem akkor, ha ez a végrehajtás nem a népi Magyarország megteremtésének érdekében történik, hanem osztály-, klikk- és családi érdekek fognak dönteni”. Ugyanis a „zsidókérdés radikális megoldása csak akkor erkölcsös, ha ennek a kérdésnek megoldásából a magyarság széles rétegeinek felemelkedése következik be”, de ha nem így lesz, „erkölcstelenség minden cselekedet”. Ez esetben is nyilvánvaló, hogy Mester Miklós az égető – valóban roppant fontos – társadalmi és szociális problémák legalább részbeni kezelésére vélte fontosnak az egészségesebb birtokmegosztást, és ennek érdekében hitte elfogadhatónak egy jelentős társadalmi réteg és vallásfelekezet hátrányos megkülönböztetését.

A birtokrendszer kapcsán azt is megjegyezte, hogy sokan szokták a „középbirtokos és a nagybirtokos réteget nemzetvezető rétegnek” nevezni, ő azonban a kisbirtokosokat ítéli ennek. Már csak azért is, mivel „túlnyomó többségében a középbirtokos és a nagybirtokos réteg kezéből került a 700.000 hold tulajdon és 600.000 hold bérlet a zsidóság kezébe”. Számos további társadalom- és nemzetpolitikai érveléssel támasztotta alá, miért tartja a kisbirtokosokat az igazi nemzetfenntartóknak. A fő feladat Mester szerint az, hogy: „A parasztság részére népi, gazdasági intézmény útján kell lehetővé tenni a rendszeres földszerzést.” Emiatt a törvényjavaslat legnagyobb hibájának azt tartotta, hogy az nem határozza meg, kié legyen a föld. Nem demagógia – vallotta –, „ha azt mondom, hogy azé legyen a föld, aki békében megműveli és háborúban fegyverrel megvédi”. Több olyan esetet sorolt föl, amelyből az derült ki, hogy „a zsidók kezében lévő magyar föld nem jut olyan ütemben a magyar földművelőréteg kezére, mint ahogyan kellene”, ezért aztán olyanokhoz kerül, „akik azon a területen nem dolgoznak, és nem végeznek mezőgazdasági munkát”.

Kérte, „hogy elsősorban azok a földművelők és hozzátartozóik kapják meg a zsidóbirtokokat, akik kint harcolnak az orosz fronton”, illetve hogy „a kormány minden évben állítsa össze azoknak a névsorát, akik földhöz jutottak, és azt terjessze a Ház színe elé”. Fő kifogása a javaslattal kapcsolatban az volt: „Mint fajvédelmi megoldás egyrészt nem tökéletes azért, mert még birtokban hagyja, tulajdonban hagyja a zsidókat több kivétel útján, másrészt pedig azért, mert zsidó a törvényjavaslat szerint földet bérelhet.” Emiatt értelemszerűen nem fogadta el a törvényjavaslatot.²⁶⁸ Mester hozzászólásában tehát az antiszemita érvrendszer a szociálissal keveredett, és olyan nézeteket bizonygatott, amelyek már annak idején is sokak részéről váltottak ki jogos kritikát – társadalompolitikai szempontból viszont elfogadhatóak voltak.

²⁶⁸ Uo. XIII. köt. 408–412.

Néhány nappal ezután a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem néprajzi tanszékének betöltése kapcsán interpellált Ortutay Gyula tervezett kinevezése ellen tiltakozva. Ortutay ekkoriban megjelent munkáit valóban bírálta a korabeli szak-sajtó, ám Mester nem csak ezt tette szavá. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara akkoriban létrehozott Magyarságtudományi Intézetének 1940/41. évi működéséről kiadott jelentés kapcsán Mester azt kifogásolta, hogy Ortutay javaslatára öt hallgató kapott magyar népmesegyűjtésre ösztön-díjat, közülük pedig „három zsidó és félzsidó” volt. „Ha valahol szükséges, hogy a népi gondolat érvényesüljön a nevelés terén is – figyelmeztetett Mester –, akkor éppen a néprajzi tudomány az, és itt elsősorban igenis a magyar falu tehetséges gyer-mekeiből kellene kiválasztani a néprajztudósokat, és az utánpótlást innen kellene megszervezni.” Mester úgy tudta, hogy a keresztény hallgatók „nagy felháborodás-sal” támadták a stipendium odaítélését.

Ezt még azzal is kiegészítette, hogy ugyancsak a Magyarságtudományi Intézet kiadásában jelent meg a zsidó származású Dégh Linda *Pandúr Péter mesél* című, kétkötetes munkája, amelyet Ortutay többször beharangozott a nyilvánosság előtt. „Valami titkos erő megakadályozta, hogy ez a munka könyvtári forgalomba kerül-jön, ennek ellenére a könyvnapok idején az egyik Múzeum körüti könyvkereskedő árult ebből néhány példányt. Hogy mi volt az oka annak, hogy ezekből a példányok-ból Ortutay Gyula bevezetését kitépték, ezt nem tudjuk megállapítani.”

Mester erősen méltatlankodott tehát Ortutay tanszékvezetővé jelölése módján (úgy értesült ugyanis, hogy ebben kulcsszerepet játszott Zolnai Béla, akinek – bár-milyen kiváló tudós is volt – valóban nem volt sok köze a néprajztudományhoz). Megállapította: „Ortutay Gyula sem a tudomány művelése, sem az ifjúság nevelése szempontjából nem érdemli meg, hogy a kolozsvári egyetem néprajzi tanszékének tanára legyen.”²⁶⁹ Ortutayt végül – valószínűleg nem Mester interpellációja nyo-mán, de – nem nevezték ki a kolozsvári egyetemre: a szegedi Horthy Miklós Tuo-dományegyetem magántanára, emellett a budapesti Eötvös Collegiumban a néprajz szakvezető tanára maradt.

Más alkalommal, 1942. július 1-jén a fővárosi lakások igazságtalan kihasználása miatt interpellált a miniszterelnökhöz Mester. Méltatlankodott, hogy „az emigráns zsidók lakásai még a mai napig sincsenek lefoglalva”, és a neves, ám közismerten antiszemita tudós-statisztikus, Kovács Alajos budapesti zsidók lakásviszonyait is elemző, egyébként tárgyilagos munkáját²⁷⁰ – amelyből kiderült, mennyivel jobbak

²⁶⁹ Uo. 484.

²⁷⁰ Kovács Alajos: *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében*. Budapest, Egyesült Nem-zeti Keresztény Liga, 1938.

a zsidók lakhatási körülményei, mint a keresztényeké – hosszabban idézve kérte: „mivel a legtöbb új házat szintén zsidók építik, [...] az új házakban a főbérletek összegét a kereseti viszonyokkal hozzák összhangba. [...] A másik kérésem: méltóztassék az albérletek összegét a főbérletek összegével szintén összhangzásba hozni. Lehetetlen ugyanis az, hogy sokszor a főbérlő az albérlőkön keresztül a főbérlet összegének többszörösét megkeresse. [...] Méltóztassék a nagy zsidó lakásokat azonnal igénybe venni a magyar kisemberek, elsősorban fiatal magyar házaspárok részére. [...] Lehetetlen az, hogy amíg a mai körülmények között rekvirálnak a falvakban, és a magyar embernek elviszik felesleges holmiját, addig az ilyen nagy értékekkel rendelkező budapesti zsidóságnál sem lakást, sem árut nem rekvirál a hatóság. [...] Lehetetlen, hogy továbbra is fennmaradjon az az állapot, hogy magyar emberek, magyar dolgozó családok tízezrei ma is nyomortanyákon tengődjenek Budapesten, és ugyanakkor a zsidók nagy luxuslakásokban zavartalanul éljenek. [...] Ha a lakásviszonyokat nézzük, azt látjuk, hogy Budapest ma is Judapest, mi pedig azt akarjuk, hogy ne Judapest, hanem Budapest legyen. Sürgős intézkedést kérek.”²⁷¹ Mester szavai nehezen voltak félreérthetőek: megint csak jóléti intézkedéseket követelt, de kizárólag a zsidó tulajdonok vagy érdekeltségek rovására.

Ezt követően két héttel a székely kisiparosok állami megrendeléshez juttatása kapcsán is szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a közszállításokban még mindig „nagy mennyiségben részesülnek a zsidók”. Elvi kérdésnek tartotta, hogy a közszállítások meghatározásánál a zsidó fogalmát ne a második (1939: IV. tc.), hanem a harmadik, „fajvédelmi” (1941: XV. tc.) zsidótörvényt alkalmazzák. „Ha a zsidó földkérdés rendezésénél ezt a fajvédelmi törvényt vettük alapul – indokolta –, és ugyanakkor a honvédelmi kötelezettségek teljesítésénél is jelenleg most már ez az irányadó [...], akkor tessék figyelembe venni azt is, hogy a közszállításoknál ez a fajvédelmi törvény legyen irányadó. A közszállítással a kormánynak az a célja, hogy elsősorban a kisipart juttassa a munkához, viszont a helyzet az, hogy ma is nagy mennyiségű pénz vándorol a közszállítások útján a zsidók zsebébe, és ezáltal károsodik a magyar kisipar.”²⁷² Mester tehát ekkor is a minél szigorúbb zsidóellenes szabályozást szorgalmazta a kisiparosok védelmében – és ismét a zsidók kárára kívánt másoknak kedvezni.

1942. november 11-én Mester a vallás- és közoktatásügyi tárca költségvetésének vitájában „egy igen kényes kérdésről, a zsidó tanulók kérdéséről is” szólt. Úgy vélte: „A magyar érdek és a fejlődés iránya azt parancsolja, hogy a zsidó gyerekek nevelését el kell választani a magyar gyerekek nevelésétől. [...] Lehetetlen az, hogy egy

²⁷¹ KN, 1939–1944, XIV. köt. 271–272.

²⁷² Uo. 549–550.

jogaiban törvényhozásilag csorbított nép gyermekei ugyanazokkal a tanerőkkel, ugyanabban a szellemben, ugyanabban az iskolában taníttassanak, mint az egyenjogú állampolgárok gyermekei.

Nemcsak a magyarságnak, hanem a zsidóságnak is az az érdeke, hogy teljesen zsidó iskolák legyenek zsidó tanerőkkel a zsidó gyermekek számára. Az együttes tanítás amúgy is sok veszedelmet rejt magában, súrlódást okoz egyfelől a nevelő és a zsidó tanuló, másfelől a zsidó tanuló és a magyar gyerekek között. A zsidó gyerekek a családból sokkal erősebb öntudatot hoznak magukkal, mint a magyar gyerekek, és még a liberális világban, a polgári jogegyenlőség idejében sem sikerült az, hogy az iskola a zsidó gyerekek gondolkozását átalakította volna, ma pedig ez a kísérletezés teljesen képtelenség.

Azt szokták mondani, hogy az iskolának az a feladata, hogy az életre neveljen. Tehát olyan önálló zsidó iskolákat kell létesíteni, amelyek a zsidó fiatalságot az új zsidó életre nevelik, előkészítik az önálló népi életre, arra, hogy a zsidóság majd külön államban a mainál nehezebb, de emberileg magasztosabb feladatokat is el tudjon végezni. [...] A régi világ elmúlt. Nem az tesz jót a zsidóságnak, aki vágyálomokban ringatja és a régi világ visszatérésével kecsegteti őket, mert ez lehetetlen, hanem az, aki becsületesen és őszintén megmutatja a realitások útját, és ezáltal a zsidóságot is újabb csalódásoktól kíméli meg.”²⁷³

Szavaival Mester – Hóman korábban idézett mondataira rímelve – félreérthetetlenül beismerte és hirdette, hogy a zsidók(nak minősítettek) nem egyenjogúak a keresztényekkel: e tekintetben megszűnt a korábbi felszólalásában is csak fennkölt eszmének nevezett polgári jogegyenlőség Magyarországon. Ilyen nyíltan és ennyire átélt meggyőződéssel kevesen beszéltek az önálló, asszimilálhatatlan népként meghatározott zsidóság magyar társadalomból való kirekesztésének szükségességéről. Mester felvetéseire ugyanebben a vitában az érintett, Szinyei Merse Jenő kultusz-miniszter is reagált. Megköszönte Mesternek „a nagyon tárgyilagos és – ahogyan kifejezte magát – építő kritikát”, majd biztosította őt arról: „Az önálló zsidó iskolák kérdésével foglalkozunk. Én magam is úgy érzem, hogy a zsidóság, a zsidó növendékek szempontjából is sokkal helyesebb volna, ha el lennének különítve.”²⁷⁴ Ez ügyben végül már nem történt intézkedés a Kállay-kormány idején.

1942. november 18-án az igen sok ügyben interpelláló Mester néhány erdélyi faipari vállalat antiszociális gazdasági gyakorlatát tette szóvá. Már korábban is megtette ezt a Bangra-vállalatot emlegetve, ahol azóta némi változás ugyan érzékelhető volt, mivel „egy-két kiszsidót kidobtak a vállalatból”, de mivel „a nagyzsidoakat

²⁷³ Uo., XV. köt. 239.

²⁷⁴ Uo. 256.

továbbra is otthagyták”, a „munkások helyzetének javítása terén semmiféle intézményes megoldás nem történt”. Úgy látta, hogy a „szép magyar névvel” büszkélkedő Marosvölgyi Fatermelő Rt. mögött is „idegen érdekek” húzódtak meg. A megszerzett fizetési listák alapján bizonyította, hogy az ott dolgozó zsidók jóval magasabb fizetést és juttatásokat kaptak, mint a keresztények. Utóbbiaknál egy mérnök 300 pengős havibérhez jutott, miközben egy jóval alacsonyabb beosztású zsidó 350-hez. „Ha a zsidó tisztviselőket beviszik munkaszolgálatra – panaszkodott Mester –, akkor a vállalat ezeknek továbbra is fizet, a hozzátartozóinak a teljes fizetést megadja, ugyanakkor ha magyarok vonulnak be [...] katonai szolgálatra, akkor csak a törvényben, illetőleg rendeletekben szigorúan előírt követelményeknek tesznek eleget.”

„Egyes minisztériumokban” pedig azt a tanácsot adták „derék magyar szakembereknek [...], hogy: társuljanak valamelyik zsidóval, újabb engedélyt nem adunk, zsidónak viszont nem adunk anyagot, hanem ha övele társulnak, akkor megadjuk az anyagot és dolgozzanak együtt”. Mester viszont úgy vélte: „Ez az együttműködés teljesen veszélyes. Éppen a ditrói közbirtokosság fűrészüzeme mutatja azt, hogy tiszta magyar szellemben, tiszta magyar emberekkel lehet vállalatokat nagyon jól vezetni.” Egyben azt tanácsolta: „tessék zsidó vállalatokat létesíteni arra az időre, amíg ők még Magyarországon vannak, ahol csak zsidó munkások és zsidó vezetők dolgozzanak állami felügyelet alatt”. Ezért kérte a miniszterelnököt, hogy „teremtessen rendet ezen a téren, mégpedig új földművelésügyi miniszterrel”. (Az Erdélyi Párthoz tartozó, Mester által többször is keményen bírált Bánffy Dániel lecserélésére nem került sor, ő a német megszállásig – amikor éppen az Erdélyi Párt ajánlotta Mestert államtitkárnak – tárcavezető maradt.)²⁷⁵

1943. május 5-én Mester is aláírta azt az emlékiratot, amelyet a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetség²⁷⁶ országgyűlési képviselői intéztek Horthy Miklós kormányzóhoz a Kállay-kormány szerintük helytelen és káros belpolitikai vonalvezetéséről. Ebben többek között az állt, hogy a kormány toleranciája lehetővé tette, hogy a „[...] tengelybarát hivatalos külpolitikával szöges ellentétben álló polgári körök, elsősorban a zsidóság és egyes [...] konzervatív és intellektuális körök belső ellentmondásban szenvedő politikai viszonyra lépjenek a szociáldemokráciával, és egy baloldali egységfront kialakítására törekedjenek. [...] Ennek a politikai és társadalmi síkon folyó mozgalomnak legnagyobb haszonélvezője a zsidóság volt, amelynek elbizakodottsága határt már alig ismer. Suttogó propagandájuk jobban mérgezi a kevésbé öntudatos, ingadozó keresztény lelkeket, mint valaha, s egész

²⁷⁵ Uo. 528.

²⁷⁶ E formáció az 1941. szeptember 29-én Imrédy Béla Magyar Megújulás Pártja, illetve a Pálffy Fidél és Baky László vezette Magyar Nemzeti Szocialista Párt által létrehozott, 1944. május 22-ig fennálló parlamenti szövetséget jelentette.

viselkedésük annyira feltűnő, hogy az csak külföldi bátorításra vezethető vissza. A defetizmusnak, a Magyarország által választott külpolitikai irányzat bukására spekuláló és a hazaárulással határos magatartásnak a példáit felesleges felsorolni.”²⁷⁷

E kötelezően szignálendő – és egyébként sokak vallotta – gondolatmenet bizonyára nem állt távol Mestertől, aki jó félévvel ezután, 1943. december 3-án, az 1944. évi állami költségvetés tárgyalásakor a munkásságról és az őket tömöríteni óhajtó, különböző politikai irányvonalat követő szervezeteiről elhangzott felszólalásában élesen támadta a szociáldemokraták egyik legismertebb vezetőjét, a kommunista-ellenessége dacára a Tanácsköztársaság idején is vezető pozíciókat betöltő Peyer Károlyt.²⁷⁸ Mester elsősorban 1919-es szerepét róta föl neki, de – akárcsak korábbi parlamenti bekiabálásaiban – idegen csengésű családnevét is kifogásolta (Peyer sváb familiából származott), sőt magyarságtudatát is kétségbe vonta: „hogy magyarul érez és gondolkodik, azt már nem hiszem el” – jelentette ki. Vészjóslóan – és a szociáldemokrácia klasszikus hagyományait méltón képviselő Peyerrel szemben meglehetősen igazságtalanul – kérdezte: „[...] van-e még bátorsága ezek után Peyer Károlynak beszélni és fenyegetőzni a magyar parlamentben és egyáltalában; van-e joga itt ülni ebben a Házban?” Ennek kapcsán a két világháború közötti időszakban sokak által számtalanszor ismételt toposzt hangoztatva a kommünt a „proletariátus félrevezetésével” megvalósított „zsidó terroruralomnak” nevezte, amelyről „teljesen

²⁷⁷ *Horthy Miklós titkos iratai*. S. a. r. Szinai Miklós–Szücs László. Negyedik kiad. Budapest, Kosuth, 1972. 388.

²⁷⁸ Ennek előzménye Peyer 1943. december 1-jei – szintén a költségvetés vitájában elhangzott – beszéde volt. Peyer hangsúlyozta: „Meg kell szüntetni minden olyan törvényt és rendeletet, amely ember és ember között különbséget tesz. [...] nem lehet fenntartani azt a rendszert, hogy embereket itt színes karszalagokkal ruháznak fel, és az az érettségit tett, egyetemet végzett, doktorált ember, aki a régi hadseregben tiszt volt, akinek kitüntetései vannak, az ma kap egy fehér karszalagot, viszont az a román munkaszolgálatos, aki egy szót sem tud magyarul, nemzeti színű karszalagot kap. [...] Nem tűrhető az, hogy ilyen munkaszázadosok egész nap dolgozzanak, csajkájukat szájukban tartva, csak azért, hogy ne tudjanak beszélni egymással. Nem tűrhető az, ami megtörtént, hogy kerékpáron végigszaladjon valaki, és embereken, akik orvosok, mérnökök, városbírák és egyebek, akik fehér karszalagot viselnek, akik tiszték voltak, korbáccsal vágjon végig, mert nem elég gyorsan futottak. [...] Nem általánosítok; azt mondtam, előfordultak ilyen szörványos esetek.” A sűrű közbeszólásokkal félbeszakított beszédben tulajdonképpen Mester provokálta Peyert, amikor utóbbi felidézte 1934. májusi, Gömbös Gyulához intézett parlamenti szavait: „»Magyarországon születünk, magyarul beszélünk, magyarul érzünk, gondolkozunk, a magyar nép boldogulása érdekében dolgozunk.« [...] (Mester Miklós: Nevét megmagyarosíthatná!) Az én nevemmel magának ne legyen baja. Az én nevem becsületes magyar embernek a neve, tudja? Mi köze magának az én nevemhez, maga törődjék a saját fajzatával... (Nagy zaj és ellentmondások a szélsőbaloldalon. – Elnök csenget. – Mester Miklós közbeszól. – Zaj. – Elnök csenget.) Szégyellje magát... (Nagy zaj és ellentmondások a szélsőbaloldalon. – Elnök csenget. – Mester Miklós: Magyarosítsa meg a nevét! Majd válaszolok!)” KN, 1939–1944, XVIII. köt. 455–456.

helytelen [...] azt mondani, hogy az proletárdiktatúra volt, mert az a proletárok nevében jogtalanul gyakorolt zsidó terroristák diktatúrája volt”. Azt is állította, hogy a Bethlen-kormány és a szociáldemokraták között megkötött 1921 végi megegyezés – amely észszerű, kölcsönös engedményeken alapuló kompromisszum volt – lényegében azt jelentette, hogy Peyer, aki „1919-ben a kommunista uralom vezető tagja volt, [...] lepaktált a Bethlen-kormánnyal, nem a munkásság érdekében, hanem saját maga és zsidó társai koncának biztosítása érdekében.”

Ekkor sem feledkezett meg a zsidókérdés említéséről. Elismerte, hogy a „zsidóság szegényebb része a rövidebbet húzza”, ám azt is hozzátette: „a gazdag zsidók – és ez a többség – a magyaroknál sokkal jobban élnek”. Újra aláhúzta, hogy egyetért a cionistákkal: „Ki kell telepíteni a zsidókat saját országukba” – ami a zsidóproblémát is megoldaná. Megjegyezte még, hogy a zsidók célja „[...] mindig csak egy: a saját érdekük védelme. Több magyar lap, úgynevezett magyar lap védi a zsidók ügyét, holott sokkal jobb lenne a zsidók érdekében is, ha egy kimondottan zsidó, cionista napilapjuk lenne.”²⁷⁹

A csepeli munkások előtt 1944 februárjában Mester arról szónokolt, hogy a baloldaliak nemzetközi osztályalapon kívánják megoldani a magyar munkásproblémákat, „proletárdiktatúrát akarnak, mi meg azt, hogy ne legyen proletár ezen a magyar földön”. A zsidóságról ugyanekkor kijelentette, hogy „külön nép”, és bármilyen „[...]” nyelven beszél is, zsidó marad, és az élen akar lenni. Nehéz munkát sohasem vállal. Külön országot nekik!” A Tanácsköztársaságot így jellemezte: „Az 1919-es vörös diktatúra nem volt munkás-diktatúra. Zsidó parancsuralom volt!” A szociáldemokráciáról pedig „[...] ezekkel a szavakkal szegezte le a nacionalista magyar munkás álláspontját: a szociáldemokráciával becsületes meggyőződés alapján szemben állunk. Hirdetjük: nincs osztályuralom! Minden magyar dolgozó munkás kell legyen, akár fizikai, akár szellemi feladatokat is old meg.”²⁸⁰

A szociáldemokráciát egyébként már korábban is keményen bírálta Mester. 1942. január közepén arról értekezett, hogy vigyázni kell azokkal, „akik lépten-nyomon a függetlenség gondolatát hirdetik”, mivel e mögé húzódva gyakran „rejtett célokat szolgálnak”. Idetartozik „az első vonalban a szélsőbaloldal: a zsidószellemű magyarországi szociáldemokrácia, mint a nemzeti függetlenség újdonsült bajnoka”. Ennek vezetői 1919-ben „elárulták a magyar függetlenséget és magyar vérral gyalázták meg a belső magyar társadalmi együttműködés eszméjét”. Bennük még „ma sincs

²⁷⁹ Uo. 565–567.

²⁸⁰ A marxizmus proletárdiktatúrát akar, mi pedig azt, hogy ne legyen proletár a magyar földön. *Új Magyar Munkás*, 1944. február 26. 2. Idézi: Mester 2018. 183–186.

meg [...] a zsidó szellemi fertőzés miatt a magyar népi közösségi szellem, amelynek jegyében újjá kell építeni Magyarországot”.²⁸¹

A liberalizmusról is hasonlóképpen vélekedett. 1943 áprilisában a szélsőjobboldali *Egyedül Vagyunk*ban egy olvasói levélre válaszolva kifejtette, hogy különbséget kell tenni „[...] Kossuth, Wesselényi, Deák, Eötvös, stb. magyar liberalizmusa és Jászi, Vázsonyi, Teleszky [János], Fábíán Béla, stb. zsidó liberalizmusa közt. Az egyiknek a magyar faj megerősítése, a másinak a zsidó faj felemelése volt a célja. A liberálisok a zsidóság egyenjogúsítását is azért valósították meg, mert hittek a zsidóság asszimilációjában, és ezáltal a magyarságot akarták megerősíteni. Tudjuk, a zsidóság asszimilációjának a kísérlete megbukott, nemcsak nálunk, hanem mindenütt az egész világon. Ha a magyar liberalizmus klasszikus képviselői ezt a kort megérték volna, és ma is élnének, a szerzett tapasztalatok alapján nem kétséges, hogy revízió alá vennék eredeti álláspontjukat.”²⁸² Mester akkoriban jól hangzó és tetszetős gondolatkísérlete meglehetősen történetietlen volt. Merész, szinte a lehetetlennel határos kísérlet ugyanis az egymástól teljesen eltérő fejlettségű és szellemiségű korszakok – az 1840-es és az 1940-es évek Magyarországa – jelentős közszereplőinek a magtartását, politikai szimpátiáit összevetni, a múlt eseményeit a jelenbe vagy éppen fordítva: a jelenét a múltba vetíteni. Ugyanilyen veszélyes, ha napjaink szemüvegén ítéljük el egyes politikusok nyolcvan esztendővel ezelőtti, számunkra ma már nehezen értelmezhető (ám akkoriban teljesen elfogadott) megnyilvánulásait.

Az imént töredékesen vázolt idézetek alapján ezért is érdemes árnyaltabban értelmezni Mester gondolatait. Többek vélekedése szerint Mester eleve elítélte a zsidók megkülönböztetését és üldözését, álcaként viszont „sokszor folyamodott ahhoz, hogy politikai tevékenységét felszólalásai tartalmával kendőzze”.²⁸³ Véleményem szerint nyilvánvalóan nem erről volt szó: Mester – nagyon sok értelmiségi kortársához hasonlóan – igazi (nem a szó mai értelmében vett) antiszemita volt. Egyértelműen a zsidók megkülönböztetését és az őket érintő hátrányos jogkorlátozások alkalmazását javasolta. Ellenben – ismét csak ugyanúgy, mint az antiszemiták több-

²⁸¹ Mester Miklós: *Eszmények és emberek. Nemzetőr*, 1942. január 16. 1.

²⁸² A jobboldal postaládája. Most Mester Miklós válaszol a beérkező levelekre. *Egyedül Vagyunk*, 1943. április 23. 5.

²⁸³ Mészáros 2015. – Török Bálint is Mészároshoz hasonlóan vélekedett. *Magyar Napló*ban megjelent írását (Török 2007.) egy internetes oldalon még kiegészítette azzal is, miszerint Mester: „Embterlenségként fogta föl a magyar parasztság nagy részének nyomorúságát, de ugyanúgy embertelennek tartotta a zsidók bármilyen formájú üldözését. Ez a pozitív felfogás aztán néha negatív irányba térítette, vagy azért, mert valaminek a hiányát rosszul értékelte, vagy azért, mert valaminek a hangoztatását túlértékelte. Ilyen a naiv ember, aki a politika területére téved.” http://rugonfalva.org/files/falu/rugonfalva_a_multban/Rugonfalva_hires_szulottei/Mester_Miklos/Muvei_es_rola_szolo_irasok/Rola_szolo_irasok/Mester_Miklos_Arckepek_konyvismerteto.pdf

ségénél – zsidóellenességének határt szabtak azok az 1944. tavaszi intézkedések, amelyek a zsidók jogfosztását jelentették. Az 1938-ban kezdődő jogkorlátozást Mester – elsősorban szociális és társadalompolitikai szempontból – még a polgári jog-egyenlőség megszüntetése árán is helyeselte, a teljes jogfosztást viszont már elfogadhatatlannak tartotta. Nem is beszélve a zsidók deportálásáról, majd nagy részük elpusztításáról. A zsidók befolyását kétségtelenül jelentősen mérsékelni, tevékenységüket korlátozni kívánta, sőt a zsidóság kitelepítését is pártfogolta, ám az 1944-es szörnyűségeket már mélyen elítélte.

Egy nemrégiben közölt kéziratosszállásai szerint 1945 után is úgy látta, hogy az ország német megszállásáig „Magyarország bánt a legemberségesebben a menekült lengyelekkel, zsidókkal és hadifoglyokkal. [...] Ami a zsidókérdést illeti, történtek megszorító intézkedések, de Európában Franciaország, Finnország, Svájc és Svédország kivételével itt volt a legelviselhetőbb és legjobb helyzete az üldözött zsidóságnak.” Ez ugyan nagyrészt így is volt, ám azt nem említette Mester, hogy a „megszorító intézkedések” szorgalmazásában ő is szerepet játszott. Összegzése szerint: „Magyarország, amíg független volt, ellenállt az ilyen irányú [gettósító, deportálást végrehajtó] náci német követeléseknek. Az 1944. március 19-i náci megszállás főként ezért következett be, mert a magyar kormányok nem voltak hajlandók a zsidósággal szemben – az egy Finnország kivételével – a többi csatlós államéhoz hasonló brutális, a kiirtásig menő módszert alkalmazni.”²⁸⁴ Bár a megszállás – mint ugyanebben a kéziratában később ő is kifejtette – okai ennél jóval összetettebbek voltak, kétségtelen, hogy a magyar zsidóság helyzete 1944 márciusáig kedvezőbb volt, mint a környező országokban élő hitsorsosaié.

Sajnos vaskos emlékezéseiből és interjúiból sem derül ki, mikor és miért módosult Mester zsidósággal kapcsolatos álláspontja. Ez valamikor 1944 márciusa körül történhetett. Mint láttuk, 1943 végén, 1944 elején még antiszemita szólamokat hangoztatott, a német megszállás után két nappal viszont már föllépett a zsidóság érdekében. A vele barátságot ápoló kisebbségi statisztikus, Molnár Endre 1944. március 21-én mutatta be neki Komoly Ottót, a Magyar Cionista Szövetség elnökét, akihez nem sokkal ezután már baráti szálak fűzték.

Mester még aznap közvetítette Komolyék kérését Imrédy Béla felé. Minden bizonnyal pontosan felidézett emlékei szerint az üzenetük így hangzott: „Mi magyar állampolgárok vagyunk, és azok is akarunk maradni. Védelmet kérünk. Tudjuk, hogy Magyarország jelenleg igen nehéz helyzetben van. Éppen ezért a nehézségből ki akarjuk venni a részünket, és az ország határain belül vállaljuk a súlyos, megszo-

²⁸⁴ *A magyar háborús felelősség és a magyar ellenállás igaz története* című kéziratot Kása Csaba adta közre, az idézett rész: Mester 2022. 377.

rító intézkedéseket is, de Magyarország ne szolgáltatson ki minket deportálással a hitleri németeknek.” A németek részéről kormányfőnek jelölt Imrédy válasza Mester szerint az volt: „Nem tudok foglalkozni a kérdéssel.”²⁸⁵ A felelettől elkeseredett Mesternek ekkor kezdődhetett a közben kormánypárttá vált Magyar Megújulás Pártjától való távolodása, zsidókról alkotott véleményének gyökeres megváltozása.

1944. április végén Zsindely Ferenc és felesége, Zsindelyné Tüdös Klára kérésére Jaross Andor belügyminiszter az – autonómiáját akkor elvesztő, immár kommunista befolyás alatti – első népi kollégium, a Györffy (korábban Bolyai) kollégium miniszteri biztosává nevezte ki Mestert. Ez volt az első kormányzati pozíciója. Komoly tervei voltak az intézménnyel, de ezek megvalósítására már nem kerülhetett sor.²⁸⁶

1944. április 30-án nevezte ki a kormányzó a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium politikai államtitkárának. Ebben saját pártján kívül – amely inkább csak tudomásul vette a döntést – fontos szerepet játszott az Erdélyi Párt és annak ügyvezető alelnöke, Albrecht Dezső, illetve kiváló jogtudósa, Mikó Imre; a Magyar Élet Pártbéli Zsindely Ferenc és Lukács Béla; a Kiszgazdapárt már illegalitásba vonult elnöke, Tildy Zoltán; Bereczky Albert református lelkész és Ravasz László református püspök, valamint a korszakban – Horthy Miklós által is – „írófejedelemként” tisztelt Herczeg Ferenc támogatása.²⁸⁷ Ez a sokfelől megnyilvánuló pártfogás arról tanúskodott, hogy Mester túllépett saját politikai táborának képviselőtén. Egyben pedig lehetővé tette, hogy azután is pozíciójában maradjon, miután a párttársai – Imrédy Béla, Jaross Andor és Kunder Antal – 1944. augusztus 7-én kiváltak a kormányból. Mester a nyilas hatalomátvételig megőrizte a tisztségét, amely tulajdonképpen a Lakatos-kormány augusztus 29-i megalakulásáig a tárca vezetését jelentette. Antal Istvánt ugyanis igazságügyi miniszterként bízták meg a kultusztárca vezetésével, így utóbbi feladatával nem sok ideje maradt törődni. Mivel megbízott Mesterben – s az embertelen intézkedéseket ő is csak vonakodva hajtotta végre –, a minisztérium vezetését jórészt rábízta. Mester viszonylag szabad kezet kapott az ügyek intézésében, amit ügyesen föl is használt, elsősorban minél több magyar állampolgárságú zsidó üldözések alóli mentesítése érdekében.

²⁸⁵ Mester 2012. 24–26. – Kicsit másként, de lényegét tekintve ugyanígy előadva: Bokor 1982. 136. – Harmadik, szintén hasonló emlékezése szerint Komoly Ottó üzenete az volt: „Természetesen a zsidóság vezetői tudják, hogy az ország nehéz helyzetben van. Tudják, hogy a mai zsidóságnak áldozatokot kell vállalnia. Ők ezt az áldozatot vállalják is, de az ország határán belül. Ami az áldozat mértékét illeti, hajlandók megszorító intézkedésnek alávetni magukat, amennyiben az a zsidóság anyagi erejével és emberi méltóságával összeegyeztethető. Vagyis hajlandók vagyonukból és pénzükből adni, amennyit csak lehet, hajlandók munkaszolgálatot teljesíteni még többen, mint eddig, de mindezt a magyar hatóságok rendeljék el.” Mester 2018. 234–235.

²⁸⁶ Mester 2018. 51–53.

²⁸⁷ Kinevezése körülményeiről: Mester 2012. 34–35.

Furcsa ellentmondás, hogy Mester kormánypozíciót vállalt, de eközben – saját korábbi elveit meghazudtolva – azokon segített, akiket nemrégiben még ki akart taszítani a nemzet testéből. Éppen akkor állt a zsidók mellé, amikor azok magyarságból való teljes kitagadása kormányprogrammá vált, amit – vezető állású tisztviselőként – neki is végre kellett volna hajtania. Mindezt tetézte, hogy – rövid kormánypárti időszakát kivéve – először politizálhatott nem ellenzékiként, ám ehelyett – mint egy szélsőjobboldali politikai formáció saját pártja szándékát keresztező államtitkára – ellenzékiként cselekedett. Benne volt ugyan a kormányban, ám annak elképzeléseivel részben szembemenve tevékenykedett. Tagja volt a nem éppen zsidó- vagy németbarát nézeteiről ismert Magyar Testvéri Közösségnek, mégis zsidókat mentett, a magyarországi németek nemzetiségük megőrzésére irányuló törekvéseit pedig támogatta. (Basch Ferenc Volksbund-vezér népbíróági perében a vádlott mellett tanúskodott, óriási botrányt keltve. Baschról visszaemlékezéseiben is baráti hangon írt.)²⁸⁸

Ezek alapján nem gondolnám, hogy – miként sokan, mint például Imrédy Béla, Bokor Péter vagy Török Bálint jellemezték őt – naiv emberként ült volna a tulajdonképpeni bársonyszékbe.²⁸⁹ Szerintem éles szemmel és pontosan fölismerte, hogy mi történik körülötte, s éppen ezért nagyon is tudatosan tette azt, amit a lelkiismerete parancsolt. Legfeljebb idealista volt, abban az értelemben, miként azt minisztériumi beköszöntőbeszédében kifejtette: „Én minden egyes embernek az ügyét komolyan vettem, minden egyes ember levelére nemcsak válaszoltam, hanem el is intéztem, ha közügyről vagy igazságos magánügyről volt szó. [...] Idealizmusomat eddig töretlenül megőriztem. Kijelentem, hogy ha az igazság és a politika kerül szembe egymással, habozás nélkül az igazságot választom, tekintet nélkül arra, hogy ennek személyemre nézve milyen következményei lesznek.”²⁹⁰

Ha más vonatkozásban, de Mesterre – és egyébként Makkaira, illetve báró Kemény Gáborra is – tökéletesen illik, ami a Hóman elleni 1946-os per elsőfokú ítéletének indokolásában elhangzott (még ha Mester, Hómannal ellentétben, sohasem volt igazi németbarát): „Érdekes, a népbíróság előtt egy pszichológiai rejtély áll Hóman Bálint tevékenységével kapcsolatban. Ugyanis az egyik oldalon, kifelé, a legteljesebb

²⁸⁸ Uo., főleg 161–177.

²⁸⁹ Mester emlékezése szerint Imrédy 1941-ben, többek előtt ezt mondta róla: „»Te liberális, humanista, naiv Benjamin!« Ma is világosan emlékszem, hogy kijelentését fölényes mosollyal, némi lekicsinyléssel, nagyon magabiztosan tette.” Mester 2012. 37. – Bokor 1982. esetében már az interjú címe is naivságát sejteti: *Egy naiv ember – bársonyszékben*. Török Bálint pedig ugyancsak naivnak nevezte, ld. a 283. jegyzet idézetét.

²⁹⁰ Mester Miklós kultuszállamtitkár átvette hivatalát. *Néptanítók Lapja*, 1944. 10. sz. (május 15.) 365–366., az idézet: 366. Maga is idézi a beszédet: Mester 2012. 61–63.

németbarátságot, a németek legteljesebb kiszolgálását hirdette, és politikai ténykedése is erre irányult, a másik oldalon pedig nagyon sok embernek segítségére sietett, a hozzá közelállóknak, akik többek között az üldözöttekhez tartoztak, továbbá akik a baloldali gondolat képviselői voltak, semmi tekintetben nem ártott, sőt maga körül ezeket az embereket meghagyta, és rajtuk minden vonatkozásban segíteni akart.”²⁹¹

Mester államtitkárként közeli kapcsolatba került Ambrózy Gyulával, a kormányzó kabinetirodájának főnökével. Emlékei szerint már kinevezése napján, április 30-án meglátogatta és megismerte őt. Ekkor Ambrózy „[...] kijelentette: ami most a zsidókkal történik, az a legnagyobb szerencsétlenség Magyarország számára. Azt mondta: háborúba már belesodródtunk máskor is. De arra, hogy itt népirtást végezzenek,²⁹² arra nem volt példa a magyar történelemben. Ez nemcsak a zsidókra nézve tragédia, hanem az egész magyarságra nézve is!” Mester azt is felidézte, hogy ha nem is ekkor, de néhány hét múlva már Horthy véleménye is teljesen ugyanez volt, ám „az első jelentkezésemkor is nagyjából így nyilatkozott”. Ez röviddel a kinevezése után, május elején volt, amikor Horthy azt kérte tőle: „[...] legyenek a bizalmi emberük abban az egyetlen kérdésben, ami most fontos, tudniillik: emberek megmentésében. Dolgozzam együtt Ambrózyval. Menjek el a fiához is: ifj. Horthy Miklóshoz. Csak ezekről a dolgokról beszélt, kultúrpolitikáról persze egy szót se.”²⁹³

A továbbiak Mester életének legjobban, sokak által feldolgozott néhány hónapjához tartoznak, így csak néhány dolgot emelek ki a már sokak által sokszor elemzett történetből. Mester mindvégig kapcsolatban maradt Komoly Ottóval és a német megszállás után alakult Zsidó Tanács vezetőivel, valamint a zsidók érdekében fellépő Bereczky Albert református lelkésszel. Már államtitkársága elején tárgyalt Serédi Jusztinián hercegprímással, illetve a protestáns egyházak vezetői közül a református püspök Ravasz Lászlóval – vele május elején Sztójay miniszterelnöknél is járt, elsősorban a kikeresztelkedett zsidókkal, de általánosságban a zsidókkal szemben is emberségesebb bánásmódot kérve – és az evangélikus püspök Kapy Bélával. Ahogy 1945-ös – ám először csak 1985-ben, kihagyásokkal közölt – *A zsidókérdés Magyarországon, 1944* című összegzésében írta: „A Sztójay-kormányon belül Mester Miklós vallás- és közoktatásügyi államtitkár volt az, aki nyíltan és titokban egyaránt szembeszállt a kegyetlen zsidóellenes intézkedésekkel. A kultusztárca körébe tar-

²⁹¹ Hóman Bálint 2019, 405. (A Budapesti Népbíróság ítélete, 1946. március 23.)

²⁹² Itt is nyilvánvaló az utólagos emlékezés pontatlansága, ugyanis Magyarországon ekkoriban még keveseknek volt fogalma arról, hogy a „zsidókérdés” kezelése a népirtással egyenlő.

²⁹³ Bokor 1982. 144–145.

tozó zsidósérelmek miatt állandóan ostromolta a miniszterelnökséget és főként a belügyminisztériumot, amely a zsidóüldözés központja volt.”²⁹⁴

E tanulmányában – mint az idézetből is láttuk – Mester egyes szám harmadik személyben írt önmagáról, többször is kiemelve a zsidómentésben játszott, valóban nagyon fontos szerepét. Eltekintve attól, mennyire szimpatikus, ha valaki ily módon mutatja be a saját tevékenységét, azt is meg kell említenem: arról egy szót sem szólt, hogy a német megszállásig terjedő időszakban a magyar zsidóság európai összehasonlításban mérve – minden zsidóellenes törvény és intézkedés ellenére is – viszonylag kedvező helyzetén 1944 márciusáig ő inkább szigorítani, mint enyhíteni szeretett volna. Éppen emiatt kell nagyra értékelnünk 1944 márciusa utáni pálfordulását és a zsidósággal kapcsolatos későbbi – véleményem szerint teljesen őszinte – megnyilvánulásait. E kötet öt főszereplője közül ő hangoztatta a legvadabb antiszemita szövegeket – ugyanakkor ő volt az is, aki a későbbiekben leginkább szembesítette önmagát ennek pusztító hatásával. Mondhatnánk azt is, hogy utólag könnyű okosnak lenni, de itt nem erről volt szó, hiszen ő éppen a legnagyobb borzalmak idején változtatott álláspontján. Akkor, amikor a túlfűtött indulatok légkörében sokan – az ingyen jött gazdagodás, a zsidóvagyonok felosztása reményében – még inkább antiszemiták lettek, mint korábban voltak.

Mester a saját bevallása szerint – és minden bizonnyal a tényeknek megfelelően – június közepéig nem tudta, hogy a deportálások célja a zsidók megsemmisítése, csak az volt számára „világos, hogy valami szörnyűség kezdődött el”. Mindebben az *Auschwitz-jegyzőkönyv* és a semleges országok sajtójának Magyarországot élesen támadó hírei hoztak változást. Bár Mester nem olvasta a jegyzőkönyvet, Bereczky Alberttől, Komoly Ottótól és Stern Samutól, a Zsidó Tanács elnökétől értesült a tartalmáról. Az annak hitelességében kételkedő Hómannal szemben szerinte a dokumentum és az egyéb „[...] információk egyértelműen úgy szóltak, hogy most már bizonyított dolog: Auschwitzban szisztematikusan, gázzal elpusztítják az embereket, aztán krematóriumban elégetik őket.” A jegyzőkönyv tehát – vélekedett – „nem hír volt, hanem bizonyíték”.²⁹⁵

²⁹⁴ Mester 1985. 374. A tanulmány teljes szövegét közli: Mester 2018. 225–269, az idézett rész: 243. – Egy másik visszatekintésében – ugyancsak egyes szám harmadik személyben emelve ki a saját érdemeit – így szólt erről: „Horthy Miklós a Sztójay-kormány tagjait nem szívelte. A két szélsőnáci államtitkárt, Baky Lászlót és Endre Lászlót egyenesen gyűlölte. A Sztójay-kormányból kimondottan bizalmas kapcsolatot – Ambrózy Gyula kabinetirodai főnök útján – egyedül Mester Miklós válás- és közoktatásügyi államtitkárral tartott fenn, aki a nemzet ellenállás egyik beszerzett tagja volt.” Mester 2022. 382.

²⁹⁵ Bokor 1982. 149–151.

A magyar világi és egyházi felsővezetők többsége 1944. június közepéig ugyan- csak értesült az auschwitz-i feljegyzésekben leírt borzalmakról. Ilyen légkörben került sor a kormányzó utasítására arra a június 21-i minisztertanácsi ülésre, amelyen kizárólag a zsidókérdésről tárgyaltak, és Antal István kérésére Mester is kifejtette az álláspontját. A viszonylag szűkszavú jegyzőkönyvön kívül Mester többször is papírra vetett és elmondott emlékei alapján legalább részben rekonstruálható, mi is hangzott el a tanácskozáson.

A hivatalos összefoglaló szerint bevezetőként Sztójay Döme miniszterelnök kijelentette: „Mindig súlyt helyezett arra, és megköveteli a jövőre nézve is, hogy a zsidók kiszállítása emberséges formák között történjék meg. Sajnálattal kell megállapítania, hogy sok esetben a transzportok lebonyolítása a kormány által jóvá nem hagyott formák között lett lebonyolítva. Feltétlenül érvényt akar szerezni a kormány intenciójának, hogy ezen kérdés emberséges formában bonyolítottassék le.” Aztán a külügy-miniszter – e posztot is Sztójay töltötte be – állandó helyettese, Jungerth-Arnóthy Mihály számolt be arról, hogy Németország, Olaszország, Horvátország és Szlovákia kivételével a „külföldi sajtó igen éles hangú cikkekben emlékezik meg” e kérdésről, „súlyos kegyetlenkedéseket” jelentenek, sőt néhány orgánus „a magyarországi zsidók »kiirtásáról«” beszél. „Több külföldi lap olyan híreket hozott, hogy Lengyelországban a zsidókat elgázósítják, majd elégetik”, emiatt a semleges államokban is „nagy idegesség és ellenszenv nyilatkozik meg” Magyarországgal szemben. (Az egyre erősebb német befolyást ellenző Jungerth-Arnóthy több kormányülésen is figyelmeztetett a magyarországi zsidóság deportálása miatti nemzetközi felháborodásra.)

Ezután Baky László és Endre László belügyi államtitkárok olvasták föl hazugságokkal teli jelentésüket a zsidók „munkatáborokba való kiszállításáról”, Faragho Gábor, a csendőrség felügyelője pedig közölte, hogy a deportálások során semmiféle atrocitás nem történt, egyetlen feljelentés sem érkezett a csendőrség bánásmódjáról. „Ha tekintetbe vesszük azt – hangsúlyozta –, hogy munkaszolgálat s kitelepítés céljából eddig már több mint 400 000 zsidót szállítottunk ki, akkor a nullával egyenlőnek kell vennünk azt, hogy ha a 20 000 magyar csendőrrel szemben panaszok merültek volna fel.”

Mester Miklós egészen más hangot ütött meg, még a szavait tömören rögzítő jegyzőkönyv szerint is. Figyelmeztetett rá, hogy „egyrészt a protestáns egyházak vezetői, másrészt a magyarországi négy egyetem tanári kara milyen lépéseket tettek a zsidókérdés megértő kezelése tekintetében”, többek mentesítését is kérve. Jaross Andor belügyminiszter erre úgy reagált, hogy a „kivételezés tekintetében semmiféle jogszabály nem áll rendelkezésére, egyedül a hősi magatartás címén van kivételezési jog biztosítva a kormány részére”. (Itt minden bizonnyal az 1944. évi 1.730. M. E. sz.

rendeletre utalt, amely május 13-án lépett hatályba.) Imrédy Béla azt fejtegette, hogy „[...] a zsidók kitelepítése és kiszállítása csak szóbeli német megegyezés alapján történik, de írás nincs róla. [...] Tiszta államrezonból és háborús potenciánk emelése érdekében is keresnünk kell az utat, hogy az ország érdekében Magyarország iránt tudjunk egy kedvezőbb légkört teremteni. Ne menjünk túl az intézkedésekben. Ne menjünk túl azon az intézkedéseken, amelyek a hitleri védelem alatt álló Szlovákiában hozattak a zsidók deportációja és kezelése tekintetében. Szükségesnek tartaná, ha a keresztény vallásokra áttért zsidók irányában valami történnék.” Jaross még azt is kiemelte, „[...] hogy kezdetben a zsidók deportálása a németek kívánságára német katonai okból, a katonai biztonság szempontjából történt. A németek követelték a 8-ik és 9-ik hadtest területéről a zsidók azonnali kiszállítását.” Végül Sztójay megköszönte Baky és Endre beszámolóját, ám rámutatott, „hogy történtek igenis túlkapások, kéri tehát a két á[llam].t[itkár]. urat, hogy minden igyekezetükkel szerezzenek érvényt a kormány intencióinak”.²⁹⁶

Mester ennél jóval részletesebben idézte föl – több alkalommal is – a megbeszélésen történeteket. Emlékezésének hitelt ad, hogy az nagyrészt egyezett a jegyzőkönyvben foglalt összeggel. Eszerint Baky László és Endre László is felolvasták jelentésüket, és „hideg cinizmussal” hazudtak. Mikor Endre „[...] azt állította, hogy a zsidókat senki sem bántalmazza a gyűjtőtáborokban, sőt ő a zsidóság kényelmére a pályaudvarokon üdítő szolgálatot szervezett meg, Jaross Andor hangosan elnevette magát. Ő így reagált a két államtitkár hazudozásaira.” Jungerth-Arnóthy „a diplomata hűvösségével, de tárgyilagosan, a tényeknek megfelelően, emóció nélkül” beszélt. A legmagasabb pozíciókban ülők tájékozatlanságához nyújt adalékot, hogy szavai nagyon meglepték a jelenlévőket, mivel „a külföld mindenről pontosan értesül, és a magyar közvélemény a hazai sajtóból semmiről sem tud, mert az semmit sem ír ezekről a szörnyűségekről”. Mester ezen benyomását erősítette, hogy a Bakyhoz és Endréhez intézett kérdésekből „nyilvánvalóvá vált előttem, hogy a központi kormányzat tagjai teljesen tájékozatlanok, és Baky, valamint Endre azt teszi az országban – a Gestapóval együtt – amit akar”.

Ő maga „tárgyilagos hangon”, „emberi méltatlankodással” sorolta a tényeket. Megemlítette, hogy Serédi hercegprímás és Ravasz László püspök előtte „a zsidóüldözésről és embertelenségekről elítélően, felháborodással nyilatkoztak”. A berlini *Mathematische Zeitschrift* 1942–43. évi, a világhírű matematikus Fejér Lipótot is idéző kötetére hivatkozva tette föl a költői kérdést: „Aki jó a németeknek, nem jó

²⁹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, K 27. 1944. június 21-i ülés, Tájékoztatás a németek által munkaszolgálatra elszállított magyarországi zsidók bánásmódja tekintetében felmerült panaszokról.

nekünk?” Rusznyák István és Purjesz Béla szegedi orvosprofesszorok példáján bizonyította, „hogy úgy látszik, a belügyminiszter aláírása nem sokat ér”. Kettejük Jaross szignálta mentesítő igazolását ugyanis már azután küldték Szegedre, hogy őket a helyi gyűjtőtáborba szállították, ahol „az ott szolgálatot teljesítő csendőrtiszt átvette az iratot, elolvasta és eltépte azt, azzal a kijelentéssel, hogy csak az az irat érvényes, amit Bakó László vagy Endre László államtitkár urak írtak alá”. Mester azt is közölte, hogy a szegedi mellett a budapesti és a pécsi tudományegyetem, valamint a József nádor Műegyetem rektorai is „az egyetemi tanácsok határozatait hozták minden zsidó származású professzor mentesítése ügyében”. (A debreceni és a kolozsvári univerzitások azért nem tettek így, mivel nem voltak zsidó származású professzoraik.)

Hozzászólását azzal zárta, hogy kérte „a sérelmek azonnali orvoslását a súlyosabb következmények elkerülése végett”, és kijelentette, „hogy a zsidókérdés kezelését ki kell venni a Belügyminisztérium hatásköréből”. Szavait „kellemetlenkedőnek” ítélték, és „nagyon ridegen” fogadták a miniszterek. „Imrédy sem támadott – írta –, de nem is támogató. A minisztertanács után nem tett szemrehányást, pedig arra számítottam.” Bakó és Endre haragosan távozott, Sztójay pedig azonnal beszélt Veessenmayerrel, akinél szóvá tette Rusznyák és Purjesz elhurcolását. Őket végül a miniszterelnök közbenjárására – családjukkal együtt – Bécsben szedték ki a vagonokból.

Amikor Mester kifelé indult, Antal István tartóztatta föl, s a Sándor-palota teraszán – Mester szerint – „[...] halkan, kenetteljes hangon, de őszintén így szólt hozzám: »Kérlek, bátran viselkedjél. Gratulálok. De nagyon sajnállok is, mert le fognak tartóztatni. Tudod te, hogy mi van ma Magyarországon? Ki az a Bakó és Endre? [...] Naiv, de magabiztos ember vagy, ezért becsüllek. Tőlem szabadon dolgozhatsz továbbra is a helyeden.«”²⁹⁷ Még ha nem is teljesen úgy zajlott a minisztertanács, ahogyan Mester leírta – bár más források is ezt valószínűsítik –, és nem pontosan így hangzottak el Antal idézett szavai, azok akkor is világosan jellemzik a korabeli helyzetet. Azt a nyomasztó légkört, amelyben az embertelenségek végrehajtását nagyban elősegítette, hogy még a miniszterek is rettegtek két belügyi államtitkártól, akiket véletlenül sem mertek kritizálni.

Az ekkoriban történtek a 20. század magyar történelmének legalaposabban feldolgozott, egyben legsötétebb lapjaira tartoznak. Ennek ellenére is ki kell emelnem Mester szerepét, hiszen a legújabb, a magyar közigazgatás 1944. évi szerepéről szóló – egyébként kiváló – munkában szó sem esik a személyéről.²⁹⁸ Pedig az 1944. június

²⁹⁷ Mester 2012. 70–74. – Ld. még (ehhez hasonlóan, némileg más súlypontokkal): Bokor 1982. 152–158. – Mester 1985. 374–376. (Utóbbi még: Mester 2018. 243–247.)

²⁹⁸ Veszprémy 2019.

21-i minisztertanácsnak, elsősorban Jungerth-Arnóthy és Mester felszólalásának – közben persze a hadi helyzet változásának és a németek fokozatos gyengülésének is – több fontos következménye lett. Horthy Miklós már június 26-ra összehívta azt a koronatanácsot (a kormányzó részvételével tartott minisztertanácsot), amelyen a deportálások beszüntetését, Endre és Bakó pozícióikból való eltávolítását javasolta. Ennek ellenére ez mégsem történt meg, ezért a kormányzó július elején végre határozottan cselekedett, s július 6-án – a máig tisztázatlan „csendőrpuccs” kapcsán – megtiltotta a további deportálásokat, így a budapesti zsidóság egyelőre megmenekült a legrosszabbtól. Két héttel ezután Endre és Bakó kezéből is kivették a zsidóügyek intézését, augusztus 7-én pedig Imrédy, Jaross és Kunder is lemondott miniszteri pozíciójáról.

Mester szempontjából mégis az volt a legfontosabb, hogy éppen a június 21-i minisztertanácsi ülésen tapasztaltak ösztönözték a zsidók addig meglehetősen szűk körű mentesítésének kiterjesztésére, amelyben a fő segítőtje Ambrózy Gyula volt. Ambrózytól származott a zsidóság kormányzói mentesítésének gondolata is, melynek valóra váltása 1944 augusztusában kezdődött. A miniszterelnököt helyettesítő Reményi-Schneller Lajos augusztus 21-én írta alá az erről szóló, másnap hatályba lépő (1944. évi 3.040. M. E. számú) rendeletet, melynek 1. §-a szerint: „A zsidókra vonatkozó rendelkezések hatálya általában nem terjed ki azokra a személyekre, akiket – esetleg házastársukra és gyermekeikre is kiterjedő hatállyal – a kormányzó a minisztérium előterjesztésére az említett rendelkezések hatálya alól a tudomány, a művészet vagy a közgazdasági élet terén, vagy egyébként az ország javára szerzett kimagasló érdemeik folytán, vagy egyéb különös méltánylást érdemlő okból mentesít.”²⁹⁹

Mester azonban – Ambrózy hathatós támogatásával – már a rendelet kihirdetése előtt is számos „előzetes igazolást” adott ki arról, hogy az érintett személy kormányzói mentesítése folyamatban van, így védelem alatt áll. E folyamat augusztus végén aztán még inkább felgyorsult. Bármelyik minisztérium kezdeményezhette a zsidótörvények hatálya alóli mentesítést, ám ebben egyértelműen a kultusztárca, Mester irodája járt az élen (mellette a Belügyminisztériumban dolgozó Szilágyi László miniszteri tanácsos szerepét lehet még kiemelni).³⁰⁰ A mentesítések ügye a Belügyminisztériumtól a Miniszterelnökségre került – a Tárnok utca 5. szám alatt egy kérelmeket fogadó irodát is felállítottak –, s pozitív elbírálásukra Ambrózy is érdemi befo-

²⁹⁹ *Magyarországi rendeletek tára 1944.* Budapest, Belügyminisztérium, 1944. 1632–1633.

³⁰⁰ A zsidótörvények hatálya alóli mentesítésekről, illetve Szilágyi László tevékenységéről összefoglalóan: Hollósi 2016. 9–18. Az idézett rendelet szövege itt is olvasható: 96–97. Szilágyi emlékezései: 21–68.

lyást gyakorolt. A rendeletben foglaltakat tágan értelmezték, így nem csak az abban nevesítettek folyamodhattak mentesítésért.

Saját szerepét talán némileg túlértékelve, de nagyjából mégis helyesen minősítve mutatta be e folyamatot egy eddig ismeretlen emlékezésében. Eszerint (megint csak mintegy külső szemlélőként emlékezve önmagára), bár Imrédy-párti volt, de a Lakatos-kormány idején is megmaradt a helyén, mivel „nem az Imrédy-párt útján lett államtitkár”, és a minisztertanács hozzájárulásával megszerezte a maga számára „[...] a kormányzói mentesítési jogot, amelynek alapján az érdemes zsidók közül azt mentesítette, akit akart. A mentesített zsidók nem viseltek sárga csillagot, saját lakásukban maradhattak, szabad járás-kelésük volt, és így üldözött sorstársaikon segíthettek. A mentesítettek névsorát különböző minisztériumok terjesztették fel Horthy Miklós kormányzóhoz. Elöl járt ezen a téren és kizárólag egyedül volt a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, amely tömegesen, minden válogatás nélkül felterjesztette mentesítésre az írók, művészek, tudósok, tanárok, tanítók névsorát. Horthy Miklós kormányzó minden javasolt személy részére kivétel nélkül mentesítést adott.” Ezek száma október 15-ig Mester szerint 30 000-re rúgott. Mester a saját szerepét e visszatekintése során más tekintetben is kiemelte.³⁰¹

Az összetett, már sokak által elemzett folyamatot itt nem részletezem, annak csupán eredményeire kívánok utalni. Mester – mint az előző idézetből is kitűnik – úgy tudta, hogy akik a kultuszminisztérium útján adták be a kérésüket, valamennyien megkapták a mentesítést. Több művészt, publicistát is említett, akik a mentesítendőkhöz személyére tettek javaslatot: Bajor Gizit, Sergio Failonit, (Kolozsvári) Grandpierre Emilt, Herczeg Ferencet, Krenner Miklóst (Spectatort), Lukács Miklóst, Mollináry Gizellát, Orosz Júliát, Palló Imrét, Tamási Áront.³⁰² Érdekes – persze az 1945 utáni fejlemények nyomán részben érthető –, hogy Hóman Bálintot, aki bizonyíthatóan számos zsidó tudós és művész érdekében közbenjárt, nem említette.

A mentesítettek között olyan egyetemi vagy nyugalmazott egyetemi tanárok, illetve neves szakemberek voltak, mint:

– az orvos Ádám Lajos, Alapy Henrik, Bence Gyula, Engel Károly, Flesch Ármin, Frigyesi József, Germán Tibor, Gózonny Lajos, Kellner Béla, Körösy Kornél, Oravecz Pál, Purjesz Béla, Ranschburg Pál, Rusznyák István, Török Lajos;

– a bölcsező Alföldi András, Baktay Ervin, Balassa József, Beke Ödön, Berkovits Ilona, Fehér Géza, Fuchs Dávid Rafael, Mahler Ede, Marót Károly, Péter András,

³⁰¹ Mester 2022. 382–383.

³⁰² Mesternek a kormányzói mentesítésekben játszott szerepéről bővebben: Mester 2012., főleg 80–105. Bokor 1982. 159–164. – Mester 1985. 379–384. – Somlai 2012. 133–135. – Mészáros 2015. – Mester 2018. 61–68. (Kása Csaba tanulmánya) és 253–267.

Rubinyi Mózes, Szabolcsi Bence, Szegő (Gyergyai) Albert, Tolnai Gábor, Turóczi-Trostler József, Zádor Anna;

– a természettudós Fejér Lipót, Goldziher Károly, Klug Lipót, König Dénes, Riesz Frigyes, Róna Péter;

– a gépészmérnök Kövesi Antal és Sasvári Géza, a közgazdász Földes Béla, az állatorvos Weiser István vagy a jogász Neumann Károly;

– valamint olyan képzőművészek, színészek, operaénekesek és (újság)írók, mint Arató András, Balassa Imre, Bánóczi László, Bartos Gyula, Boldizsár Iván, Csorba Géza, Dobay Lívia, Farkas Imre, Fényes Adolf, Füst Milán, Gózon Gyula, Halász Gábor, Hegedüs Nándor, Heltai Jenő, Janovics Jenő, Kallós Ede, Kálmán Oszkár, Komáromi Pál, Ligeti Ernő, Ligeti Miklós, Perlrott-Csaba Vilmos, Sárközi György, Szántó György, Székely Mihály, Szöllösi Zsigmond, Telcs Ede, Török Sándor, Weiner Leó, Zádor István, Zerkovitz Béla. Közülük többeket – így például az utóbb felsoroltak közül Halász Gábort és Sárközi Györgyöt – a korábbi mentesítéseket megszüntető nyilasuralom idején mégis elhurcoltak, s a holokauszt áldozatai lettek.³⁰³

Minden felsorolt mögött egyedi, sokszor tragikus emberi sorsok rejlenek. Az egyik legmegrázóbb és leginkább fölemelő példa Heltai Jenő és Mester kapcsolata, Heltai Mesternek írt 1944. július 23-i levele. Ennek előzménye az volt, hogy az író kereszténynek minősülő fia – édesapja tudta nélkül – kérvényt adott be Mesternek Heltai mentesítésére. Mint Heltai írta, fia „[...] nagyon jól tudta, hogy én magam sohasem kértem volna semmiféle mentesítést. Sok jót kaptam attól az országtól, amelyben születtem és amelynek a nyelvén írok, el kell fogadnom a rosszat is. [...] Amilyen nagy könnyebbség és elégtétel volna az, hogy kiemelnek a sok százezer főnyi zsidó vagy megkeresztelkedett tömegéből, olyan elképzelhetetlen számomra, hogy bármiféle kivételezést vagy kedvezést kérjek, még akkor is, amikor ebben e megtisztelő formában meg is kapom. Sohase kértem se előnyt, se jutalmat, érdemekkel hivatkozni nem tudok.” Végül a fiú, Heltai János mégis megírta a kérvényt, amelyre apja nevét ráhamisította. Nem sokkal ezután végül mentesítették Heltai Jenőt, aki 1945 után is többször találkozott és közeli kapcsolatba került Mesterrel.

Mester Heltai levelének hatására így emlékezett: „Ekkor jöttem rá, hogy nem eléggé vettem figyelembe addig az asszimiláció jelentőségét, Nem láttam eléggé annak fontosságát a magyarság szempontjából... Amikor Heltaival összehozott a sors, muszáj volt elgondolkoznom azon, hogy mit adott ő a magyarságnak, és mit

³⁰³ Felsorolásuk: Mester 1985. 381–383. – A zsidó egyetemi tanárokról ld. még: Kovács I. Gábor: Magyarországi zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok sorsa a holokauszt erőterében 1930-tól 1945-ig. *Múlt és Jövő*, 2014/4. 91–95., illetve: *Emancipáció – asszimiláció. Diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944 I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Szerk. uó. Budapest, ELTE Eötvös K. 2012.

kapott tőle? A levelében is utal rá. Rájöttem, hogy ő többet adott, mint kapott. Többet adott, mint sok úgynevezett »törzsökös« magyar. Ez az igazság. Tudósokkal, művészekkel kellett akkor találkoznom, akiknek nemzetközi hírük volt, ők is mind többet adtak a magyarságnak, mint amennyit kaptak tőle. [...] És rájöttem, hogy az asszimiláns magyar, meg nem-asszimiláns magyar között csak egy különbség van. Az, hogy jellemben és tudásban ki mit képvisel, ki mennyit jelent a magyarság számára, egyáltalán: magyarnak és embernek ki mennyit ér?»³⁰⁴

Mester közbenjárására végül valószínűleg mintegy tízezren – az általa megadott, előbbieken idézett harmincezres adat erősen túlzónak tűnik – menekültek meg a deportálástól, az azzal járó szinte biztos haláltól.³⁰⁵ Mindezt úgy érte el, hogy eközben – nyilván korábbi politikai ténykedése alapján és pártállása miatt – a németek is megbíztak benne. Veessenmayer 1944. augusztus 24-i, külügyminisztériumának küldött távirata szerint sikerült Horthyt rávennie, hogy a feltétlen németbarátnak tartott Jurcsek Béla földművelésügyi (és közellátásügyi tárca nélküli) minisztert bízta meg az új kormány megalakításával, amelyben a Harmadik Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottja és követe – Jurcsekkel történt előzetes megállapodása alapján – Mesternek szánta a kultuszminiszteri tárcát.³⁰⁶

Ezek után joggal kérdezhetjük: ki is volt hát Mester Miklós? Ha csak 1939 és 1943 közötti parlamenti és egyéb felszólalásait ragadnánk ki életének fontos eseményeiből, a szociális kérdések iránt érzékeny antiszemita bélyegezhetnénk. Ha kizárólag az 1944. évi államtitkársága idején történeteket, akkor a legjelesebb embermentők között tarthatnánk számon. És mindkét vélekedésben sok igazság lenne. Én arra hajlok, hogy 1944-es tevékenységét együtt kell értékelnünk korábbi antiszemita megnyilvánulásaival. Hiszen – ha csak részben is, de – neki is volt szerepe abban, hogy 1944-ben a magyar társadalom többsége szinte némán fogadta emberek százezreinek teljes jogfosztását, ami a németek kezdeményezésére és követelésére történt ugyan, ám a gettósítást és a deportálást már a magyar közigazgatás hajtotta végre. A sors furcsa fintora, hogy Mester Miklós maga is harcolt az ellen, amelynek létrejöttében segédkezett, még akkor is, ha ebben elsősorban a szociális igazságtalanságok felszá-

³⁰⁴ Mester és Heltai viszonyáról: Mester 2012. 83–85. A levél uo. 687–688. – Mester reakciója: Bokor 1982. 162–163.

³⁰⁵ A számadatokra vonatkozóan: Pelle János: Vezeklés. *Magyar Nemzet*, 2012. aug. 4. 36. – Somlai 2012. 135. – Mészáros 2015.

³⁰⁶ A Wilhelmstrasse 1968. 899. – Hans Freyer, a budapesti tudományegyetem neves társadalomtudós vendégprofesszora már 1940. október 18-án javasolta Mester meghívását Németországba, többek között olyan – többségükben egyértelműen szélsőjobboldali – képviselők társaságában, mint Imrédy Béla, Milotay István, Matolcsy Mátyás, Vajna Gábor, Baky László, Jaross Andor, Donáth György, Kolosváry-Borcsa Mihály, Szeder János. Ld. *Archiv des Auswärtigen Amtes*, R 61 314, Deutsch-Ungarische Gesellschaft, Bd. 3 (1940–1941).

molásának vágya vezette, és fogalma sem lehetett arról, hogy elképzeléseinek milyen következményei lesznek. Másokkal szemben azonban mégis képes volt addigi meggyőződését felülbírálni, így ember maradt a szörnyűségek közepette is.

A fegyverszüneti tárgyalások előkészítésébe is bevont Mester a nyilas hatalomátvétel után bujkálni kényszerült. 1945 után – embermentő tevékenysége ellenére – többször is őrizetbe vették. Népbíróági perek tanúja volt, s szóba került a felelősségre vonása is. Mivel az egykori üldözöttek közül sokan kiálltak mellette, erre végül nem került sor, ám 1951-ben a kitelepítést így sem kerülhette el.³⁰⁷ 2012-ben megjelent emlékezése az 1930-as évektől az 1960-asok végéig terjedő időszak egyik legérdekesebb és legolvashatóbb kordokumentuma. Írását ugyan 1971-ben befejezte, ám 1989. január 5-i haláláig tovább csiszolta. Pályája jellemzésére felettébb találó a munkája ajánlásaként 1971 októberében papírra vetett néhány sor: „Lényegében nem éreztem igazán otthon magam soha a két [a második világháború előtti és utáni – U. G.] Magyarországon. Vagyis mai divatos szóval élve az osztályidegen szerepét kellett vállalnom származásomnál és felfogásomnál fogva két különböző, az életemben egymást felváltó, ellentétes társadalomban az uralkodó körök előtt.”³⁰⁸

Hogy a zsidókérdés megítélése kapcsán mennyire megváltozott a véleménye, azt 1986-os életút-interjújának a vége is tükrözi. Ekkor már úgy gondolta, hogy „[...] a haladásnak a legfőbb fáklyavivői, a társadalmi haladásnak, a civilizációnak, akármilyen keserű, kérlek szépen, kimondom, a zsidóság legjobbjai jártak az élen. [...] A radikalizmust, kérlek szépen, ők hozták, a nyugati műveltséget, kérlek szépen, a civilizációt, ők közben itt tették Magyarországon. Ezt el kell ismerni. Magasan a polgári radikalizmus, kérlek szépen, színvonala magasabb volt, mint a népi íróknak, merem állítani. [...] Csak nem tudtak, nem tudtak tömeget, nem tudtak tömeget maguk mellé felsorakoztatni.”³⁰⁹ Értékelése – amely nyilván korábbi nézeteinek revidálását és kompenzációját jelentette, s ebben a (más értelemben vett kirekesztő) formában nehezen lehet vele egyetérteni – jelzi, mi minden változott meg benne az 1944-es, szörnyű tapasztalatok nyomán; miközben akkoriban egy minden szempontból dicstelen szerepet játszó bábkormány vezető tisztségviselői közé tartozott.

Mester Miklós életútja, főleg 1944-es szerepe a 20. század magyar történetének egy érdekes – és felettébb ritka – viselkedési mintáját jelenti. Egyben tanúságtétel arról, hogy kritikus helyzetekben miként lehet és kell, olykor korábbi énünket, eszméinket is meghazudtolva cselekednünk, ha emberek szeretnénk maradni.

³⁰⁷ Minderről bővebben: Mester 2022. 77–88. (Kása Csaba tanulmánya).

³⁰⁸ Mester 2012. 11.

³⁰⁹ VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Oral History Archivum, Interjú dr. Mester Miklóssal. Készítette Gyurgyák János és Varga Tamás 1986-ban. 72.

KEMÉNY GÁBOR

Míg Mester Miklósról nyugodt szívvel kijelenthetjük, hogy az előélete ellenére is a Világ Igazai között lehetne a helye, a nyilas diktatúra létrejöttében elévülhetetlen érdemeket szerzett Kemény Gáborról ez erős fantáziával is nehezen volna állítható – miközben Keménynek sohasem voltak, sőt szinte egyáltalán nem léteztek olyan antiszemita megnyilvánulásai, mint Mesternek. Ugyanakkor kétségtelen: Keménynek legalább olyan komoly szerepe volt budapesti zsidók ezrei életének nyilas hatalomátvétel utáni megmentésében, mint Mesternek nem sokkal azelőtt. Hogy ez mennyiben volt saját magának, és mennyiben az általa rajongva szeretett Szálasi Ferencnek köszönhető, ma már nehéz kideríteni.

Kemény az 1930-as évek közepén a móri borünnepek főszervezőjeként, illetve azzal vált Fejér megye szerte, majd országosan is ismertté, hogy 1939 áprilisában – amikor már három esztendeje volt Mór szolgabírája – fegyelmi eljárást indítottak ellene, miután „[...] felettes hatóságai többször figyelmeztették, hogy tartózkodjék a nyilas propagandától. Felszólították, szakítson a nyilas pártokkal. Ennek a törvényes rendelkezésnek a móri szolgabíró nem tett eleget”, inkább lemondott állásáról.³¹⁰ A móri nyelvész, irodalomtörténész Kovalovszky Miklós így idézte föl e történetet 1944-es naplójában: „Néhány évvel ezelőtt falumban kezdte a közpályát mint szolgabíró-gyakornok. Emlékszem rá, amint nyári délutánokon a községháza előtti téren könyvébe bújt egy padon, különöc vagy arisztokrata pózzal félrehúzódva. Eleinte még rokonszenves is volt ez a gyerekképű fiatalember, aki ahelyett, hogy a kaszinóban kártyázna vagy a tenispályán udvarolna a helybeli úrilányoknak, a könyvszenvedélyének áldoz, a Pesti Hírlapban lelkendező cikkeket ír a község múltjáról és biztató jövőjéről, költői magasztalást a móri bor kiválóságáról (s a bornapoknak lelke, szervezője). [...] Ettől kezdve hallottam róla, hogy szélsőségesen jobboldali lett, a faluban alakult nyilaskeresztes párt egyik vezetője és támasza, egyre jobban elvadult, s mint tisztviselő, a község és járás valóságos zsarnoka lett. Belekötött mindenbe, [...] minden jogot félretaposva önkényeskedett, jámbor felettese nyakára ülve. [...] A falusiak gyűlölettel beszéltek róla, az utcán sötét szemek kísérték.”³¹¹

Szolgabíróaságtól való megválása előtt és mellett Keménynek a *Magyar Közigazgatás* című lapban a cigánykérdésről folytatott vitában való, 1937 legeleji hozzá-

³¹⁰ A hírt szinte valamennyi országos napilap is közölte, pl.: Fegyelmit kapott és lemondott állásáról a móri szolgabíró. *Népszava*, 1939. április 18. 11.

³¹¹ Lidércnyomás. Kovalovszky Miklós naplója 1944–1945-ből. *Népszabadság*, 1994. október 22. 34.

szólása keltett némi figyelmet. Ebben azt állította: „Nem lehet a cigánykérdést és a cigányságot úgy felfogni, mint az Amerikában élő négerrek vagy a kulik társadalmi helyzetét s nincs ennek analógiája a régi zsidó gettóban sem.” Szerinte ugyanis a négerrek és a kulik dolgoznak, a zsidóság pedig „mint idegen, nem kíváncsi és kártevény elem ki volt rekesztve a nemzetek és népek társadalmából az emberi jogok szempontjából, de munkabírása, története és sui generis titkos erői szétfeszítették az őket kiközösítő korlátokat”. Mindhárom csoport esetében „fajiságuk, a vér különbözősége magyarázza mindazt a természetes és szinte ösztönös tiltakozást, mellyel a fehér ember a színes, más fajoktól tartózkodik”. Ugyanakkor a „fehérfajúakhoz emberileg, érték szempontjából hasonlóak, sőt adott esetben nálunk túlemelkedőbbek is lehettek. Kultúrájukban pedig kétségtelenül homogének.

Ezzel szemben a cigányok nagy faji, illetőleg vérségi különbözőséget nem mutatnak a mai európai embertől. [...] Éppen abban van a legnagyobb ellentmondás a négerkuli-régi zsidó és cigány analógiában, hogy míg azok gazdasági és kulturális szempontból feltétlenül értékek, a cigány éppen ebből a szempontból feltétlenül értéktelen, sőt káros elem. [...] a cigányoknak nálunk teljes honpolgári jogaik vannak vagy lehetnek, anélkül hogy a honpolgári kötelességeket és terheket vállalnak. Ebben is rejlik a »cigányveszedelem«.

A cigányprobléma lényegéről Kemény úgy vélte, hogy „[...] nem a kóborlás adja azt meg, hanem a cigányok munkaiszonya. Mindannak a bűnnek, amit cigányok elkövetnek, minden veszélyes és káros hatásuknak, sőt magának a kóborlásuknak is a munkakerülés az alapvető motívuma.” Mindazonáltal elismerte, hogy „a cigányösszesség töredéke” valamiféle foglalkozást mégiscsak folytat, ezért aztán ennek a kisebbségnek a „főfoglalkozási ágait kell tudatos, tervszerű és hasznos munkaként beléjük ojtani és természetből fogva meglevő képességüket kell a termelés irányába bekapcsolni”. Kemény ezért cigányszövetkezetek alapításában, egy cigánykódex megalkotásában, pontos létszám-összeírásukban, letelepítésükben látta a problémát kezelhetőnek.

Fontosnak tartotta, hogy az „új rend ellen vétő” cigányokkal szemben „kérlelhetetlen szigor” alkalmazzanak, s mivel a megfélemlítés hat a leghatásosabban rájuk, „[...] átmenetileg a kínzástól és a megbélyegzéstől sem szabad visszariadni, hiszen a sokkal magasabb kultúrájú zsidóság nem évszázadokon át viselte-e a mi szemünkben mégiscsak megbélyegző sárga foltot!” A cigányok állandó és szigorú rendőri és orvosi felügyeletét is javasolta.

Mintegy összegzésként hangsúlyozta: „A cigányság rendhez szoktatásához a legfőbb elv a teljes szigor. Szigor az ellenőrzésben, a büntetésekben, de még a további joghátrányokban is. Mint joghátrány, nagy fontosságú volna a kényszersermunkára vagy közmunkára kötelezés s egyáltalán cigányok tekintetében a kihágásoknak nem

elzárással, hanem kényszers munkával megtorlása. [...] Semmi értelme nincsen tehát a cigányokkal szemben humanitárius elv hangoztatásának, elsősorban azért nem, mert a cigány ezt úgysem érti meg, azt legfeljebb az illető gyengeségének tudja be s igyekszik kihasználni, amit az is bizonyít, hogy a cigány tulajdonképpen az erős, félelmet keltő megjelenésű csendőrtől fél igazán.”³¹²

Kemény abban az időben a közbeszédben is általánosan elfogadott gondolatai annyiban érdekesek, hogy kiderül belőlük: a zsidósággal kapcsolatos véleménye inkább pozitív, mint negatív volt. Ráadásul megkülönböztetésüket sem tartotta indokoltnak, csak annak történelmi tényével szembesítette olvasóit.

Kemény a szolgabíráskodás után a Nyilaskeresztes Párt politikai irodájának lett a vezetője, s egy – részben általa szervezett – 1939. augusztus 27-i, az olasz és a német követség előtt tartott nyilas szimpátiatüntetés után előállították a rendőrségen, majd letartóztatták, s novemberben nyolc hónapi fogházbüntetésre ítélték „az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására irányuló vétségben” (ebből az őrizetbe vételétől számított két hónapot és tizenhét napot elengedtek a büntetéséből, áprilisban szabadult).³¹³ Életrajzának fájó hiánya miatt nehéz kideríteni, hogy szabadulását követően pontosan mivel foglalkozott, csak az bizonyos, hogy a Nyilaskeresztes Párt – majd 1942 februárjától ennek jogutódja, a Nyilaskeresztes Párt–Hungarista Mozgalom – alkalmazottja volt. A párt napilapja, a *Pesti Ujság* 1941 novemberében arról tudósított, hogy a nyilaskeresztesek – szakszervezetekhez hasonlóan, de nemzetiszocialista alapokon működő – pártszervezete otthonának, a Szaktestületi Székháznak a vezetője.³¹⁴ Eközben a legtöbb forrás azt írja, hogy 1941 szeptemberétől a párt külügyi irányítója,³¹⁵ ám e pozícióba valószínűleg csak 1942 nyarán került – és akkor is csak helyettes vezetőként. 1943 májusától jó egy éven át a keleti fronton harcolt, majd 1944 májusában hazatérve a párt külügyeinek vezetője, a nyilasok és a német követség közötti kapcsolattartás felelőse, a nyilas hatalomátvételtől folytatott tárgyalások egyik kulcsfigurája, akit a németek megvédtek a Laka-

³¹² báró Kemény Gábor: I. „Széljegyzetek a cigánykérdéshez”. *Magyar Közigazgatás*, 1937/2. (január 10.) 5–9.

³¹³ A nyilaskeresztes-párti képviselők vasárnapi szimpátiatüntetése az olasz és német követség előtt. *Magyarság*, 1939. augusztus 29. 5. – Nyolc nyilas tüntetést letartóztattak. *Esti Ujság*, 1939. szeptember 2. 12. – Nyolchónapi fogházra ítélte az ötöstanács Kemény Gábor bárót, a Nyilaskeresztes párt politikai irodájának vezetőjét. *Magyarság*, 1939. november 15. 5. – Kúriai ítélet báró Kemény Gábor dr. államfelforgatási ügyében. *Magyarság*, 1940. április 2. 8.

³¹⁴ Mi a különbség a szocdem „szakszervezetek” és a nyilaskeresztes „szaktestületek” között? *Pesti Ujság*, 1941. november 28. 5.

³¹⁵ E helytelen adatot hozza – a *Magyar életrajzi lexikon* 1981-ben megjelent kiegészítő kötetéhez hasonlóan – a nemrégiben megjelent kézikönyv is: *Diplomáciai lexikon. A nemzetközi kapcsolatok kézikönyve*. Főszerk. Bába Iván–Sáringi János. Budapest, Éghajlat, 2018. 661.

tos-kormány tervezett letartóztatásától.³¹⁶ Szálasi egyik leghűségesebb hívének, jobb- (vagy inkább bal)kezének tartották.

1944. október 16-án, mindenféle diplomáciai tapasztalat híján – többek szerint csak nyelvtudása miatt (németül, olaszul és franciául is beszélt) – lett Magyarország külügyminisztere, annak ellenére, hogy október elején Veessenmayer ellenezte a ki-nevezését. Szálasi azonban ragaszkodott a személyéhez. Így ez volt az egyetlen tárca, amelynek vezetőjénél a teljhatalmú megbízott kifogást emelt: ő Szabó Lászlót, a Mussolini melletti római magyar követet szerette volna e poszton látni.³¹⁷ A még 34. életévét be se töltött báró Kemény Gábor Európa legfiatalabb minisztere lett.³¹⁸

Nem tudunk arról, hogy Keménynek 1944 előtt antiszemita megnyilvánulásai lettek volna, ám a nyilaskeresztesek céljait és Kemény Szálasihoz fűződő szoros kapcsolatát ismerve nehezen hihető, hogy – legalábbis kifelé és látszatra – nem antiszemita-ként (vagy mestere szavajárását használva aszemita-ként) viselkedett. Kemény az 1946-os Szálasi-perben is hangoztatta, hogy a „megfellebbezhetetlen autoritásnak” tartott Szálasi mozgalmához a Nemzet Akaratának Pártja 1935-ös programja alapján csatlakozott.³¹⁹ Márpedig ennek 22. pontja a zsidókérdés „végleges alkotmányos rendezését, a zsidónak mint fajnak alkotmányos meghatározását”, a zsidó bevándorlás beszüntetését, a Magyarországon 1914. augusztus 1. után letelepült zsidók kiutasítását, a „minden téren megnyilvánuló zsidószellem könyörtelen kiirtását” követelte.³²⁰ A Nyilaskeresztes Párt 1939. március 15-i „országépítő”, „magyar népi munkaállamot” hirdető pártprogramja pedig a zsidók birtokainak – kárpótlás fejében történő – megváltását, „a zsidóság fajjá nyilvánítását és a vegyesházasságok megtiltását”, a „zsidó fajúakkal folytatott nemi viszony törvényes üldözését”, „zsidómentes magyar államot” kívánt. Rögzítette: „Zsidónak teljes állampolgári joga nem

³¹⁶ Pártbeli, illetve a hatalomátvételig játszott szerepéről a Szálasi-per 1946. február 8-i és február 11-i tárgyalásán tett tanúkihallgatásán is szólt Kemény: Karsai Elek–Karsai László: *A Szálasi-per*. Budapest, Reform, 1988. (a továbbiakban: Karsai 1988.) 196–212, 215–227.

³¹⁷ Uo. 242. Rozsnyói Ágnes: 1944. okt. 15. (A Szálasi-puccs történetéhez). 1. rész. Századok, 1959/2–4. 373–403, 401. – A kétrészes közleménnyel szinte azonos szöveggel: Rozsnyói Ágnes: *A Szálasi-puccs*. Második (az első 1962-ben látott napvilágot) átd. kiad. Budapest, Kossuth, 1977, a vonatkozó rész: 65. – A nyilas hatalomátvételtől még: Vigh Károly: *Ugrás a sötétbe. 1944. október 15.* Budapest, Akadémiai, 1979. (A kötetben csak néhány említés szintjén olvashatunk Keményről: 79, 86 és 93.) – Újabb: Karsai László: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*. Budapest, Balassi, 2016. A könyv első változata, Karsai nagydoktori értekezése az interneten is elérhető: http://real-d.mtak.hu/537/4/dc_314_11_doktori_mu.pdf (letöltés: 2020. március 10.)

³¹⁸ Erről: A magyarság számára egyetlen parancs lehet: végsőkéig küzdeni és győzni! Kemény Gábor báró külügyminiszter nyilatkozata az „Ifjú Nemzet”-nek. *Magyarság*, 1944. december 15. 3.

³¹⁹ Karsai 1988. 385.

³²⁰ *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Szerk. Gergely Jenő–Glatz Ferenc–Pölöskei Ferenc. Budapest, Kossuth, 1991. 371.

lehet, és a fegyveres szolgálat előjogát a zsidóktól megtagadjuk. [...] olyan életviszonyokat teremtünk, amelyekben a zsidóság nyeréskedésre, spekulációra irányuló, tehát nem termelő hatású tehetsége és tevékenysége nem érvényesülhet. Ezáltal a magyar munkaállamot elhagyni kényszerül.”³²¹

Ehhez képest ugyanezen esztendőben, már a második zsidótörvény kihirdetése után, 1939 júliusában Kemény egy hosszabb cikkben, amelyben pártja programját is bemutatta, mindössze ennyit írt a zsidókérdésről: „Hirdetjük a zsidóság hatalmának megszüntetését.”³²² Szinte ugyanekkor megjelent, a rutének múltját és főleg 20. századi sorsát bemutató kötetében (*Verhovina feltámad*) bőven lett volna alkalma, hogy a korabeli közhangulatot meglovagolva antiszemita tételeket hangoztasson a kárpát-aljai állapotokat ecsetelve. Ezt mégsem tette, hanem mérték- és távolságtartóan, számos statisztika adatot elemezve és az addigi kutatásokat összefoglalva mutatta be az ott élő ruszinok helyzetét, akik negyedévvel a könyv kiadása előtt kerültek vissza Magyarországhoz. Miközben Magyarországon a lakosságszámhoz viszonyítva Kárpátalján élt a legtöbb izraelita, Kemény könyvében egyetlen egyetlent sem találunk.³²³ Pedig e munka már a második zsidótörvény – amelyet, mint láttuk, Hóman, Zsindely, Makkai és Mester is megszavazott – kihirdetése után jelent meg. Ellentmondások sora jellemzi tehát a zsidókérdés kapcsán Kemény pályáját. A leg-harsányabb antiszemita párt egyik vezetőjeként, Szálasi egyik leghűségesebb híveként sem hívta fel magára a figyelmet – párttársai többségétől eltérően – a zsidók gyalázásával, 1944 októberétől mégis a zsidóügyek egyik felelőse lett a kormányban.

Tanulmányom többi főszereplőjével szemben Kemény nem képviselőként, hanem pártemberként politizált, s 1939 és 1944 között a zsidókhoz való hozzáállása sem változott. A nagypolitikába akkor került bele, amikor a többiek kényszerből (Zsindely, Makkai és Kemény) vagy önkéntesen – ám csak félig-meddig (Hóman) – már távoztak onnan. Végig kitartott a 20. század magyar történelmének egyik mélypontjaként jellemezhető, a kortársak többsége szerint is torz álmokat kergető, diktatórikus rezsim mellett.

Magának a nyilas hatalomnak furcsa belső feszítőereje volt, hogy a saját táborukon belül egyébként népszerű, radikális antiszemiták – mint például a zsidókérdés Kemény melletti másik gazdája, Vajna Gábor – szándékait többször meghiúsítva a mérsékelt oldal határozta meg a kabinet zsidópolitikáját. (Amelyet aztán az akkor már erősen zűrzavaros helyzet miatt a hithű pártszolgálatosok egy része nem tartott

³²¹ Uo. 470–475, idézetek: 474–475. A nyilasok antiszemitizmusáról: Paksy Zoltán: A nemzetiszocialista pártok ideológiája Magyarországon az 1930-as években. *Történelmi Szemle*, 2008/4. 479–505, főleg 495–500.

³²² Kemény Gábor: Programadás után. *Magyarság*, 1939. július 30. 11.

³²³ Kemény Gábor: *Verhovina feltámad. A ruszin sors könyve*. Budapest, MEFHOSZ, 1939.

be.) A folyamatot találóan jellemezte Karsai László, édesapjával együtt összeállított, Kemény tevékenységére vonatkozóan számos dokumentumot tartalmazó forrásgyűjteménye bevezető tanulmányában. Lényege az volt, hogy a „jó rendőr – rossz rendőr” szereposztásban Szálasi inkább lágy szívű külügyminiszterét, Kemény Gábort támogatta a belügyi tárca gonosz vezetője, Vajna Gábor ellenében.

E mögött elsősorban az állt, hogy Szálasinak egyik fő törekvése kormánya semleges országok általi elismerésének megszerzése volt, amit azok budapesti képviselői a még megmaradt fővárosi zsidóság védelmezésének igényével kötöttek össze. Így kapott kulcsszerepet az erről folytatott megbeszéléseket irányító Kemény, aki valószínűleg részben egyetértett a vele érintkező vatikáni, spanyol, portugál, svájci és svéd diplomaták szándékával. A semleges államok közül ugyan csak Spanyolország és Törökország ismerték el de iure Szálasi országglását, ám Angelo Rotta apostoli nuncius – éppen annak érdekében, hogy minél több zsidót menthessen – szintén úgy tett, mintha ez a Szentszék részéről is megtörtént volna, és a svéd követ, a portugál és a svájci ügyvivők is a helyükön maradtak. Közben – a törökök kivételével – egyre több védlevelet adtak ki az üldözötteknek, s valamennyien gyakran egyeztettek Keménnyel. Többször tárgyaltak a követségek védelmében álló zsidók kiutazásának előkészítéséről, habár Keménnyel együtt tisztában voltak vele, hogy ez csak a németek beleegyezésével válna lehetővé, ami viszont felettébb valószínűtlen volt.

Kemény kezdeményezésére és Szálasi jóváhagyásával november első hetében a Duna pesti oldalán, a Pozsonyi út és a Szent István park környékén megszervezték a menlevéllel rendelkező zsidóknak a nemzetközi (kis vagy védett névvel is illetett) gettót, majd november végén a többi Budapesten élő zsidónak a nagy gettót is, amely a Dohány utca, Nagyatádi Szabó (ma Kertész) utca, Király utca, Csányi utca, Rumbach Sebestyén utca, Madách Imre út, Madách Imre tér és Károly körút által határolt területen működött. Hangsúlyozni szükséges: a védlevelekkel ellátottak számának fölemelése, illetve a két gettó fölállítása a németek kívánsága ellenére történt. Miként Karsai kissé kategorikusan összegzi a történeteket: „nagyobb esélyük volt a túlélésre a fővárosi zsidóknak a nyilasuralom idején, mint vidéki hitsorsosaiknak a Horthy Miklós kormányzó által kinevezett Sztójay-kormány idején”.³²⁴

Kemény gondolataiba sajnos nem láthatunk bele, de valószínűleg belső meggyőződésből cselekedett, amikor a zsidókat védte. Ebben nagy hatással lehetett rá a felesége, Elisabeth von Fuchs, egy osztrák báró és egy olasz bárónő lánya is, akivel 1942

³²⁴ Karsai László: Zsidósors Budapesten a nyilas uralom idején (1944. október 15.–1945. január 18.). In: *Vádirat*, 2014. 7–67, az idézet: 67. Kemény vallomása a zsidókérdésről a semleges országok követeivel történt megbeszéléseiről: Karsai 1988. 233–235, 246–253.

márciusában kötött házasságot Meranóban.³²⁵ A vöröskeresztes hölgyként is tevékenykedő Elisabeth révén Kemény még a nyilas hatalomátvétel előtt megismerkedett Raoul Wallenberggel, aki egy édesanyjához 1944. december elején írt levele szerint „jó barátságba” került a művelt, hét nyelven beszélő Keménynével.³²⁶

Egy hadbíró százados, Gálfi Ferenc emlékezése szerint ő is közvetített Wallenberg és Kemény között. Gálfi szintén Keményné segítségével találkozott az akkor már külügyminiszter férjjel, aki közölte vele: „[...] mivel sem ő, sem felesége nem antiszemita, ezért a külügyminisztériumban Wallenberggel másnap a reggeli órákban keressük fel őt, és a lehetőségek szerint teljesíteni fogja Wallenbergnek a budapesti zsidóság megmentése érdekében előterjesztett kérését, mint ahogy már eddig is teljesített felesége által előterjesztett hasonló kéréseket. [...] Wallenbergtől arról értesültem, hogy báró Kemény és felesége betartották ígéretüket, mert a zsidókat ezrével, sőt tízezérekkel mentették meg újabb többezres menlevél kiadásával és újabb, több mint harminc épület védetté nyilvánításával. [...] nagyon sok zsidó panaszát báró Kemény felesége, Erzsébet asszony intézte el közös ismerősünk, Batizfalvy rendőr főtanácsos útján, amiért a Baky-féle pribékek le is akarták tartóztatni, de férje megmentette őt azzal, hogy felesége mentési akciói az érvényes jogszabályok keretei között vöröskeresztes működéséből folytak, és azokat a Nemzetvezető is előzetesen vagy utólagosan is mindig minden esetben tudomásul vette, és így nem lett következménye Erzsébet asszony emberséges magatartásának.” Gálfi szerint Wallenberg még meg is köszönte Keménynek és nejének „emberi magatartását és önzetlen segítségüket, mielőtt azok a külügyminisztériummal Budapestről Szombathelyre települtek ki”.³²⁷

Mindezt Kemény Szálasi-per során elhangzott, 1946. február 11-i szavai is alátámasztották. Kemény azt vallotta: „[...] én Wallenberggel szinte baráti viszonyban voltam. Wallenberg összes ügyeit, melyek a menleveles zsidókra vonatkoztak és a törvényes rendelkezéseken belül voltak, mind el is intéztem. Ezen kívül a feleségem a Svéd Vöröskereszt útján érintkezésben volt Wallenberggel, és sok esetet – amikor én nem értem rá – közvetlenül ő intézett el, például Batizfalvy rendőrfőtanácsossal [...]”. A felesége elleni szándékokról pedig megjegyezte: „Megjelent nálam Orendy és Láday ezredes, és megkérdezték, van-e tudomásom a feleségem közreműködéséről. Mondtam, hogy van, és hogy ezek mindig törvényes keretek

³²⁵ 1941. májusi eljegyzésükről és 1942. március 23-i házasságukról ld. a következő rövid híreket: *Pester Lloyd* - reggeli kiadás, 1941. május 18. 8. – *Nemzeti Ujság*, 1942. március 22. 13. – *Pester Lloyd* - esti kiadás, 1942. március 23. 5.

³²⁶ Ember Mária: Wallenberg megérkezik Budapestre. *Barátság*, 1998/6. 2333–2334. – Kovács 2014. 216., 247–248., 252–254. és 268.

³²⁷ Gálfi Ferenc: Találkozásom Raoul Wallenberggel. *Új Magyarország*, 1994. július 2. 14.

között, vöröskeresztes működéséből folynak. Közölték velem, hogy különböző politikai tényezők kifogásolják. Én vállaltam a felelősséget, kijelentve, hogy mindent jelentettem a nemzetvezetőnek, ő minden intézkedésemet helybenhagyta.”³²⁸

Kemény zsidómentő tevékenységét – felesége hatása mellett – az is elősegítette, hogy Szálasival ápolt közeli kapcsolata miatt a nyilas vezetők körében tekintélyre tett szert. A Pártvezető Tanács tagjai közül – Csia Sándor, Szöllősi Jenő, Gergely Gyula és Vajna Gábor mellett – Szálasi egyik fő bizalmasának számított. Ezt csak erősítette, hogy Kemény a külügyminisztériumot hungarista „mintaminisztériummá” szervezte át.³²⁹ Az előző korszakkal való teljes szakítást már első nyilatkozata is hangsúlyozta. Ebben a „nacionalista és szocialista világnézet totális földgömbvezetéséről”, a „Kárpát–Duna Nagyhaza életrendjéről”, „Délkelet-Európa életösszhangjáról”, az „Európa-közösségről”, nagyszerű távlatok megnyílásáról és más hasonló fantazmagóriákról értekezett, egyben kijelentette: „A mai nappal a magyar királyi Külügyminisztérium megszűnik az úgynevezett szalondiplomácia gyakran a Nemzet érdekeit veszélyeztető eszköze lenni. Hungarista államvezetésünk gondoskodik arról, hogy a Nemzet külügyi szolgálata kizárólagosan és maradéktalanul töltse be feladatát: a magyarság és a körülötte lévő világ között erkölcsi, szellemi és anyagi életösszhangnak politikai, társadalmi és gazdasági vonatkozásban való megteremtését és biztosítását.”³³⁰ Kemény ideológiai megbízhatósága révén olyasmit is vállalhatott és megvalósíthatott, amelyre a kisebb hatalommal bíró nyilas káderek képtelenek lettek volna. Mindez persze csak az egyszemélyi irányítást nagyon is komolyan gondoló Szálasi Ferenc beleegyezésével tehetette.

Kemény a befolyását ügyesen, Szálasi hozzájárulását is megnyerve állította legalább részben jó célok szolgálatába. Mindezt olykor kerülőúton vitte véghez. Elképzelhető, hogy érvelésével saját magát fedezve, másrészt viszont éppen a zsidók védelme érdekében – Német Birodalomba deportálásukat akadályozva – hangoztatta: „Nem szabad kiengedni az országból egyetlen zsidót sem. Olyan gazdagok vagyunk mi, hogy napi 4 millió munkaórát nélkülözni tudunk?”³³¹ A semleges álla-

³²⁸ Karsai 1988. 252.

³²⁹ Kovács Zoltán András: *A Szálasi-kormány belügyminisztériuma. Rendvédelem, állambiztonság, közigazgatás a nyilas korszakban*. Doktori disszertáció. Pécs, 2008. <https://idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/kovacs-zoltan-andrasphd.pdf> 27, 88, 92. Uő.: *Közigazgatás és hatalomgyakorlás Szálasi Ferenc kormánya idején. Acta Scientiarum Socialium*, 42 (2014.) 65–83, e tekintetben: 70–71. és 78.

³³⁰ Báró Kemény Gábor külügyminiszter: *Külpolitikai programunk: Harc a nacionalista és szocialista élet győzelméért*. Az angolszászok nem hivatottak arra, hogy egy egész világnak parancsoljanak. *Esti Ujság*, 1944. október 18. 3–4.

³³¹ Szavait idézi: Kádár Gábor–Vági Zoltán: *A végső döntés. Berlin, Budapest, Birkenau, 1944*. Budapest, Jaffa, 2013. 244.

mok képviselőivel folytatott tárgyalásokról készített november 11-i feljegyzésében – az Angelo Rottával történt október 19-i megbeszélésére hivatkozva – Kemény a kormánya álláspontját képviselve, ám mondandójába saját elképzelését is beleszöve megállapította, „[...] hogy a hungarista kormány a magyar nemzet aszemita felfogását vallja, amely szerint a magyar nép nem képes és nem hajlandó a zsidósággal együtt élni. Ennek megfelelően a maga részéről hozzá fog járulni ahhoz, hogy a háború után a zsidóság új hazájába Magyarországról is áttelepedjék. Addig azonban a zsidóság a magyar állam munkaerejét képezi, a magyar nemzet célkitűzéseinek szolgálatában dolgoznia kell, most annál is inkább, mert eddig szinte kizárólagos haszonélvezője volt a magyar nemzet erkölcsi, anyagi és szellemi jólétének. Ennek alapján kijelentheti, hogy a zsidóságot Magyarország nem deportálja [...]. A zsidósággal szemben a magyar kormány álláspontja, hogy a kérdést humanusan és igazságosan kezeli, a velük való bánásmód azonban az ő magatartásuktól és a magyar lakosság ellen az ellenség részéről esetleg foganatba tett terrortámadásoktól is függ.”

Ugyanebben a dokumentumban a szintén Rottával, november 10-én történt találkoztól felidézve Kemény nem tagadta a „túlkapásokat”, ám hangsúlyozta, hogy azokat „a kormány igyekezett megszüntetni”. Rottának állítólag azt is bizonygatta – de ez az üzenet legalább annyira szolgálta Szálasi és a nyilas kormánytagok megnyugtatótatását, mint Rotta tájékoztatását –, miszerint „[...] a 100–150.000 magyarországi zsidó közül feltehetőleg esett sérelemmel szemben figyelembe veendő a 12 millió[s] magyarság sorsa, kereszténysége és az a tény, hogy Magyarország ezer év óta Szűz Mária oltalma alatt áll”. A svédek vonatkozásában pedig Kemény – megint csak befelé is üzenve – már október 18-án kérte Carl Ivan Danielsson követet, hogy várják „a svéd kormány kedvező döntését” Magyarország hivatalos elismeréséről, mivel „a svéd menlevelekkel ellátott zsidókkal szemben a magyar kormány kedvező álláspontra helyezkedett, Svédországba való kiszállításuk 15-ével megindulhatna, ha a diplomáciai viszony megvalósul”.

Mindez a németek kívánsága és Vajna Gábor hatalomváltás utáni rádióbeszéde ellenére történt. Vajna ugyanis „kijelentette, hogy az új magyar kormány a zsidókérdésben könyörtelen álláspontot foglal el, és ennek a szempontnak az érvényesülése érdekében nem ismer el a magyarországi zsidók javára kiállított semmiféle külföldi menlevelet”.³³² Kemény nemcsak zsidókat védett, hanem kiállt mások mellett is, ha veszély fenyegette őket. Ez az 1944. őszi légkörben még akkor is fontos tény, ha ismerősei érdekében lépett föl. A Hűség Házába hurcolt neves székely író, Tamási Áront – akit Kemény unokatestvére, az erdélyi magyar irodalomra a vagyonából is

³³² Vádirat 2014. 385–387. – Vajna nyilatkozatát közli: Braham 1997. Második köt. 912.

sokat föláldozó Kemény János is támogatót – ő mentette ki a nyilasok karmaiból, mint ahogy az egyik nyilasházba cipelt újságíró-történészt, Gogolák Lajost is.³³³

Kemény többnyire intézkedett a zsidókkal szembeni túlkapások, a védőútlevéllel rendelkezők elhurcolásáról vagy zaklatásáról szóló diplomáciai jegyzékekben foglalt sérelmek ügyében. Szálasival való egyetértését bizonyítják a „nemzetvezető” november 17-i megjegyzései a pápai nunciussal és a svéd követtel „a zsidók elleni atrocitásokról, a gyalogmenetben történő deportálásokról” folytatott tárgyaláson. Szálasi leszögezte, hogy a jövőben nem kíván ezekkel a kérdésekkel foglalkozni, az ennek „kapcsán felmerülő kívánságokkal közvetlenül a külügy- és belügyminiszter urakhoz forduljanak, akik a tőle kapott utasítása alapján az esetleges panaszok orvoslásának módját meg fogják találni”. Nyilvánvaló volt, hogy a diplomaták a kéréseiket nem Vajnához, hanem Keményhez fogják intézni. Szálasi azt is tudatta, hogy a „budapesti zsidók munkára küldése nem érinti a munkaképteleneket, nőket, gyermekeket”; az „állítólag megtörtént atrocitásokra nézve a legszigorúbb vizsgálatot fogja elrendelni”. Egyben viszont figyelmeztetett: „ha egyes egyéneknek túlkapásaival és 300.000 zsidó miatt a 14 milliónyi magyarság rokonszenvét kívánják egyes államok veszélyeztetni, úgy ezt csak tudomásul vehetjük, ahogy a magyar nemzet a maga egészében ömellette lesz, ha a zsidók miatt a külföldi kapcsolatok fenntartása vagy a magyar nemzet élete között kell választani”.

Jó egy héttel ezután, november 25-én Szálasi arról döntött, hogy a nemzetközi szervekkel és a külföldi diplomatákkal kizárólag a külügyminisztériumon keresztül lehet a kapcsolatot tartani. Ez ismét a zsidókérdés kezelésének külügyminisztériumra koncentrálását és Kemény mozgásterének növekedését tanúsította.³³⁴ Annál is inkább, mert a semleges követségek ekkor már szinte kizárólag az embermentéssel, az üldözöttek védelmével foglalkoztak, 1944. december 7-én létrejött közös irodájuknak (Département de Coopération) is ez volt a bevallott célja.³³⁵

Olykor azonban Kemény is élesebb hangra váltott. A semleges követségek deportálások újraindításának megakadályozása érdekében írt 1944. november 17-i memorandumára válaszolva kijelentette, hogy „a munkaszolgálatra kijelölt zsidók a magyar

³³³ Tamási történetét – mások mellett – Tímár Máté mesélte el: Albert Zsuzsa: *Legenda Tamási Áronról. Látó*, 1995/5. szám 78–86, 80. – Gogolák esetéről: Nővé Béla: Egy „paleofrivol” emlékirat elé. Gogolák Lajos tanúságtételei. *Holmi*, 2001/3. 286–292, 288. – Gogolák az emlékezéseiben ifjúkori barátai között emlegette Keményt: Gogolák Lajos: *Romemlékek (I)* (Közéteszi Nővé Béla). Uo. 293–310, 302.

³³⁴ Vádirat 2014. 449. és 585.

³³⁵ Erről többek között: Balogh Margit: Szentszéki–magyar kapcsolatok a koalíció éveiben. In: *Magyarország és a Római Szentszék. Források és távlatok. Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*. Szerk. Tusor Péter. Budapest–Róma, MTA-PPKE ‘Lendület’ Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2012. 5.

nemzet számára fognak Németországban dolgozni”, munkakörülményeiket külön bizottság ellenőrzi majd, „amelynek egyik tagja a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága képviselője lesz”. Szerinte a német koncentrációs táborokban dolgozó magyar zsidók „[...] semmiféleképpen sincsenek nehezebb helyzetben, mint azon magyar dolgozók ezrei, akiket szintűgy koncentrációs táborokban helyeztek el a kiürítés vagy a légibombázások következtében”. Emellett még, nem éppen visszafogott stílusban, megjegyezte: „Nagyra értékelve a semleges hatalmak képviselőinek a zsidók iránt mutatott humanitását és könyörületét, a magyar kormány mélységesen meg lenne hatva attól, ha azt látná, hogy ez a rendkívüli együttérzés, amelyet a képviselő urak tanúsítanak, az ellenség által elfoglalt területeken élő üldözött magyarok milliói vagy a nyílt városok békés lakosságát sújtó légibombázások számos áldozata iránt is megnyilvánulna.”³³⁶

Kemény Gábor a szovjet ostromgyűrű budapesti bezáródása előtt két nappal, 1944. december 22-én hagyta el minisztériumával a fővárost, Szombathelyre helyezve új székhelyét. Ezt követő tevékenysége a zsidókérdés szempontjából már érdektelen volt. A kormánnyal együtt 1945 márciusának végén menekült a Német Birodalomba, az osztrák Mattseebe. Itt még – Szálasi utasítására, a nyilas kabinet utolsó hivatalos megnyilvánulásaként és a realitásoktól való teljes elszakadást bizonyítva – 1945. május 4-én is a Szálasi-kormány alkotmányosságát bizonygató levelet fogalmazott az amerikai és a brit kormánynak, az ország szuverenitását megtestesítő Szent Korona birtoklására hivatkozva.³³⁷

Miniszter társaihoz hasonlóan Kemény is Mattseebe került amerikai fogságba, s miután kiszolgáltatták Magyarországnak, az 1946 februárjában zajlott Szálasi-per VI. rendű vádlottja lett. A per anyagát, majd Szálasi naplóját is megjelentető Karsai László szerint Keményt „teljesen alaptalanul” vádolták „a hevenyészve összeállított, tárgyi tévedésektől sem mentes vádiratban” azzal, „hogy az előző kormány által elfogadott, a zsidók számára biztosított külföldi védettséget nem ismerte el”. Azok érvényességének fenntartása amúgy is Szálasi akaratára történt, Kemény csak a végrehajtó szerepét kapta. Ugyanakkor Karsai szerint is Kemény volt az egyetlen olyan nyilas vezető, akihez a semleges országok diplomatai a zsidók elleni erőszakoskodások ügyében fordulhattak.³³⁸

Keményt a Szálasi-perben már 1946. február 8-án is kihallgatták, ám csak a tárgyalás február 11-i napján érdeklődtek tőle a zsidókérdésről. Jankó Péter tanácselnök

³³⁶ Vádirat 2014. 452–453.

³³⁷ Karsai László: Szálasi Ferenc, i. m. 311. http://real-d.mtak.hu/537/4/dc_314_11_doktori_mu.pdf (letöltve: 2020. február 15.)

³³⁸ Karsai László: Bevezető. In: *Szálasi Ferenc naplói (1942–1946)*. Közreadja Karsai László. Magvető, Budapest, 2016. (a továbbiakban: Szálasi 2016.) 9–46, erről: 39–40.

mellett a védőügyvédje, Lukács Vilmos tett föl neki erre vonatkozó kérdéseket, de e téma viszonylag súlytalan maradt. Kemény elmondta, hogy a külföldi menleveleket – Vajna belügyminiszter rádiószózatával ellentétben – a magyar kormány elismerte, nemcsak azért, „mert a Lakatos-kormány már kötött egy megállapodást, hanem a mi felfogásunknak megfelelően is feltétlenül elfogadjuk az úgynevezett menleveles zsidóknak a védőleveleit. Azután voltak különböző részletkérdések; mindenben megegyeztem velük.”

Állította, hogy a súlyosabb zsidóellenes atrocitásokról nem tudott, viszont a hozzá érkezett panaszokat Gera Józsefnek, a pártépítés vezetőjének mindig továbbküldte. Arról is beszámolt, hogy a menlevelek számát – Szálasi utólagos beleegyezésével – mintegy tízszeresére emelte, akárcsak a külföldi követségek által védett, területenkívüliséget élvező épületekét („védett házakét”), Rotta nuncius és Friedrich Born, a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti képviselője pedig „állandó vendégem volt, majdnem reggeltől estig a Külügyminisztériumban” tartózkodtak.³³⁹ A hallottak nyomán Szálasi a naplója e napi bejegyzésében örömmel konstataulta: „A zsidókérdés tárgyalásánál felhossa Kemény, hogy milyen intézkedéseket tett érdekükben a nálam tett előzetes vagy utólagos jóváhagyás alapján. Néma csend lett a teremben. Lassan rájönnek a zsidók, hogy tényleg nekem köszönhetik életüket azok, akik az elmúlt zsidótragédiából élve visszajöttek vagy élve maradtak.”³⁴⁰

1946. február 13-án, Szöllősi Jenő korábbi miniszterelnök-helyettes tanúsította, hogy Kemény megakadályozta, hogy a vegyes házasságban élő zsidó házastárs köteles legyen csillaggal megjelölt házba költözni. A következő napon Csia Sándor vallott arról, hogy Kemény „a zsidók érdekében többször felszólalt a minisztertanácsban”.³⁴¹

Február 15-én a védője kérésére engedélyezték, hogy Kemény egy „deklarációt” tehessen. Ebben Kemény leszögezte: „[...] mélységesen fájlalom a nyomorúságot és tragédiát, amely bekövetkezett, azonban elő akarom adni azt, hogy feltétlenül alávettem magamat a pártvezető tekintélyének, és őt megfellebbezhetetlen autoritásként magam előtt láttam. Őhöz [19]35-ös programja alapján csatlakoztam tiszta meggyőződéssel, és ifjú korom is felment talán, hogy ezt a tiszta meggyőződést kétségbe lehessen vonni. Ezen az úton harcoltam, mert úgy éreztem, hogy a nemzet számára nincsen más út. Természetesen, most visszatekintve el lehet gondolni azt, hogy másképpen lehetett volna cselekedni idevágó célkitűzéseinket illetően, azonban a jóakaratot és a becsületes magyar szándékot nem lehet kétségbe vonni.”³⁴² Szálasi napló-

³³⁹ Uo. 41–42. és Karsai 1988. 246–249. és 252–254.

³⁴⁰ Szálasi 2016. 718.

³⁴¹ Karsai 1988. 327. és 347.

³⁴² Uo. 384–385.

jegyzete ezt úgy kommentálta, hogy: „Kemény máról holnapra ingadozóvá lett, ellentétekbe keveredik, pedig ha megmaradna a tények alapján, a felesleges lelki kínoktól a legkönnyebben mentesülne. Eddig a tényeket mondta, most már kombinál a hallottak szerint.”³⁴³

Másnap Jankó Péter tanácselnök lehetővé tette, hogy Keményt vádlott-társai távollétében, egyedül hallgassa meg a bíróság. Kemény ekkor – az újságcikkek szerint véleményét felolvasva – kérte, higgyék el neki: „határozott megrendüléssel és mélységes fájdalommal tölt el mindaz a nyomorúság, amely hazánkra szakadt”. A diktatúra kizárta az egyéni vélemény érvényesítését, s mint mondta: „[...] látom, hogy végzetes úton haladtam. Tévedéseim következményeit férfiasan vállalom és kívánom még akkor is, ha ezek a következmények a halált jelentik. Csak az a kívánságom, legyenek meggyőződve arról, hogy tévedésemet kimondhatatlanul megbántam. [...] ma tisztán látom azt a mérhetetlen kárt, amely az október 15-i események után bekövetkezett. Hazámat ünnepélyesen megkövetem.”

Jankó kérdéseire válaszolva Kemény kifejtette, hogy „amikor én elkezdtem a politikával foglalkozni, olyan bűnöket láttam az országban, amelyekkel szemben magamnak is fel kellett emelni a szavamat”. Az egész 1944 előtti politikai rendszert, a korrupciót és az erkölcstelenséget kárhoztatta.³⁴⁴ Kemény feltehetően őszinte meg hasonlósára Szálasi így reagált a naplója szerint védőjének, Zboray Sándornak: „[...] nem érdekel, hogy egyes rémült és megrémített személyek idegösszeomlásukban mi minden tücsköt-bogarat hordanak össze, hogy megmentseik életüket, vagy legalábbis úgy vélik, hogy talán megmenthetik. Máskülönben br. Kemény volt az, aki a tárgyalások előtt kijelentette, nem akarja, hogy a felakasztás mellett előzőleg még erkölcsileg is lehetetlenné tegyék és ki is ne vessék, Úgy látszik, önmaga fölött mondta ki az ítéletet. Nem tudom megérteni, hogy tulajdonképpen mi is történt vele. [...] Nem tudom elképzelni, hogy aljassá váljon, és csak azért állítson valótlant, hogy a bőrét mentse.”³⁴⁵

1946. február 25-én Kemény Gábor az utolsó szó jogán mondott beszédében ismét vállalta felelősségét „azért a végzetes politikáért, amelyet vakon követtem”. „Súlyos tévedésemet beláttam, mélyen megbántam, és hazámat ezért megkövetem” – jelentette ki. Mentségére két körülmény figyelembevételét kérte, ebből az első a zsidókérdésben tanúsított magatartása, „a faji gondolat gyűlöletétől üldözött tízezrek megvédését célzó cselekvése” volt. „Itt utalnom kell a harmincezres lélekszámon felüli menlevelek sikeres átmentésére – hangsúlyozta –, a diplomáciai szolgálatban pél-

³⁴³ Szálasi 2016. 721.

³⁴⁴ Karsai 1988. 436. és 438.

³⁴⁵ Szálasi 2016. 723.

dátlan exterritorialitást élvező védett házak tömegeire, faji és politikai szempontból üldözött százaknak követségi alkalmazottkénti elismerésére és sok más tényre, amelyet észrevétel formájában benyújtott és nagy részükben bizonyítást nyertek. Ebből úgy tűnik, hogy szinte egyedül, hatáskörömön messze túlmenően, a semlegesekkel karöltve és egyéni veszélyeztetésemig vállaltam ezt az emberbaráti szolgálatot.” Másrészt fiatalságára és tapasztalatlanságára, Szálasi Ferenc rá gyakorolt szuggesztív hatására hivatkozott, és újfent beismerte, hogy a nyilas hatalomátvétel „szerencsétlenség volt az országra”. „Minden politikát – zárta élete utolsó nyilvános megszólalását – az eredményei igazolnak és annak gyakorlata. Bennünket a tények és a per anyaga nem igazolnak. Ezért állok megrendülten a bíróság előtt. Az országra tragikus és káros politikáért a magam részfelelősségében jelentkező bűnösségemet mélyen megbánom. Nemzetemet ismételten megrendülten megkövetem. Csak így tudom vállalni teljesen és maradéktalanul a felelősséget azért, amit tettem.”³⁴⁶ E napon Szálasi Ferenc azt írta naplójába: „Különösen Kemény Gábor tört össze lelkiileg, és talán testileg is.”³⁴⁷

Báró Kemény Gábor minden bizonnyal valóban megrendült. A korábbihoz képest gyökeresen megváltozott belső meggyőződése és bűnös cselekedetei kései felismerése miatt vezekelt. Kegyelmi kérvényét elutasították, 1946. március 19-én végezték ki. A nyilas hatalomátvétel előkészítésében játszott szerepe rendkívül kártékony és menthetetlen volt. Egy hamisítatlan diktatúra vezető politikusaként saját hazájával és annak állampolgáraival szemben követett el megbocsáthatatlan cselekedeteket. Gonosztettek sorához asszisztált, ugyanakkor miniszterként mégis igyekezett mérsékelni az embertelenséget, és – ha többnyire csak kerülőúton is, de – fellépett számos üldözött védelme érdekében is.

Mester Miklós az emlékezéseiben Imrédy Béla és Jaross Andor esetében is kifogásolta, hogy az ellenük lefolytatott népbíróági eljárásban nem ismerték be politikai tévedéseiket. Megjegyezte: „Igaz, hogy a légkör egy ilyen őszinte önkritika számára nem is volt alkalmas és bátorító abban az időben, mert akkor a népbíróóságot nem mindenekfelett a magasabb emberi és nemzeti szempontok, hanem elsősorban a bosszúállás és a megtorlás szelleme vezette.” E sorokhoz a jegyzetben még hozzátette, hogy Szöllősi Jenő és Kemény Gábor „[...] 1946-ban a népbíróóságon az utolsó szó jogán felszólalásukban őszinte, beismerő vallomást tettek. Töredelmesen megbánták tévedésüket, bűnüket. A népbíróóság mégis halálra ítélte és kivégezte őket.”³⁴⁸

³⁴⁶ Karsai 1988. 670–671.

³⁴⁷ Szálasi 2016. 730.

³⁴⁸ Mester 2012. 58.

UTÓSZÓ

Kötetem bevezetőjéhez visszatérve: azt igyekeztem bizonyítani, hogy a történelmet az angyalok és az ördögök küzdelmének bemutató értelmezések idejétmúltak és tart-
hatatlanok. Öt személyiség 1944-es szerepére összpontosítva kívántam az árnyalt
megközelítés szükségességére rámutatni. Valamennyien a „koreszmék” káros ha-
tása alá kerültek, s – éppen a politikailag leginkább vétkes Kemény Gábor kivételé-
vel – antiszemita nézeteket vallottak, majd – a közéletből a letartóztatása miatt ki-
iktatott Makkai Jánost nem számítva – zsidómentőkké váltak. Mind az ötük esetében
bekövetkezett – mindegyikük számára máskor – az a kritikus pillanat, amikor
a lelkiismeretükre hallgatva felülbírálták és átértékelték korábbi eszméiket. Kisebb-
nagyobb mértékben megtagadták egykori önmagukat, illetve megbánták – de leg-
alábbis jóvá akarták tenni – vétkes cselekedeteiket. Nem a történészek feladata, hogy
feloldozzák őket bűneik alól, de az már igen, hogy tudósítsanak zsidómentő tevékeny-
ségükről és nézeteik felülvizsgálatáról is. Sok feladatunk van még tehát, hogy jobban
lá(tta)ssuk, mi is történt az 1940-es évek első felének Magyarországon, s ehhez mül-
hatatlanul szükséges, hogy – sokakkal együtt – az ő teljes életútjukat is alaposabb
vizsgálatnak vessük alá.

NÉVMUTATÓ

- Ádám Lajos 140
Alapy Henrik 140
Albert Zsuzsa 154
Albrecht Dezső 132
Alföldi András 48, 140
Ambrózy Gyula 134–135, 139
Antal István 25, 64, 67, 106, 132, 136, 138
Apró Antal 77
Apró Antalné 75–76
Aradi Rosenberg Sándor 114
Arató András 141
Atzél Ede, báró 75
- Bába Iván 147
Bacher-Bodrog Pál 35, 39, 48
Bajcsy-Zsilinszky Endre 91, 111–112
Bajor Gizi 48, 140
Baktay Ervin 140
Baky László 48, 68, 127, 135–139, 142, 151
Balassa József 140
Balogh Gábor, vitéz 23, 83
Balassa Imre 141
Balogh Margit 154
Bánffy Dániel 58, 127
Bánóczy László 141
Baranyai Lipót 111–112
Baráth Tibor 40
Bárczay Ferenc 25
Bárczy István 71
Bárdossy László 44, 52, 55., 95
Bartha Ákos 57, 112
Bartha Károly 58
Bartók Béla 48
Basa László 107
- Basch Ferenc 133
Batizfalvy Nándor 151
Bartos Gyula 141
Batalka Krisztina 18
Becher, Kurt 70
Beke Ödön 140
Béldy Alajos, vitéz 28, 31, 77
Bence Gyula 140
Bencs Zoltán 107
Bencsik Zsuzsanna 41
Benedek Marcell 48
Bereczky Albert 68, 78, 132, 134–135
Berkovits Ilona 140
Berky Lili 48
Bertényi Iván, ifj. 38
Bethlen István 12, 23, 85–86, 112, 129
Bíró György, vitéz 83
Blasszauer Róbert 28
Blauner Mór 107
Bokor Péter 118, 132–135, 138, 140, 142
Boldizsár Iván 141
Born, Friedrich 156
Borza Erzsébet 74
Botos János 68
Bottyán Piroska 76
Braham, Randolph L. 54, 70, 153
- Chorin Ferenc 69–70
Chorin Ferenc, ifj. 70
Csatay Lajos 67
Csia Sándor 152, 156
Csizmadia Ervin 8, 79–80, 91, 95, 115
Csorba Géza 141
Csősz László 57

- Dalos György 93–95
 Danielsson, Carl Ivan 73, 153
 Darányi Kálmán 20–21, 23, 74, 82–83, 86
 Deák Ferenc 31, 122, 130
 Debreceni Péter 18
 Dégh Linda 124
 Dessewffy Gyula 91, 106, 110
 Dévavári Zoltán 61
 Dizseri Eszter 51–52, 65, 74–76
 Dobay Livia 141
 Donáth György 142
 Dövényi-Nagy Lajos 113
 Draskóczy István 15

 Eckhardt Sándor 39, 48
 Ember Mária 151
 Endre László 48, 135–138
 Engel Károly 140
 Eötvös József 122, 130
 Esterházy János, gróf 28–32

 Fábrián Béla 130
 Failoni, Sergio 140
 Faludy György 115
 Faragho Gábor 136
 Farkas Imre 141
 Farkas Klaudia 23, 25, 84–85, 89
 Faust Imre 112
 Fehér Géza 140
 Fejér Lipót 137, 141
 Fényes Adolf 48, 141
 Ferenczy László 49
 Festetics Domonkos, gróf 33–34
 Flesch Ármin 140
 Fodor Veronika 36
 Földes Béla 141
 Freyer, Hans 142
 Frigyesi József 48, 140

 Fuchs Dávid Rafael 140
 Fuchs, Elisabeth von 150–151
 Füst Milán 141

 Gábor Róbert 100
 Gálfi Ferenc 151
 Gali Máté 18
 Gebei Sándor 38
 Gecsényi Patrícia 36
 Gera József 156
 Gergely Jenő 148
 Gergely Gyula 152
 Germán Tibor 140.
 Gerő András 9
 Glatz Ferenc 48, 50, 148
 Gogolák Lajos 154
 Goldberger Leó 58, 71
 Goldziher Károly 141
 Gózon Gyula 141
 Gózony Lajos 140
 Gömbös Gyula 17, 20–21, 79, 85, 114, 128
 Grünwald Fülöp 35
 Gyurgyák János 8–9, 18, 35, 54, 143

 Haeffler István 87
 Hajdu Tibor 9
 Halász Gábor 141
 Hamerli Petra 18
 Haraszi György 18
 Hatos Pál 9
 Hegedüs Nándor 141
 Heltai János 141
 Heltai Jenő 141–142
 Herczeg Ferenc 132, 140
 Hitler, Adolf 9, 47, 65–66, 79, 98, 109, 132, 137
 Hlatky Endre 63
 Hollósi Gábor 18, 36, 48, 67, 139

- Hóman Bálint 7–13, 15–28, 31–33, 35–36, 38–53, 64, 66, 71–72, 74, 79–80, 82, 84, 90, 102, 105, 108, 117–119, 126, 133–135, 140, 149
- Horthy Miklós 7, 20, 39, 49, 52–53, 55, 57–58, 61, 63, 65–67, 72, 76, 94, 127–128, 132, 134–135, 139–140, 142, 150
- Horthy Miklós, ifj. 134
- Horváth László Béla 50
- Hunyady Ferenc, gróf 120
- Huszovszky Lajos 83
- Ignác Rózsa 112
- Imrédy Béla 10, 13, 23–25, 46, 55, 61, 66, 70, 87, 93, 117–118, 127, 131–134, 136–140, 142, 158
- Jabotinsky, Vladimir Ze'ev 92
- Jagow, Dietrich von 58
- Jancsó László 114–115
- Jankó Péter 155, 157
- Janovics Jenő 141
- Jaross Andor 132, 136–139, 142, 158
- Jászi Oszkár 130
- Jávor Pál 48
- Joó András 18, 106
- József, II. 81
- József Attila 117
- József Ferenc, főherceg 94
- Juhász Gyula 38, 53
- Juhász Ilonka 75
- Jungerth-Arnóthy Mihály 136
- Jurcsik Béla 70, 142
- Kádár Gábor 152
- Kállay Miklós 37, 46, 52–53, 55–61, 63–65, 67, 75, 94, 100, 106, 121, 126–127
- Kallós Ede 141
- Kálmán Oszkár 141
- Kapy Béla 134
- Károlyi György, gróf 57
- Kása Csaba 8, 131, 140, 143
- Karsai Elek 8, 148, 150, 152, 156–158
- Karsai László 8, 113, 148, 150, 152, 155–158
- Karig Sára 73
- Kästein, Joseph 94
- Kattein-Pornói Rita 27
- Kellner Béla 140
- Kemény Gábor 7–13, 38, 79, 90, 102, 105, 117, 133, 145–159
- Keresztes-Fischer Ferenc 56, 60, 66, 107–108
- Kindl Melinda 73
- Királdi Lajosné 115
- Kisfaludi Stróbl Zsigmond 48
- Kiss Dávid 36
- Klug Lipót 141
- Kodály Zoltán 48
- Kolosváry-Borcsa Mihály 93, 142
- Kolozsvári Grandpierre Emil 140
- Komáromi Pál 141
- Komáromy Pál 48
- Komoly Ottó 131–132, 134–135
- Komoróczy Géza 9, 15, 33, 82, 93
- Kornfeld Móric, báró 70
- Kósa Kálmán 26–27
- Kosáry Domokos 39, 50
- Kossuth Lajos 122, 130
- Kovalovszky Miklós 145
- Kovács Alajos 19, 23, 124
- Kovács Gellért 73–74, 151
- Kovács Gyula 106
- Kovács István 76
- Kovács Tamás 118
- Kovács Zoltán András 152

Kovács I. Gábor 141
 Kovács M. Mária 17–18, 23, 36
 Kölcsey István 83
 König Dénes 141
 Körmendi Géza 71
 Körösy Kornél 140
 Kövesi Antal 141
 Krenner Miklós (Specztator) 140
 Kugyela Ákos 70
 Kultsár István 20, 24
 Kun László 91
 Kunder Antal 132, 139
 Kühne Loránd 83

 Ladányi Andor 18, 25, 85
 Láday István 151
 Lakatos Géza 50, 111, 132, 140, 156
 Laky Dezső 110–112
 Lengvári István 18
 Ligeti Dávid 18
 Ligeti Ernő 141
 Ligeti Miklós 48, 141
 Littay Károly 58
 Loppert Csaba 100
 Losonczy István 83
 Lukács Béla 64, 66, 132
 Lukács Miklós 140
 Lukács Vilmos 156
 Lukinich Imre 39

 Mahler Ede 140
 Major Róbert 82, 86, 113
 Makkai Ádám 95, 97–98, 115
 Makkai János 7–13, 25, 38, 71, 79–95,
 97–108, 110–115, 117, 119, 133, 149,
 159
 Mályusz Elemér 40
 Márai Sándor 36–38

Márkus Emma 48
 Marót Károly 140
 Marton Béla 121
 Matolcsy Máttyás 142
 Matolcsy Tamás 33
 Mauthner Ferenc 70
 Mecsér András 83
 Meskó Zoltán 34, 77, 113
 Mester Miklós 7–13, 38, 48, 51, 58, 71,
 77–79, 90, 102, 105, 117–143, 145, 149,
 158
 Mészáros Máté 118, 130, 140, 142
 Mikecz Ödön 23
 Mikó Imre 132
 Mikszáth Kálmán 58
 Milotay István 79, 142
 Mollinár Gizella 140
 Molnár Endre 131
 Molnár Imre 28
 Molnár Judit 49, 57, 113
 Moravcsik Gyula 48
 Muray-Metzl Lipót 107

 Nagy Ferenc 106, 111–112
 Nagy Imre (festőművész) 75
 Nagy Iván 61
 Némethy Imre 90, 94
 Neumann Károly 141
 Nilsson, Asta 73–74
 Nóvé Béla 154

 Ólmosi Zoltán 118
 Oravecz Pál 140
 Orendy Norbert 151
 Ormos Mária 50
 Orosz Júlia 140
 Orosz László 18
 Ortutay Gyula 124

- Paksy Zoltán 149
 Palasik Márta 73
 Pálffy Fidél 127
 Palló Imre 48, 140
 Pamlényi Ervin 38
 Pelle János 100, 111, 118, 142
 Perlrott-Csaba Vilmos 141
 Pesthy Pál 83
 Petainek József 83
 Péter András 140
 Péter Gábor 76
 Peyer Károly 128–129
 Pfeiffer Zoltán 114
 Pisky-Schmidt Frigyes 100
 Plósz István 83
 Pogány Béla 107
 Pölöskei Ferenc 148
 Prónay György 54, 58
 Purjesz Béla 138, 140

 Rác Árpád 9
 Rác János 36
 Ráczné Baán Krisztina 36
 Radocsay László 54
 Radvánszky György 75
 Rainer M. János 8, 38
 Rajk László 76
 Rajniss Ferenc 79, 111, 113
 Ránki György 38
 Ranschburg Pál 140
 Rapcsányi László 33
 Rátz Kálmán 91, 107
 Ravasz László 54, 132, 134, 137
 Reményi-Schneller Lajos 60–64, 67, 69, 139.
 Remete János 92, 106
 Ribbentrop, Joachim von 65
 Riesz Frigyes 141

 Romsics Ignác 9, 15, 23, 38
 Rotta, Angelo 150, 153, 156
 Rozsnyói Ágnes 148
 Rubinyi Mózes 141
 Rusznyák István 138, 140

 Sándor László, ifj. 107
 Sárdy János 48
 Sáringer János 147
 Sárközi György 141
 Sasvári Géza 141
 Schiffer Péter 75
 Serédi Jusztinián 49, 134, 137
 Serényi Miklós, gróf 32
 Sipos Balázs 106
 Sipos Péter 13
 Smith Elisabeth (Makkai Jánosné) 115
 Sombor-Schweinitzer József 93
 Somlai Katalin 8
 Stern Samu 135
 Stolte István Miklós 40

 Szabados György 15
 Szabó László 148
 Szabolcsi Bence 141
 Szakály Sándor 53
 Szakasits Árpád 75
 Szálasi Ferenc 10, 72, 76, 112, 113, 145, 148–158
 Szántó György 141
 Szász Lajos 60, 64, 67
 Széchenyi István, gróf 79, 122
 Szeder János 142
 Szederkényi Anna 53
 Szegő (Gyergyai) Albert 141
 Székely Mihály 48, 141
 Szekér Nóra 7–8, 51, 69, 72, 75, 78, 118
 Szekfü Gyula 39, 48

- Szemere Bertalan 122
 Szemere Samu 35
 Szende László 15
 Szilágyi Dénes (Denis Szilagi) 92–98, 119
 Szilágyi Géza 94
 Szilágyi László 48, 139
 Szinyei Merse Jenő 36, 64, 126
 Szita Szabolcs 111
 Szögi László 15
 Szöllősi Jenő 152, 156, 158
 Szöllősi Zsigmond 141
 Stójtóy Döme 10, 47, 49–50, 61–62, 68–69, 113, 134–138, 150
 Tamási Áron 140, 153–154
 Tasnádi Nagy András 23–25, 52, 83, 87, 90
 Telcs Ede 48, 141
 Teleki Pál 10, 18, 25, 38, 41–44, 46, 50–52, 56, 65, 91, 113
 Teleszky János 130
 Tildy Zoltán 63–64, 132
 Tildy Zoltán, ifj. 111–112
 Tilkowszky Loránt 38
 Tímár Máté 154
 Toldi Árpád 48
 Tolnai Gábor 141
 Török Bálint 118, 130, 133
 Török Lajos 140
 Török Sándor 141
 Turóczi-Trostler József 141
 Tusor Péter 154
 Tüdős Klára, Zsindelyné 51, 72–76, 132
 Ujfalussy Gábor 83
 Ujváry Gábor 7, 12, 15, 18, 36, 38, 50
 Ungváry Krisztián 20, 22, 36, 118
 Vági Zoltán 152
 Vajna Gábor 142, 149–150, 152–154, 156
 Varga Tamás 8
 Varga Júlia 15
 Vázsonyi Vilmos 130
 Veessenmayer, Edmund 37–38, 47, 100, 138, 142, 148
 Végváry József 83
 Veres Péter 112
 Veszprémy László Bernát 12, 18, 93–94, 97, 138
 Vértés Róbert 67
 Vészy Mátyás 42
 Vigh Károly 148
 Visky Károly 48
 Vladár Gábor 111–112
 Vonyó József 21
 Waldapfel Eszter 39
 Wallenberg, Raoul 73, 151
 Weiner Leó 141
 Weis István 53
 Weiser István 141
 Weiss Jenő, báró 70
 Weiss Manfréd 49, 70
 Wertheimer Adolf 35, 39
 Wesselényi Miklós, báró 130
 Zádor Anna 141
 Zádor István 141
 Zboray Sándor 157
 Zerkovitz Béla 141
 Zinner Tibor 36
 Zolnai Béla 124
 Zsidi Vilmos 15
 Zsindely Ferenc 7–11, 13, 39, 51–79, 102, 105, 112, 117, 132, 149

*A Magyar Napló Kiadó
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének,
valamint az 1999-ben alapított
Könyves Szövetségnek tagja
www.konyves-szovetseg.hu*

Kiadja a Magyar Napló Kiadó Kft.
1062 Budapest, Bajza u. 18.
www.magyarnaplo.hu
Felelős kiadó Zsiga Kristóf ügyvezető
A kötetet gondozta Luzsicza István
Tördelőszerkesztő Bornemissza Ádám
A borítót Oláh Mátyás László és Porpáczy Zoltán tervezte
Készült a Pannónia Nyomdában, Budapesten